tice", Tutmosis a adus la rândul său din expediţiile sale în Asia suficiente specimene pentru a constitui sau măcar a schiţa celebra sa grădină botanică de la Karnak. Altarul solar în aer liber de la Deir el-Bahari este la originea celui pe care 1-a amenajat la nordul monumentului său numit *Akh-Menu* de la Karnak. El şi-a introdus, de asemeni, imaginea în sanctuarul estic unde regina însoţită de Amon instituise un fel de oratoriu pentru primirea cererilor supuşilor săi.

Ramses al II-lea şi-a însuşit la faţa locului aceste ultime inovaţii, ridicând, nu departe de sanctuarul respectiv, tem-plul-capelă al lui *„Amon-cel-care-împlineşte-rugăminţile",* la fel cum la Abu Simbel se regăseşte la nord de marele templu altarul solar al cărui model pusese să fie copiat deja la Gurna pentru tatăl său Seti I.

Dar există o preocupare majoră şi o cercetare a suve-ranei-faraon - şi a lui Senenmut - care au depăşit cu mult epoca lor, fiind urmate sub un alt limbaj simbolic de Ame-nofis al IV-lea: mesajul misterului osirian revelat posterităţii. Hatşepsut cutezase să se folosească de propria imagine jubiliară anuală, în chip de „crisalidă" nocturnă, ţinând sceptrele zeului reintrat în moarte precum Osiris. Ca simbol al „reînnoirii" diurne, ea luase în mâini semnele *ankh* şi *uas,* simbolurile Soarelui, stăpânul vieţii. Preoţii lui Osiris nu-i putuseră ierta desigur o asemenea revelaţie care începea să desacralizeze misterul impenetrabil în care ştiu-seră atât de bine să învăluie mitul şi cultul osirian.

Hatşepsut, din aceleaşi motive ca şi Amenofis al IV-lea-Akhenaton, îşi atrăsese, aşadar, oprobriul religiei oficiale, întrucât pe monumentele sale, ca şi pe acelea ale contemporanilor săi apropiaţi, se putuse detecta monoteismul latent din care se inspira Pahery, prinţul din el-Kab, tutorele celor doi fraţi mai mari ai reginei, care evocase în textele din mormântul său destinul morţilor în preajma unui Zeu unic, *„cel care este în oameni", Zeul celor înţelepţi*[10]*. „Fie ca tu să-ţi găseşti sălaşul în Domnul Vieţii! [...] Atunci îl vei contempla pe Re la orizontul cerului, îl vei vedea pe Amon atunci când se trezeşte [...] Vei alunga de la tine tot răul Pământului, vei merge veşnic oblăduit de blândeţea inimii, de bunăvoinţa Zeului care este în tine."* Marele său preot, Hapuseneb, nu era mai prejos în privinţa dovezilor misticismului său:

„Am mers către sălaşul meu veşnic, sulfetul meu fiind în cer, în vreme ce trupul meu rămâne în mormânt: m-am alăturat Zeului Suprem".

Aceste libertăţi luate faţă de o dogmă arhaizantă nu i-au fost iertate reginei, aşa cum nu au fost acceptate prea mult timp nici sub domnia lui Akhenaton, dornic să-şi facă din ele programul vieţii sale. De aceea trebuie realmente atribuite lui Seti I şi lui Ramses al II-lea violenţele certe exercitate împotriva acestor doi suverani: prin toate mijloacele, ei s-au străduit să-i facă să dispară din Istorie.

Cu toate acestea, spiritul şi temeiul acestor reforme treziseră desigur instinctul oportunist al lui Ramses al II-lea. El le-a condamnat oficial. Apoi, ca un uzurpator talentat, le.-a tradus într-un limbaj simbolic menit să nu lezeze sensibilităţile tradiţionaliste: prezentându-se drept cel mai violent detractor al „revoluţionarilor religioşi", el le-a perpetuat întrucâtva opera, iar ultimul mesaj al lui Hatşepsut, departe de a dispărea, a devenit atunci adevăr.

'artea a treia :**EMEIA DIN EGIPT**

Capitolul I

FEMEIA LIBERĂ
ŞI FEMEIA ASERVITĂ

Egipteanca

Locul său în societate

Oricât de departe ne-am întoarce în timp cercetând preliminariile civilizaţiei Nilului egiptean, în momentul în care nişte creaturi umane încep să-şi exprime prin desen - sau plastică - preocupările lor de supravieţuire, întâlnim evocările bărbatului sau ale femeii, fiecare în starea ce le-a Ifost hărăzită de natură. Bărbatul este reprezentat ca un răz-iboinic, un vânător, poate un magician. Imaginea femini-Ină redă iubirea, fecunditatea sau grija, adică amanta, mălina, tocitoarea (sau „îndoliata"), cea care provoacă dorinţa, j care dă viaţa sau veghează asupra defunctului ce pleacă l spre eternitate, în aceste roluri esenţiale ea apare ca dezi-I rabilă, respectabilă şi protectoare: ea materializează, în ori-j ce caz, o atracţie, o necesitate, o consolare.

De aceea, primele imagini ale egiptencei păstrate din l preistorie sunt nişte siluete cu forme pline ce le subliniază cu emfază stângace feminitatea şi care poartă frecvent în braţe un copil, în vreme ce bocitoarele sau dansatoarele funebre, cu şolduri reliefate, talie extrem de suplă şi sâni mici îşi ridică braţele elegant arcuite într-un gest perpetuat timp de milenii.

Datorită descoperirii în morminte de la sfârşitul epocii neolitice a unor mici statuete din os şi din fildeş, putem constata că, încă din acele vremuri, doamnele se înveşmântau în mantii-cape ornate pe un umăr cu o bucată de pânză plisată, sau putem admira plastica unui corp cu o factură rafinată extrem de rapid, atestare a idealului feminin: un fizic cu picioare lungi şi subţiri, cu bazinul zvelt, talia fină, pieptul plasat sus şi îndeosebi, pentru ambele tipuri descrise - femeia goală sau femeia îmbrăcată - o coafură încântătoare, destul de lungă, cu meşe îngrijite şi

strânse la spate cu un elegant nod de panglică, începând de atunci, egipteanca nu se va mai despărţi de această cochetărie vădită, care a străbătut secolele.

Cu ce impresie rămâne oare turistul, contemplând portretele acestei persoane seducătoare ce apare pretutindeni pe reliefurile şi picturile monumentelor sau în marile muzee de antichităţi? De la primii martori şi până la ultimele vestigii dinaintea venirii lui Alexandru cel Mare, privirea vizitatorului s-a oprit încontinuu asupra doamnei, aşezate „în maiestate" în faţa unei mese cu ofrande, uneori vizavi de soţul său, oficiind împreună pentru odihna lor eternă. Ea circulă liber, înveşmântată sobru sau pretenţios după ocazii, la câmp sau în atelier, în intimitatea ocupaţiilor sale materne sau împodobită în cursul unei recepţii, a unei serbări: ea se situează ca egală a soţului său. Sub, acest aspect ea ne-a parvenit de asemenea, compunând alături de soţul său - uneori înconjurată de copii - faimoa-, sele grupuri în *ronde bosse* depuse în capelele mormintelor. Zadarnic s-a încercat interpretarea diferenţelor de talie sau de atitudine ale acestui duet, sau chiar poziţia braţelor lor, ca semne ale supunerii sau ale inegalităţii: la o analiză atentă, această ipoteză cade de la sine. Bărbatul aşezat sau femeia în picioare (dar inversul există deopotrivă), proporţiile bărbatului, în majoritatea cazurilor domi-nându-le pe cele ale soţiei, dezăvluie mai degrabă statura în general mai puternică a soţului şi pe aceea mai fragilă a consoartei.

Tip fizic, cochetărie şi mode

Aceste grupuri subliniază, în fapt, preocuparea cea mai evidentă a oricărui egiptean şi a oricărei egiptence: legătura strânsă dintre cei doi membri ai cuplului şi ataşamentul lor faţă de celula familială.

Fiecare relicvă din Egiptul antic evidenţiază frumuseţea hamito-semitică - şi adeseori cvasieuropeană -, eleganţa naturală a tipului fizic al locuitorilor săi, agrementate în plus, în cazul femeii, cu tenul în general mai dechis decât cel al bărbatului, printr-un rafinament al vestimentaţiei şi o cochetărie dovedind incontestabila dorinţă de a plăcea.

Aici avem de-a face evident cu o reprezentare a femeii ideale din înalta societate, dar un ideal către care fiecare se orienta încercând să se apropie de el cât mai mult posibil: zveltă, cu sânii mici, cu talia înaltă, cu picioarele lungi,

proporţii deja întrevăzute din preistorie. Formele pline trebuiau evitate, şi de aceea în mormintele doamnelor de societate nu s-au putut găsi acele cupe pline, cu *„părul Pământului",* nişte rizomi de plante acvatice, *cyperacee nym-pheacee*[1] menite să dea rotunjimile apreciate de unii mici notabili. Ţărancele, mai expuse la aerul liber decât doamnele de societate, prezentau uneori un ten bronzat, în contrast cu pielea aproape sidefie a majorităţii nobilelor tebane.

îngrijirile cele mai manifeste au fost acordate mai întâi pieptănăturii: jocurile de meşe împletite sau ondulate au fost utilizate adesea. Potrivit epocilor şi rangului social, perucile înconjurau feţele într-o masă capilară scurtă, dar măgulitoare, sau le încadrau cu o „glugă" voluminoasă ce cobora chiar mai jos decât pieptul. Panglicile şi florile completau aceste ornamente esenţiale pentru seducţie. Veş-nintele la rândul lor, de la cel mai discret până la cel mai |ofisticat, de la cea mai simplă tunică până la preţioasa chie de in plisat, au evoluat mereu urmând aceleaşi prin-|:ipii ale liniei pure şi ale rafinamentului ce au exclus întotdeauna excesul sau supraîncărcarea. Dar preocuparea per-nanentă de a mula fără falsă pudoare corpul feminin a fost regulă constantă, în Imperiul Vechi şi Mijlociu două bretele late ţineau în majoritatea cazurilor furoul din in alb, (prezentând astfel un decolteu decupat în V care, la sluji-Itoare şi, mai târziu, la bocitoarele plătite, lăsa uneori sâ-inii goi. Bijuteriile, perle mari atârnate de verigi purtate la i gât sau mari coliere pectorale erau completate cu brăţări îşi glezniere de metal preţios în stil geometric. Diadema, l pentru doamnele nobile, putea fi din aur cu decoruri florale. l Din momentul în care invadatorii hiksoşi au introdus şi l utilizarea altor paruri, cerceii de urechi au fost imediat ndoptaţi. La începutul Imperiului Nou, de asemenea, după l primele cuceriri în regiunile asiatice învecinate unde egiptenii au întâlnit un lux şi o abundenţă de bogăţii cu care lai erau obişnuiţi, asistăm, în toate domeniile, la o mutaţie

a modei care se traduce printr-o preocupare sporită pentru utilizarea materialelor şi a formelor, dar evitând întotdeauna supraîncărcarea detaliilor sau agresivitatea tonurilor.

Pieptănăturile femeilor au devenit veritabile compoziţii în care, pentru zilele importante, reapăreau panglicile, tresele variate constituind elegante cape unde jocurile luminii puneau în valoare preţiozitatea meşelor divers împletite, adeseori dominate de tija suplă a unui lotus deschi-zându-se pe frunte. Negrul perucii contrasta cu albul faldurilor fine, de in plisat şi adeseori foarte transparent, ale lungilor rochii cu mâneci largi, făcute dintr-un fel de şal, franj urat, înnodat sub sâni şi ale cărui poale-se confundau cu cele ale fustei lărgite spre sol. Luxul a atins apogeul în cursul domniilor lui Amenofis al III-lea şi Arnenofis al IV-lea, epocă în care un veritabil „drapaj umed" şi-a aplicat pliscul pe corp. Această somptuoasă rochie, adeseori acoperită cu o mantie în acelaşi stil, s-a perpetuat până la sfârşitul epocii rameside. Dar egipteanca nu a depăşit niciodată măsura decât poate cu prilejul sărbătorilor şi al banchetelor în cursul cărora parfumurile şi unguentele erau răspândite din belşug asupra convivilor. Partea superioară a frumoaselor veşminte strălucitor de albe căpăta atunci nuanţa chihlimbarie a uleiurilor parfumate sau a conurilor de grăsime cu miresme îmbătătoare destinate să se topească lent începând din vârful perucii:

„ *[Iată] un veşmânt alb,* <
Balsam pentru umerii tăi,
Ghirlande pentru gâtul tău.

[Umple-ţi] nările cu sănătate şi bucurie; > '
[Pe cap]pune-fiparfumuri [...]
Petrece o zi de sărbătoare".

Dat fiind inconvenientul pe care 1-ar fi prezentat unguentele ce pătau astfel tunicile fine în cursul fiecărei festivităţi, această descriere ar putea fi interpretată ca o evocare a femeilor asistând la *banchetul funerar,* totuşi, textele poetice fac aluzie, în mai multe rânduri, la aceste grăsimi parfumate care pătrundeau prin ţesătura rochiilor utilizate în diverse ocazii:

„Te las să-mi vezi frumuseţea ?
într-o tunică din inul regal cel mai fin,

170

Impregnată cu esenţe balsamice, Şi udată cu ulei parfumat".

întâlnim şi această dorinţă a unui îndrăgostit:

„De-aş putea fi, măcar, înălbitorul său! Doar o singură lună!
Atunci fericirea mea ar fi să-i spăl uleiurile De moringa [ce-i îmbibă] veşmântul diafan!"

Aşadar, rochiile doamnelor au fost întotdeauna din in alb. Singura introducere de culori se manifesta în decorul centurilor, după cât se pare ţesute. Egipteanca nu a fost văzută în nici un caz împodobită cu una dintre acele toalete cu volane, brodate şi îmbogăţite cu nuanţe multiple, purtate de femeile din Orientul Apropiat. Dar aceste veşminte îi impresionaseră totuşi pe supuşii faraonului care, foarte de timpuriu, se complăcuseră în a le evoca în picturile lor decorative. Un nomarh[2] de la Beni Hassan ţinuse astfel, în Imperiul Mijlociu, să i se reproducă în capela sa rupestră defilarea beduinelor care îl vizitaseră pentru a-şi întovărăşi soţii. Rochiile lor drepte, ajungând până la jumătatea pulpei, cu tivurile festonate, le degajau un umăr şi erau ornate cu picăţele, *entrelacs* şi diverse motive geometrice cu care egiptenii si-ar fi decorat desigur tapiseriile, dar în nici un caz veşmintele, în aceeaşi epocă apare - poate ca o replică - pe tunicile mulante ale „purtătoarelor de ofrande" un decor în reţea, brodat sau pictat cu un efect extrem de original şi foarte elegant.

Sandalele, simple tălpi fixate prin curele scurte, erau încălţate uneori de femeile mai avute, în Imperiul Nou utilizarea lor a devenit mai curentă, iar sub Rarnesizi profilurile lor cu partea din faţă ridicată prefigurau stilul pantofilor medievali cu vârful îndoit în sus *(ă la poulaine).* Din piele albă, ele puteau fi împodobite cu incrustaţii din piei vopsite si chiar cu floricele din aur.

Un portret rezumativ al doamnei Nilului nu ar fi complet dacă nu am face aluzie la fard, iniţial verde, apoi negru, utilizat pentru a sublinia intensitatea marilor ochi de jar al căror iris era uşor decalat către vârful corneei, ceea ce conferea privirii un farmec languros. Vom contempla mai pe îndelete toate vasele cu parfumuri şi unguente ale doamnei atunci când vom pătrunde în casa ei.

171

Statutul general al femeii

Egalitatea dintre bărbat şi femeie

Astfel se prezenta, după toate aparenţele, femeia egipteană, fericita cetăţeană a unei ţări în care egalitatea dintre sexe pare să fi fost, încă de la origini, considerată ca absolut naturală şi atât de profund înrădăcinată încât problema nu a fost probabil ridicată vreodată. Merikare notează acest fapt extrem de timpuriu în istorie.prin *Instrucţiunile* sale, atunci când declară că oamenii, *„turma Zeului",* se bucură de o soartă demnă de invidiat. „ *Creatorul a făcut cerul şi pământul pentru ei, el a alungat pentru ei ameninţarea apelor, a făcut văzduhul pentru nările lor; căci ei sunt după chipul său, ieşiţi din mădularele sale. Pentru ei străluceşte el pe cer, la fel cum a făcut pentru ei plantele, animalele şi peştii, spre a-i hrăni."* După modelul cuplurilor divine, oamenii beneficiază de această paritate a creaţiei a cărei concepţie este ancorată extrem de profund în credinţele religioase egiptene. Nu ne puteam aştepta la mai puţin din partea unui popor care făcuse din zeiţa Isis *„Doamna neamului omenesc",* sora atentă, soţia fidelă, amanta prevenitoare devenită magiciană spre a născoci, prin iscusinţa sa, mijloacele perpetuării virilităţii pierdute a lui Osiris dincolo de moarte şi spre a transmite succesiunea acestuia din urmă fiului său. Această noţiune de paritate între cele două sexe era atât de înrădăcinată în moravurile nilotice încât ea pătrunsese în antroponimic şi se întâmpla ca acelaşi nume propriu să desemneze uneori în mod nediferenţiat o femeie sau un bărbat.

Astfel Egiptul este, în Antichitate, singura ţară care a înzestrat într-adevăr femeia cu un statut egal cu acela al bărbatului. Acest fapt se constată cu uşurinţă în decursul întregului Imperiu Vechi şi fireşte cu strălucire în Imperiul Nou. Să fi fost oare la fel în Imperiul Mijlociu, o mare epocă de redresare naţională între două perioade sumbre de tulburări? Unele indicii ne-ar putea îndemna să constatăm un uşor regres în privinţa anumitor drepturi recunoscute ale femeii, dar nimic nu este absolut sigur, iar lipsa documentelor importante constituie principalul factor de ezitare sau de îndoială asupa acestui subiect. Un studiu strict cronologic al faptelor este, aşadar, anevoios uneori, în sfârşit, mărturiile întâlnite, toate sporadice, nu au permis

172

la ora actuală stabilirea unei singure biografii complete a unei doamne egiptene cunoscute. Cu toate acestea, calitatea textelor este suficientă pentru a avea certitudinea unei viziuni globale a prerogativelor sale. încă de la sfârşitul secolului al XlX-lea, Revillou şi Paturet, specialişti în dreptul egiptean pe baza scrierilor demotice din

ultimele secole a. Chr., stabiliseră deja în linii mari statutul femeii de pe malurile Nilului (de atunci încoace cercetările au fost continuate pentru epocile precedente, mult mai puţin prolixe, îndeosebi şi mai recent de către Theodorides, Allam şi Pestman), dar totul confirmă că egipteanca, egală juridic cu bărbatul, era tratată pe acelaşi plan. La fel se întâmpla între fii şi fiice. Femeia putea poseda sau cumpăra bunuri, putea să contracteze sau să se oblige în mod liber. Desigur, mama era pivotul familiei, dar ea nu îşi datora întreaga autonomie acestui fapt. Ea dispunea de toate drep-jjturile, încă de la naştere si *nici o* modificare nu era adu-I să statutului său legal în virtutea căsătoriei sale sau a calită-I ţii de mamă. Capacitatea sa era deplină şi integrală odată j ajunsă la majorat[3] şi fireşte la căsătorie; se pare însă că o l fetiţă putea contracta acte în formă judiciară îndată ce era j în stare să le înţeleagă sensul şi să le evalueze efectul.

Libertatea femeii

Femeia egipteană nu cunoaşte tutela la care a fost constrânsă romana, iar *puterea părinţilor* - îndeosebi cea a | tatălui - a fost înainte de toate o *protecţie,* în materie de l moşteniri întâietăţile erau identice pentru bărbat şi feme-| ie; se pare, de asemenea, că egipteanca a fost — urmând anumite reguli, între care fireşte consimţământul patern - relativ liberă să-şi aleagă viitorul soţ. Această independenţă era atât de mare la sfârşitul dinastiilor indigene, iar ca a abuzat în aşa măsură încât Sofocle şi Euripide, în mai multe din operele lor, i-au prezentat pe egipteni ca *„stând aşezaţi la gura vetrei lor, în vreme ce femeia hotăra toate treburile gospodăriei".* Reacţia a survenit atunci prin grija lui Ptolemeu Filopator, care şi-a edictat faimoasele *Pros-tagna,* bulversând în parte dreptul egiptean în scopul revenirii la noţiunea de egalitate între sexe şi punând astfel capăt unei situaţii de care femeile abuzaseră până la exagerare.

173

Capacitatea juridică a femeii libere

Virtuţile femeii

Noţiunea de „castă" pare a nu fi existat şi, exceptând cazul slujitoarei-sclave, toate prerogativele îi sunt recunoscute femeii. Ca şi bărbatul, ea este citată cu numele său care va fi precedat, începând din Imperiul Mijlociu, dacă este măritată, de expresia *nebet-per,* însemnând „stăpâna casei". Este desigur titlul cel mai râvnit la care aspiră orice tânără fată; astfel grăieşte fetişcana înţeleaptă:

„O tu, cel mai frumos dintre bărbaţi! C
Dorinţa mea este să veghez asupra [averii] tale, '
[Devenind] stăpâna casei tale. •
Fie ca braţul tău să se sprijine pe braţul meu *î
Şi ca iubirea mea [astfel] să te servească!"

Mica burgheză, locuind într-o aglomeraţie, într-un sat important, era desemnată adesea ca o *ankh-en-niut,* o „tră-itoare-la-oraş". Această cetăţeană liberă, proprietară a unor bunuri, era o *nemehyt,* iar dacă se întâmpla să adopte, aşa cum era cazul uneori, copiii uneia dintre propriile sluji-toare-sclave şi să le recunoască nişte bunuri, „liberţii" deveneau la rândul lor nişte *nemehu.*

S-a pretins adesea că femeia nu beneficia, în epoca piramidelor, de drepturi la fel de extinse ca în perioada marilor cuceriri ale Tutmosizilor şi Ramesizilor. Se pare, în fapt, că statutul său a fost la fel de satisfăcător şi în epocile timpurii. Prerogativele sale erau considerabile şi desigur egale respectului ce i se datora.

Vom vedea mai departe în ce condiţii juridice... şi afective se putea căsători egipteanca, dar putem sublinia că deja, în Imperiul Vechi, deşi statutul său legal era echivalent cu cel al bărbatului, totuşi se impunea o condiţie imperativă pentru căsătoria sa: în primul rând, să fie virgină. Apoi, pentru a-şi păstra statutul de femeie măritată, să nu comită adulter. Desigur, în ceea ce priveşte al doilea caz, vom vedea în continuare diversele aranjamente întâlnite, dar pedeapsa cu care era ameninţată era condamnarea la moarte. Nu s-au găsit niciodată urme reale ale faptului că un asemenea verdict şi o asemenea pedeapsă vor fi fost aplicate, dar în schimb basmele populare oferă o viziune a lor, de parcă ar vrea să le reamintească ame-
ninţarea şi să le îndemne la înţelepciune pe soţiile cu caracter uşuratic. Astfel, *Povestea soţului înşelat*[4], relatată lui Kheops pentru a-1 distra, constituia un serios avertisment. Era vorba despre soţia unui magician (preot lec-l tor) numit Ubaone care a aranjat o întâlnire galantă cu un ptean din împrejurimi de care se îndrăgostise (ceea ce iovedeşte libertatea sa). Trădată de grădinarul soţului său, i avea să suporte răzbunarea implacabilă a acestuia. Aces-i din urmă a însufleţit, prin vrăjile sale, un crocodil lung ie şapte degete, făcut din ceară. După zbenguielile amo-aase ale cuplului în pavilionul din grădină, amantul *„când \>eni seara, se duse la bazinul cu apă. Atunci slujitorul aruncă după el, în apă, crocodilul din ceară. Acesta se preschimbă într-un crocodil de şapte coţi si îl înşfacă pe burghez",* apoi, la porunca regelui, îl scufundă în adâncul apei. Cât despre soţia preotului-magician, *„regele a rânduit ca soţia lui Ubaone să fie dusă pe un teren viran, la nordul palatului, unde a fost arsă, iar cenuşa sa a fost aruncată \în fluviu".*

Această pedeapsă exemplară era expusă desigur cu titlu de învăţătură, ceea ce nu este specific doar Imperiului /echi. Sub Ramesizi, *Basmul celor doi fraţi* este compus Idin aventurile incredibile străbătute de soţia cu vizibile [intenţii de infidelitate, respinsă de fratele mai mic al soţului [pe care-1 provocase aşa cum losif a fost provocat de Doam-Ina Putifar. Fratele cel mare, când a aflat în sfârşit adevărul, la ucis-o pe provocatoare, care 1-a urmărit însă sub diversele [forme pe care le-a luat la fiecare tentativă de distrugere [născocită de soţul său. Din toate acestea rezultă că fide-[litatea îi era pretinsă în orice caz soţiei şi că încălcarea sa [constituia un delict

grav[5].

(Proprietate liberă, I legate şi testamente

I Independenţă constantă sau cu eclipse?

l încă din dinastia a III-a, doamna Nebsenit, mama înaltului l funcţionar Methen, avea deplină libertate asupra proprietăţii şi utilizării patrimoniului său şi ea a făcut un testament în favoarea copiilor săi (partea care îi revenea lui Methen era de cincizeci de arure). Este limpede că fiecare

174

175

dintre membrii unei familii: tatăl, mama şi copiii posedau fiecare bunuri proprii şi dispuneau de ele aşa cum doreau. Soţia nu apărea nici sub autoritatea soţului, nici sub aceea a fiului său mai mare. Ea nu suporta nici o tutelă, în demnitate ca şi în drepturi. Ea putea să-1 moştenească pe soţul său la fel ca şi copiii săi. Egalitatea succesorală a fiilor şi a fiicelor confirmă paritatea juridică a sexelor, în virtutea acestui fapt, o femeie prezenta toate aptitudinile spre a dobândi, în aceeaşi calitate ca şi un bărbat, un bun imobiliar. Se ştie ce respect le arătau copiii părinţilor lor, ceea ce nu s-a schimbat nici astăzi în Egipt încă din Antichitate, dar aici era vorba de dispoziţii voluntare căci, într-adevăr, aşa cum s-a precizat mai sus, puterea paternă nu se putea exercita decât asupra copiilor majori.

Se pare, în schimb, că femeia - cel puţin către sfârşitul Imperiului Vechi - putea să nu primească sarcina tutelei copiilor minori în cazul decesului tatălui, în Imperiul Mijlociu un papirus de la Kahun lasă să se creadă că un bărbat ar fi putut prevedea, în cazul decesului său, impunerea unui tutore soţiei sale pentru copiii minori. Textul adaugă: „ *Cât despre mormântul meu, să fiu îngropat în el cu soţia mea, interzicând oricui să se opună la aceasta",* în lipsa fiilor, fiicele puteau celebra cultul funerar al părinţilor lor făcând, astfel, să le „retrăiască numele". Să remarcăm totuşi[6] că dacă o stelă funerară este dedicată de o fiică faz-ului unei defuncte mai întâi, apoi faz-ului soţului său, motivul este faptul că fiica se adresează mai întâi mamei pentru că bărbatul reprezentat nu este decât socrul său.

Mai mulţi istorici[7] au crezut că au decelat un regres al drepturilor femeii în cursul Imperiului Mijlociu, dar acest fapt nu este valabil desigur decât cu rare excepţii. Un papirus de la Kahun se referă la un testament datat din anul 39 al domniei lui Amenemhat al III-lea ce conţine dovada anulării unei moşteniri lăsate iniţial de un soţ soţiei sale. Divorţând ulterior, el a anulat acest act şi 1-a refăcut în favoarea celei cu care se recăsătorise.

„îi transmit funcţia mea de filarh fiului meu Imyotef, fiul lui Mery, numit luseneb, cu condiţia ca el să-mi fie «toiag de bătrâneţe», căci am ajuns infirm [...j Cât despre actele de transfer pe care le stabilisem în prealabil în favoarea mamei sale, ele sunt revocate; iar cât despre casa mea situată în regiunea Hatmadet(?), ea le rămâne copiilor

176

pe care i-aş putea avea de la Satnebet-Nenisu, fiica gardianului consiliului districtual, cu tot ce cuprinde ea [...]"

în schimb, la începutul dinastiei a XTII-a (c. 1785 a. Chr.), se constată că o femeie măritată beneficiază într-adevăr de o independenţă legală completă, mergând până la citarea în justiţie a tatălui său spre a-şi proteja propriile interese private. Astfel, Tehenut depune plângere împotriva tatălui său care a favorizat-o pe a doua soţie în detrimentul copiilor din prima căsătorie:

„Tatăl meu a comis o ilegalitate (?). El deţine obiecte care îmi aparţin [şi pe care] mi le-a dat soţul meu. Dar el (tatăl) *le-a transmis soţiei sale (a doua) Senebtisi.*

*Aş putea reintra în posesia bunurilor mele?"**

Succesiunile

în caz de deces, bunurile defunctului, acest lucru este stabilit, le revin fireşte rudelor supravieţuitoare: copiii legitimi primind o parte egală, fără a se ţine seama de sexul lor, aşa cum s-a subliniat, în lipsă de urmaşi, totul îi revine soţiei.

Se mai întâmpla ca un tată să poată „testa o parte din bunurile sale, lăsând legea să administreze restul cu drepturi egale". Aşa ne informează o stelă din Cairo[9] potrivit căreia un tată a vrut să-şi avantajeze fiica preferată *„care fusese bună cu el",* făcându-i un dar special, fără a o priva însă de partea ce-i revenea din împărţirea moştenirii între ea, fraţii şi surorile sale. Pentru a explica temeiul acestor generozităţi, beneficiara recunoaşte, cu o candoare simulată, o intenţie divină: „ *Ce este divinitatea,* întreabă ea, *dacă nu părinţii?"*

în cazuri extreme, o femeie îşi poate chiar dezmoşteni unii dintre copii dispunând de propriile bunuri, dobândite pe cale testamentară sau în afara părţii sale de avere conjugală. Este vorba de o femeie oarecare de condiţie modestă, Naunakhte, soţia unui lucrător de la necropola teba-nă[10]. Ea o va face să profite îndeosebi pe una dintre fiicele sale, dezmoştenind alţi trei copii: iată argumentele avansate în testamentul său:

„Am crescut aceşti opt [copii], slujitorii voştri de faţă, dându-le toate lucrurile necesare [pentru întemeierea căminului lor], aşa cum se cuvine celor care sunt de con-

177

diţia lor. Dar vedeţi, am îmbătrânit, şi vedeţi, ei nu au grijă de mine la rândul lor! Cât despre aceia dintre ei care şi-au pus mâinile pe ale mele, lor le voi da bunurile mele, iar celui care nu mi-a dat nimic, nu-i voi da din bunurile mele " (urmează lista martorilor).

Aceste exemple de ingratitudine par, totuşi, să nu fi fost fecvente.

Acte juridice

în vreme ce în aceeaşi epocă în Mesopotamia drepturile succesorale ale femeii erau extrem de restrânse, în Egipt ele erau oficializate. Cazul cel mai celebru care ne-a parvenit, şi în care apar femei având posibilitatea să primească o moştenire, este faimosul proces al lui Mes privind nişte beneficii militare acordate odinioară de regele Ah-mose (începutul dinastiei a XVIII-a). Bunul astfel constituit în coproprietate era inalienabil", în ciuda acestei sti-pulări, îndrituiţii succesivi şi-au solicitat foarte curând partea lor individuală. Tribunalul vizirului sub Horemheb (sfârşitul dinastiei a XVIII-a), în pofida clauzei, i-a autorizat să-şi primească fiecare cota-parte. Procesul s-a prelungit; iată-ne acum sub domnia lui Ramses al II-lea! Acţiunea mereu pendinte a stagnat la Curtea supremă de justiţie vreme de câţiva ani; ea opunea atunci mai multe femei, urmaşe ale primului proprietar funciar, dintre care una fusese numită administratoarea bunurilor litigioase: doamna Urneru, ce-i reprezenta pe comoştenitori, între care se numărau proprii săi fraţi mezini. Toate aveau capacitatea de a-şi moşteni partea şi de a acţiona în justiţie. Aşa a procedat mama faimosului Mes, care se considera deposedată de partea ce-i revenea de drept. O serie de nereguli în procedură au fost constatate şi s-a remarcat că arhivele fuseseră falsificate cu ocazia înregistrării la administraţia centrală! în cursul procesului diversele surori au atacat deciziile partajului... iar pentru aceasta nu au avut nevoie de autorizaţia soţilor lor respectivi.

în Egiptul faraonic femeia acţionează desigur pe propria responsabilitate, fără consimţământul unui terţ sau, dacă este măritată, al soţului său.

Astfel, ea poate încheia în mod liber o convenţie cu un interlocutor, bărbat sau femeie. Se cunoaşte cazul unei femei care a încheiat un acord cu un cetăţean pentru a-i

închiria munca unei roabe vreme de zece zile, pentru zece unităţi de argint pe zi.. .pe baza unei chitanţe în regulă semnate de doamnă. Aceasta se petrecea în a 25-a zi din luna a 4-a în anul 5 de domnie al lui Akhenaton. .

Delicte

în cazul unui delict, femeia este urmărită de autoritatea publică, fără intermedierea vreunei tutele. Aşa s-a proce-dat în cazul unei sătence la domiciliul căreia, în ciuda tăgăduirilor sale, au fost recuperate nişte obiecte furate, în lipsa verdictului tribunalului local, incapabil să stabilească pedeapsa, autoritatea superioară care a fost solicitată s-a întemeiat pe sancţiunea aplicată odinioară în condiţii analoage soţiei unui funcţionar, spre a i se aplica hoaţei o pedeapsă exemplară.

Defăimarea era un delict judecat de tribunalele rurale; un personaj important a fost într-o zi obiectul unei ase-menea calomnii din partea unei femei şi a trei bărbaţi. Toţi au fost condamnaţi la bătaia cu ciomagul, iar femeia nu a fost cruţată nicidecum. La fel, ceva mai târziu, în perioada ramesidă, în cursul procedurii judiciare întreprinse după jefuirea unor morminte regale, acuzaţii, de ambele sexe, au fost trataţi deopotrivă... şi maltrataţi în acelaşi mod.

Avem însă dovada că - în rândul burgheziei - unele pedepse aplicate femeilor erau mai mici decât pentru bărbaţi. Astfel, o mărturie mincinoasă avea ca urmare adeseori exilul în cazul unui bărbat, în oraşele Toske sau Ani-ba, din Nubia. Femeia declara că pentru aceeaşi ofensă adusă adevărului, ea putea fi constrânsă la servitute („sur-ghiunită în cartierul roabelor").

Dacă, în general, femeia acţiona în mod liber, fără consimţământul vreunui reprezentant masculin al familiei, unele texte ne lasă să presupunem că - cel puţin în privinţa celor mai umile clase ale societăţii - soţia *putea fi* solidară cu soţul ei în cazul în care acesta din urmă comitea un delict pasibil de pedeapsă. Aceasta era cel puţin ameninţarea pe care Seti I încerca să o utilizeze împotriva eventualilor jefuitori ai vitelor templului din Abydos: delincventul avea să suporte pedeapsa prevăzută pentru hoţi - extirparea cartilajelor din nas şi urechi -, iar regele urma să porun-^cească atunci *„ca el să fie rânduit apoi ca agricultor pe omeniul templului, în vreme ce soţia şi copiii săi aveau*

178

179

să fie oferiţi ca robi". Asemenea ameninţări trebuiau să-1 dezveţe de tentaţii pe egipteanul care situa pe primul plan al preocupărilor sale o armonioasă ambianţă familială şi le purta alor săi o afecţiune reală şi extrem de profundă.

Egalitatea completă dintre bărbat şi femeie, aşezaţi aici dinaintea „ospăţului" funerar. (Epoca piramidelor.)

Femeia aservită

Slujitoarea

Lectura basmelor populare, contemplarea scenelor din viaţa cotidiană reprezentate din abundenţă pe zidurile capelelor funerare, evocă domeniile şi reşedinţele proprietarilor de terenuri sau ale orăşenilor înzestrate cu un personal numeros. Discriminarea este însă anevoioasă, uneori, între slujitoarea trăind în familia stăpânului şi aceea care era legată de o aservire mai strictă. Aşa cum se întâmpla în Egipt acum câteva decenii (fapt care este tot mai rar în prezent), familiile subordonaţilor şi copiii lor făceau parte practic din căminul celor care-i angajau, rămânându-le ataşaţi. Certurile servitorimii erau frecvente „îndărătul casei" şi ele ajungeau uneori în apartamentele stăpânei casei care se putea plânge de agresivitatea sau de pretenţiile cutărei sau cutărei rebeliuni, părând a beneficia atunci de o certă independenţă. Aceasta nu însemna că, în unele cazuri, stăpâna casei nu primea, la rândul său, o pedeapsă corporală.

„Roaba"

Cu toate acestea, nu putem exclude existenţa în Egipt a unui fel de stări de servitute prin constrângere - nicide-cum comparabilă cu excesele sclavajului de la greci şi

180

romani -, dar care pare să fi privat de o anume libertate unele categorii de indivizi, bărbaţi sau femei.

Mai mulţi factori stăteau la baza noţiunii de servitute în Egipj:. In primul rând „corvoada" de care nu era nimeni scutit, într-adevăr, unele sarcini erau inerente regimului geografic în care trăia această ţară: inundaţia anuală pentru care trebuia pregătit un teren propice, supravegherea bunei stări a canalelor, apoi lupta împotriva intemperiilor. Solidaritatea impusă în decursul unor perioade limitate tuturor locuitorilor pentru marile lucrări, între care, fireşte, construirea monumentelor regale, începând cu piramidele, trebuia să fie aplicată neapărat în anumite anotimpuri. Uneori aveau loc şi dezertări: fugarii erau prinşi desigur, bărbaţi sau femei, iar uneori cuplurile, ce nu erau separate de copii lor.

O a doua categorie de delincvenţi si delincvente era, de asemenea, susceptibilă de a se afla privată parţial de libertate: condamnaţii de drept comun.

Cumpărarea unei „roabe"

în sfârşit, această servitute era, în majoritate, aplicată unor străini importaţi în Egipt, prizonieri de război, celibatari sau însoţiţi de familia lor. Atunci când egiptenii nu be-neficiaseră de efectivele de captivi acordate de faraon ca recompensă pentru vitejia lor în luptă, ei puteau apela la negustorii sirieni, care, îndeosebi în Imperiul Nou, veneau să le propună o servitorime recrutată de ei la preţ avantajos în ţara lor. Cântărind toate aspectele, se pare că, dintre cei aflaţi în servitute care aparţineau acestor trei categorii, cu cea mai mare bunăvoinţă erau trataţi străinii şi străinele. Soarta lor era atunci întrucâtva asemănătoare cu aceea a rarilor egipteni care se „vindeau" şi intrau astfel într-un „mercenariat" voluntar, în majoritatea cazurilor pentru a răscumpăra o datorie. Atunci când era vorba de o femeie, ca stipula în mod clar, în actul de vânzare, că această constrângere cădea deopotrivă şi asupra copiilor ce urma să-i aibă de la soţul său.. .sau de la stăpânul casei de care avea să fie legată prin decizia sa.

Cumpărarea unei femei ca roabe era (ca şi aceea a unui bărbat) înregistrată oficial la un birou guvernamental. Majoritatea femeilor erau destinate unor reşedinţe, altele intrau in serviciul magaziilor templelor - ele făceau parte dintre

181

acele *meryt* sau *hemut;* capul le era ras şi din părul lor rămânea doar o meşă în „coadă de purcel".

Femeile străine, introduse deisgur extrem de timpuriu în Egipt în urma unor operaţiuni militare, furnizau, de ase-meni, un contingent apreciabil destinat acestei stări de aservire; de aceea devenise un spectacol clasic sosirea în capitală, aşa cum a fost sculptată pe zidurile templului de la Sahure, în cursul dinastiei a V-a, a femeilor şi copiilor şefilor libieni capturaţi, defilând însoţiţi de oi şi capre şi înregistraţi de zeiţa Seşat care îi număra.

Povestirea cunoscută sub numele de *Mustrările,* contemporană cu prima mare frământare socială de la sfârşitul Imperiului Vechi, ne îngăduie să apreciem natura servitutii si gradul de toleranţă ce caracteriza condiţia sluji-toarelor al căror statut nu ne este încă limpede şi care depindea de diversele munci la care erau folosite.

„lată-l pe bărbatul de neam nobil,
E de nerecunoscut!
Copilul născut de soţia sa
Este tratat precum cel al slujnicei sale!"

Iar această „parvenită" nu-i mai respectă pe foştii stăpâni:

,ţ.jV

„Iată, slujnicele vorbesc acum nestânjenite. Atunci când grăieşte stăpâna, slujitorii nu iau aminte! Priviţi-o pe cea care n-avea nici măcar o cutie, Ea are acum un cufăr, Iar cea care nu se putea uita decât în apă, Are acum o oglindă [...]!"

Corvezile şi „Marea Temniţă" „

între timp, odată trecută revoluţia, faraonii întemeietori şi stăpânitori ai Imperiului Mijlociu reluaseră cu o fermitate sporită cârmuirea ţării, iar severitatea era regula. Astfel, un papirus[12] ne dezvăluie faptul că osândiţi! la servitute erau, înainte de toate, încarceraţi în Marea Temniţă, un fel de lagăr de muncă unde egiptenii şi străinii locuiau pe picior de egalitate: ei deveniseră lucrători gratuiţi şi statutul lor putea fi transmisibil din generaţie în generaţie. Se ştia că femeile - fără a fi constrânse la muncile dure ale câmpului - erau silite la „corvoada" obligatorie. Registrul închisorii face aluzie la cazul lui Teti, fiica ţăranului Sian-

182

hur, aflată în serviciul scribului câmpurilor din This care nu-şi executase sarcina cuvenită şi fugise. Mijlocul utilizat de administraţie a fost simplu: spre a se asigura de întoarcerea inculpatei, i s-a întemniţat întreaga familie; atunci, fugara noastră, neascultând decât de simţul solidarităţii familiale, a venit să se predea, întregul trib a fost eliberat; să sperăm că pedeapsa lui Teti nu a fost prea grea! Acelaşi document a înregistrat un alt eveniment extrem de tipic, relativ la subiectul care ne preocupă: vânzarea a nouăzeci şi cinci de slujitoare şi slujitori din acest gen aparte (sub dinastia a XlII-a), în anul l al regelui Sebek-hotep al III-lea, lui Ha-Ankhef, intendentul câmpurilor tebane. în anul următor, el i-a cedat soţiei sale Senebtisi, i-a transmis, ar trebui să

spunem, ca orice fel de bunuri, în lista ce însoţeşte dreptul de proprietate asupra acestor „servitori" figurează multe nume străine. De altfel, pe registrul de înscriere, este dată indicaţia „semiţi din Siria - sau Palestina". Specialitatea lor este şi ea precizată; putem astfel constata că egiptencele de pe listă nu au nici o pregătire şi poartă nume „plebee" fără patronaj divin; în schimb, străinele de un nivel net superior aveau meserii confirmate şi erau adesea tratate mult mai bine decât egiptencele din acest motiv, şi desigur pentru că ele nu erau prizoniere de drept comun.

Străine şi prizoniere de război

W. Hayes, care publică acest papirus preţios, remarcă absenţa războaielor contemporane cu documentul şi se întreabă dacă aceşti asiatici - asemeni lui losif cel vândut de fraţii săi - nu fuseseră introduşi în Egipt de către negustorii care bântuiau deja în acea epocă. Odată instalate pe domeniile senioriale, slujitoarele de acest tip se integrau în general între membrii familiei. Copiii nu erau despărţiţi niciodată de mama lor, iar în practică aceste femei nu numai că beneficiau de o anume libertate, dar în plus era interzisă punerea lor la muncă în zilele caniculare. O serie de localnice din Ţara Punt fuseseră aduse de asemenea, încă de la începutul Imperiului Mijlociu şi prin-tr-un procedeu analog, în marele harem de la Miur, în calitate de *hemut* sau de *meryt* îndeosebi, sau de *isuu* şi de *bakut,* denumiri care nu ne abilitează nici să apreciem, nici să precizăm gradul lor exact de servitute.

183

Scrierile şi documentele, mai numeroase în Imperiul Nou decât în epocile precedente, permit o mai bună discernere a acestei condiţii ale cărei contururi rămâneau încă destul de vagi. Observăm, aşadar, că aceşti „lucrători", de un tip special, sunt, în majoritatea lor, de origine străină. Războaiele purtate de faraoni erau marile furnizoare de asemenea personal. Din *Analele* lui Amenofis al II-lea, cel mai puţin sensibil dintre toţi suveranii Egiptului, aflăm că doar în urma uneia singure dintre campaniile sale asiatice el a introdus astfel, în ţara sa, 838 de femei figurând în prada de război: *„Războinici «maryanu», 550, cu cele 240 de femei ale lor [...], «fiice» de prinţi, 328; cântăreţe prin- , dare din toate ţările străine, 270".* Se precizează foarte clar că aceste femei îşi aduceau cu ele bunurile lor cele mai preţioase, adică bijuteriile lor. Faraonul dispunea preluarea lor, încă de la capturare, căci frumuseţile orientale erau foarte apreciate pe malurile Nilului. Cele mai puţin seducătoare nu erau rezervate Palatului[13], nici domeniilor nobiliare, ci intrau adesea în aşezămintele religioase ca dansatoare, cântăreţe, slujnice; aşa au procedat Horemheb, Seti I şi mai târziu Ramses al II-lea, acesta din urmă ajungând până la a le „marca" cu numele său: fabricarea stofelor pentru femei, muncile agricole, creşterea vitelor, cultivarea grâului, confecţionarea cărămizilor, zidăria le reveneau bărbaţilor, încă de la capturarea femeilor se veghea în permanenţă asupra securităţii lor. Astfel, când una dintre ele, epuizată după un marş prea lung, prezenta semne de mare oboseală, *„atunci, ea este pusă pe umărul unui infanterist, astfel încât el trebuie să-si lase echipamentul care este furat de ceilalţi. Dar el rămâne să o poarte pe captivă!"* Prizoniera de război era desemnată prin apelativul semitic de: *Seti* (din asirianul: *esirtu).*

Negustorii şi preţul „roabelor"

Numărul acestor „prizonieri", a căror caracteristică era îndeosebi aceea de a fi fost cumpăraţi de utilizatorii lor (faraonul vindea astfel o parte din prada sa de război), a sporit considerabil în timpul Imperiului Nou, iar negustorii sirieni - aşa-numiţii *şutyu* — au făcut afaceri fructoase. Ei erau cei mai mari furnizori de prostituate pentru „casele berii" care constituiau fericirea tinerilor studenţi, dojeniţi în van de venerabilii scribi din sistemul de învăţământ.

184

Totuşi, aceşti furnizori se adresau deopotrivă şi menajerelor dornice să fie servite. Se cunoaşte astfel povestea acelei doamne Irinefert care trăia în casa conducătorului districtului (un anume Samu) de şapte ani, atunci când negustorul Raia a venit să-i propună cumpărarea unei tinere sclave siriene numită de el Gemeni-Herimentet (adică: „am-găsit-o-în-Apus")...„/?/ *îmi zise: «Dobândeşte-ţi, aşa-\ dar, această adolescentă sau [fetiţă] şi dă-mi pe ea preţul* j *cuvenit»* ", iar acest preţ era de 4 *debeni* şi l *kite* de argint, | al cărui echivalent indicat era: 6 tăvi de bronz, 10 debeni i de aramă, 15 veşminte de in, un văl, o cuvertură şi o oală cu miere[14]. Pentru a onora această achiziţie, doamna a trebuit să se împrumute de la vecina ei, care neprimindu-şi. suma datorată a convocat-o dinaintea tribunalului! Printre aartorii acuzării figurează cumnatul său. Soţul său, con-jsiderând desigur că nu era implicat, a rămas „în afara afa-erii". Se cuvine să precizăm că un deben cântăreşte 91 de grame şi că zecimea sa, aşa-numitul kite, echivalează cu 9,1 grame. „Sclavii" de sex masculin costau, se pare, aai puţin (în aceeaşi perioadă, aproape jumătate!), judecând după două papirusuri de la Luvru[15]: preţul unui „bărbat din Nord", 2,5 debeni de argint, şi de la British Mu-jseum[16]: preţul „sclavului" Painekh: 2 debeni de argint, în această epocă nu erau înregistraţi doar *lucrătorii* cu men-ionarea locului lor de origine, ci se notau şi numele pă-inţilor lor.

[închirierea „roabelor"

lExista şi categoria slujitorilor care erau închiriaţi unei •comunităţi, unei administraţii sau chiar unor particulari, în timpul dinastiei a XVIII-a trebuia să se ofere un bou pentru patru zile lucrate de o femeie aservită, ceea ce părea exorbitant! La fel de mult precum - în vremea lui Akhe-naton - cele zece unităţi de argint pretinse de doamna care, la acest preţ, şi-a închiriat „roaba" pentru zece zile de lucru şi despre care s-a vorbit mai sus. Unii fermieri puteau obţine în locaţie „zile de sclave" de la o comunitate care le punea pe acestea din urmă la

dispoziţia colectivităţii, în acest mod o femeie „în servitute" a devenit proprietatea oraşului Elefantina. în mahalaua lucrătorilor de la necropola din Deir el-Medineh găsim servitori din această categorie, femei şi copii, folosiţi
185
de câteva matroane care erau proprietarele lor. în alte centre se constată utilizarea acestei mâini de lucru gratuite furnizată lucrătorilor necropolei, ca şi toate mărfurile destinate întreţinerii lor. Aceste femei trebuiau să macine grăunţele în fiecare locuinţă; făina era însă preparată de soţiile lucrătorilor al căror rol esenţial, înainte de toate, era să asigure fabricarea zilnică a pâinii pentru întregul personal al casei.
Aceste slujnice umile, trecând din casă în casă şi având de-a face cu o diversitate destul de mare de tipuri umane, dobândiseră probabil o filozofie paşnică „în stil oriental". De aceea înţeleptul Ptahhotep[17] spunea despre ele:
„Adevărata înţelepciune este mai rară decât piatra verde, dar o găsim [uneori] la slujitoarele ce lucrează la moară".
Eliberarea şi adoptarea „roabelor"
Soarta rezervată roabelor şi robilor în Ţara Faraonului nu era crudă: până în prezent nu s-a găsit vreun contract care să ratifice o căsătorie între ei, dar aceştia trăiau în mod normal în regim de coabitare, în schimb, se ştie că un bărbat liber putea lua în căsătorie o femeie „în servitute" născută într-o casă egipteană, obţinând aprobarea stăpânei casei (uneori chiar stăpâna alege soţul). Prin căsătorie, ea era atunci, fireşte, eliberată, iar copiii cuplului erau declaraţi fiinţe libere: această lege a fost abolită sub Ptole-mei. Cu ocazia căsătoriei, stăpânii constituiau o zestre pentru „sclavă".
Pentru a înţelege mai bine spiritul acestor căsătorii „mixte" din care rezulta o eliberare, trebuie să ne referim chiar la texte.
în primul rând *(Papirusul Adopţiunii),* este vorba despre o doamnă care îşi căsătoreşte fratele Padiu cu tânăra sa „roabă": *„Eu* (stăpâna) *îl accept* (pe Padiu) *pentru ea* (sclava). *El este, aşadar, alături de ea [din] această zi. Acum, vedeţi! Am făcut din ea o femeie liberă din Ţara Faraonului. De va naşte fie un băiat, fie o fată, ei vor deveni oameni liberi în Ţara Faraonului, urmând aceeaşi orânduială, [fiindcă] vor trăi împreună cu şeful grajdurilor, Padiu, tânărul meu frate"* (urmează lista martorilor).
Putea exista şi cazul invers, dacă ar fi să ne luăm după un text păstrat la Muzeul Luvru. Este vorba de o femeie
186
liberă care se căsătoreşte cu „sclavul" unchiului său, prizonier de război al lui Tutmosis al III-lea:
„Anul 27, sub Maiestatea sa Regele din Sud si din Nord Men-Kheper-Re [...Jfiul lui Re, Tutmosis [...]Bărbierul regal Sabastet s-a înfăţişat dinaintea Copiilor Kep-lui palatului regal, pentru a declara: «sclavul» ce mi-a fost atribuit, în deplină proprietate si al cărui nume este Ame-nyoiu, l-am dobândit prin forţa braţului meu atunci când îl însoţeam pe suveran. Ascultaţi-mă [...]din templul lui Bastet, Doamna din Bubastis, în locul tatălui meu, bărbierul Nebsahenu. El nu va mai fi oprit la nici o poartă a regelui, l-am dat-o ca soţie pe fiica surorii mele Nebetta, care se numeşte Ta-Kamenet, ţi am făcut o împărţeală în favoarea ei cu soţia şi cu sora mea. Cât despre el, el a ieşit din nevoie şi nu mai este sărman.
Acest text a fost alcătuit *[de scribul regal Nesu], în prezenţa paznicului Amenemheb,*
a scribului regal Ahmes,
a scribului regal Baki,
a scribului regal Amenmes,
a Mai Marelui porţii, Amenpa [...]"
Fapt remarcabil: o egipteancă şi-a legat astfel'viaţa de un prizonier de război, cu consimţământul întregii familii. Ea îi aduce ca zestre soţului său nişte bunuri şi chiar situaţia fostului lui stăpân, dispus să-i lase titlul său de bărbier al templului, moştenit de la bunicul său! Prizonierul era fără îndoială un nubian a cărui eliberare s-a făcut în prezenţa Copiilor *Kep-ulm,* adeseori de origine nubi-anâ[18]: ei i-au servit drept consuli, în mod incontestabil, egiptenii nu aveau prejudecăţi rasiale.
Toate clasele societăţii puteau adopta „sclavi", se cunosc chiar cazuri în care doamne bogate au adoptat copiii unor „roabe" de-ale lor şi le-au făcut, de asemenea, daruri importante, în ceea ce priveşte succesiunile, „roabele" puteau fi lăsate moştenitorilor împreună cu celelalte bunuri. In schimb, sub protecţia şi cu încuviinţarea stăpânului lor, aceşti „sclavi" puteau dobândi o proprietate, poseda terenuri[19] din tată în fiu; ei puteau fi si deţinătorii unor kite din argint (şi chiar puteau avea proprii servitori). Toate aceste bunuri trebuiau să fie respectate de către stăpân.
în definitiv, se poate spune că ei erau întrucâtva nişte fiinţe libere, dar cu aprobarea stăpânului. Femeile şi băr-
187
baţii, aşa cum s-a văzut, erau recompensaţi uneori prin emancipare. Demnitatea şi discernământul lor erau recunoscute în aşa măsură încât, în anumite cazuri, femei „roabe" au fost chemate ca martori, sau chiar recunoscute ca dispunând de capacitatea deplină de a depune mărturie împotriva stăpânului lor. Aceste câteva exemple vor fi desigur suficiente pentru a demonstra că femeia „sclavă" din Egiptul antic beneficia de o condiţie probabil mai de invidiat decât aceea a „servelor" din Evul Mediu european.

Capitolul II

COPILĂRIA, EDUCAŢIA, DRAGOSTEA, CĂSĂTORIA

Copilăria

Atunci când vom fi urmărit condiţiile în care fiica unui meşteşugar, a unui mic burghez sau a unui mare senior contracta căsătoria, o vom putea însoţi pe tânăra căsătorită în casa sa şi vom asista la viaţa sa familială. Dar mai înainte trebuie să prezentăm cum se petreceau primii ani din existenţa unei fetiţe în stare să meargă, să vorbească şi să se dedea la jocurile copilăriei. Până la vârsta de trei ani cel puţin, ea era încă alimentată cu laptele matern sau al doicii sale. Vara, dacă locuia în Egiptul de Jos, şi în timpul celor două anotimpuri din trei în Egiptul de Sus când se face extrem de cald, ea circula complet goală în locuinţa părinţilor săi sau pe afară, dar purta deja, atârnată la gât de un fir, perla bleu-turcoaz care trebuia să o protejeze împotriva deochiului (obicei păstrat si în zilele noastre). Ca toţi copiii de la ţară şi ai popoarelor care trăiesc în aer liber, exista o anumită complicitate între ea si animalele ce o înconjurau: iezii, gâştele, porumbeii, pupezele îmblânzite, pisicile si câinii din casă care ştiau să îndepărteze şerpii şi scorpionii, iar câteodată cercopitecul cu blană verde, şugubăţul musafir al casei care, în anotimpul frumos, îi şterpelea smochinele din sicomor. Jucăriile erau în majoritatea cazurilor fragmente de obiecte casnice care îi cădeau în mână, dar, în săpături, s-a găsit şi eterna siluetă animală profilată în lemn şi montată pe rotiţe ce trebuia trasă cu o sfoară, şi chiar atelajul din teracotă, în reducţie, reamintind trăsura faraonului, ai cărui supuşi erau înlocuiţi cu maimuţe! Păpuşa din lemn cu membre articulate exista, de asemenea, cel puţin în Epoca Târzie. Recompensa supremă era desigur posedarea unei mici gazele capturate în deşert, pe care cele mai fericite fetiţe din „înalta

societate" le puteau ţine în braţe ca pe o comoară nepreţuită.

Fetiţele practicau exerciţiile fizice, ca şi băieţeii, şi le împărtăşeau jocurile. Erau văzuţi adesea alergând împreună, sărind chiar, într-un fel de joc „de-a capra" în care „împricinatul" (sau „împricinata") nu-şi prezenta spatele, ci era aşezată pe pământ; atunci, partenerii trebuiau să treacă de braţele si picioarele desfăcute ale acesteia fără a le atinge (acest joc mai este practicat şi astăzi în zonele rurale egiptene şi se numeşte *Khazza lawizza).* Ele mai urmau şi nişte veritabile lecţii de acrobaţie menite să le pregătească pentru exhibiţiile rituale ale panegiriilor, sau ale riturilor funerare, sau chiar pentru participarea la festivităţi populare. Mişcările de supleţe erau combinate cu jocuri de îndemânare în care[1]-erau folosite adesea mingile din piele.

Instrucţia şi educaţia

Foarte devreme, încă de la vârsta de patru ani şi vreme de mai mulţi ani, unele fetiţe puteau fi admise în sistemul de învăţământ rezervat acelor copii destinaţi de părinţii lor carierei de funcţionari. Aşadar, mai întâi trebuia obţinut statutul de „scrib" *(seş).* Cazul nu era probabil frecvent la fete, dar el exista, căci unele profesiuni erau deschise femeilor. Ca şi colegii lor şi mândre că se puteau referi la patroana scrisului şi a arhivelor, fermecătoarea zeiţă Seşat, ele mergeau la şcoală, unde disciplina era strictă iar pedepsele corporale se aplicau potrivit unei logici sănătoase:

„[...] Nu aplica lovituri pentru greşeli trecute. O mică pedeapsă executată imediat este mai bună decât o pedeapsă severă, dar târzie".

Prima sarcină consta în a se iniţia în complexitatea certă a scrierii hieroglifice ce servea la exprimarea unei limbi arhaice utilizate destul de puţin în limbajul vorbit. In acest scop se impunea în primul rând învăţarea listelor de semne, clasate pe categorii şi însoţite de pronunţarea şi semnificaţia lor. Apoi trebuiau să se concentreze asupra listelor de nume reunite după sens şi să continue cu exerciţii în cursul cărora ele copiau mici texte clasice de reprodus în scrierea „uncială", numită de noi „hieratică", şi care reflecta limba vorbită a epocii. Existau şi exerciţii de gramatică, iar conjugarea verbelor nu era uitată. Şcolarii treceau atunci la temele de compunere sub controlul şi antrenamentul extrem de stricte ale dascălului, în fiecare zi elevul îşi data copia, iar „beletristica" îi pătrundea astfel treptat în spirit: texte literare, tratate de înţelepciune şi opere de imaginaţie, romane şi povestiri, adeseori cu bază mitologică.

Noţiuni de aritmetică, de matematică şi de geometrie erau incluse de asemenea la sfârşitul primului ciclu care dădea dreptul la titlul de: „scrib ce a primit trusa de scris". Mama trebuia, în timpul şcolarităţii copilului său, să-i ducă zilnic învăţătorului trei pâini şi două urcioare cu bere. în cazul rarelor fetişcane admise la aprofundarea unei discipline, specializarea era predată fie în cadrul administraţiilor sub tutela unui „fost elev" care o îndruma, fie în Casele Vieţii cuprinse în incinta marilor domenii religioase.

în orice caz, educaţia la şcoală, dar şi în familie, era o îndatorire esenţială a părinţilor care le insuflau copiilor lor respectarea principiului *Maat,* supunerea faţă de regulile comportamentale ce-i protejau de infracţiunea care ar fi putut tulbura cursul natural al lucrurilor: *„ O stană de piatră, iată ce este micul prostănac pe care tatăl său nu l-a educat".* Viitorul adult trebuia pregătit pentru o viaţă fericită şi comunitară, într-un cuvânt viaţa *„celui ce tace întru Maat",* având o conduită model faţă de ceilalţi şi faţă de Zeu, pe care H. Brunnerîl descrie ca pe „egipteanul adult, imaginea exemplară a omului care acceptă Providenţa din mâna Zeului, se integrează în anturajul său, are un comportament agreabil, calm, modest, disciplinat, loial, niciodată violent sau necugetat".

Avem certitudinea că această formaţie era la fel de riguroasă pentru tinerele fete şi dădea roade în aşa măsură încât la sfârşitul dinastiilor indigene, Petosiris, marele preot al lui Thot de la Hermopolis, putea pune să se declare, despre soţia sa, că ea urmase într-adevăr această lege:

„Soţia sa preaiubită, suverană a graţiei, blând iubitoare, cu vorba iscusită, plăcută în cuvântările sale, înţeleaptă în sfaturile din scrierile sale; tot ce trece pe buzele sale este aidoma cu lucrările lui Maat, femeia desăvârşită, binefăcătoarea oraşului, întinzând mâna tuturor, spunând ceea ce este bine, îndemnând mereu la iubire, fiind plăcută fiecăreia, care nu grăieşte nimic rău cu buzele sale, copleşindu-i cu dragostea pe toţi, Renpetnefret, fiica Mai Marelui din Cei Cinci, Stăpânul Jilţurilor, Pefthauneit, şi născută din Doamna Saturet".

Primele beneficiare ale acestei educaţii erau, fireşte, fiicele de nobili care putuseră frecventa şcoala Palatului laolaltă cu copiii regali. De aceea nu este surprinzător să găsim încă din Imperiul Vechi imaginea prinţesei Idut, în capela sa de la Saqqara, plimbându-se în barcă şi având lângă ea întreaga trusă de scrib aşezată cu grijă pe puntea navei sale, în spatele ei şi al „preceptoarei" sale numite Seşseşet.

Egipteanul nu era bântuit de nici o prejudecată de castă, fiind necesar să se reamintească doar faptul că Zeul su-

4JL

jj^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^H^^

prem îi crease pe toţi oamenii egali, aşa cum grăia înţeleptul. Aşadar, aceea care se năştea într-o familie modestă, dar demonstra, încă de la o vârstă fragedă, calităţile cerute, putea spera că într-o zi trestia cu care scria, calamul, „avea să o ducă până la picioarele faraonului". Unul din preceptele lui Ptahhotep (175-184) ne dezvăluie această evidentă promovare socială deschisă tuturora:

„Dacă eşti umil şi faci parte din suita unui om însemnat, uită că acest om a fost umil cândva. Nu fi arogant cu el pentru că îi cunoşti trecutul. Respectă-l, ţinând seama de destinul său. Averea şi consideraţia nu vin de la sine, Zeul suprem este cel care ni le hărăzeşte".

învăţarea unei meserii

Având garanţia acestei posibilităţi, egiptencele de originile cele mai modeste, dar care primiseră o instruire adecvată, puteau spera să abordeze unele meserii practicate în mod nediferenţiat de ele sau de bărbaţi, dar, se pare, într-o proporţie mai redusă, fireşte. Informaţiile asupra acestui subiect sunt din păcate destul de rare. Totuşi, exemplul unei femei judecător şi vizir, doamna Nebet, ne-a parvenit. Este vorba de cea de-a doua soacră a regelui Pepi I din a Vl-a dinastie. Ea constituie foarte probabil o reală excepţie şi poate a datorat acest post faptului că aparţinea unei familii extrem de puternice din Aby-dos care 1-ar fi protejat pe rege în momentul unui complot de harem. Va trebui să aşteptăm dinastia a XXVI-a înainte ca o asemenea numire să se producă din nou.

Profesiuni liberale, scribi, funcţionari

; Unele tinere fete - încă din Imperiul Vechi - au fost desi-1 gur autorizate să urmeze învăţământul medicinii şi al chirur-?! giei, foarte de timpuriu în istorie, întrucât ştim că o anume *ţ* doamnă Peseşet, îngropată într-o mastaba de la Giseh da-| tând din a IV-a dinastie, purta titlul de directoare a docto-I riţelor. Ne imaginăm, aşadar, o profesiune ale cărei practi-ciene vor fi fost chemate fără îndoială să îngrijească îndeosebi femeile şi copiii şi în primul rând pe doamnele din familia regală. Iată primul exemplu din lume de femeie medic. Meseria de doică nu necesita, desigur, o pregătire spe-*'*, cială în condiţiile închirierii serviciilor unor familii bur-

gheze, dar doicile regale, mari doamne de societate care se ocupau de fiicele regale şi chiar de micii prinţi, trebuiau să aibă instrucţia necesară pentru a le permite să urmărească studiile nobililor şi tinerilor lor stăpâni, precum Seşseşet, „preceptoarea" prinţesei Idut. Cu totul alta era situaţia moaşelor, între care cele mai apreciate la Curte primiseră unele noţiuni elementare de medicină, în majoritatea cazurilor, ele îşi completau profesia cu aceea de muziciene-cântăreţe.

Adeseori, membre ale haremului regal deveneau Superioare ale atelierelor de filatură ale Palatului, iar unele doamne de societate puteau dirija mari şantiere locale de ţesătorie. Altele se vădeau capabile de a fi numite intendente ale Camerei Perucilor şi trebuiau atunci să controleze fabricarea acestor elemente esenţiale pentru parura doamnelor regale, dar şi a faraonilor, îndeosebi cu începere din Imperiul Nou.

Femeile care făcuseră studii de scribi puteau intra în Administraţie: titlurile purtate de ele nu lasă nici o îndoială asupra acestui subiect[1]. H. Fischer a relevat peste douăzeci şi cinci de titluri diferite, între care cele de intendentă, şef al departamentului magaziilor, controlor al magaziilor regale, inspector al sufrageriei, inspector al Tezaurului, trezorier, supraveghetor al veşmintelor, intendentă a stofelor, intendentă a preoţilor funerari, intendentă a bocitoarelor..., responsabil al domeniilor funerare, majordom al apartamentelor regale.. .Niciodată nu s-au mai

găsit atâtea funcţii feminine în Administraţie ca în Imperiul Vechi. Aceste sarcini s-au redus, se pare, în Imperiul Mijlociu, când statutul de *nebet-per,* stăpâna casei, a început să „dreneze" în mod spectaculos majoritatea activităţilor feminine. Se constată, în orice caz, că în această epocă, indiferent de vârstă sau de sex, pentru o anumită muncă, angajaţii primeau o remuneraţie egală.
în Imperiul Nou Administraţia a fost deţinută integral de către bărbaţi. Totuşi, se mai întâmpla ca un funcţionar aflat în deplasare să fie înlocuit de soţia sa, precum acel agent fiscal care îi încredinţase consoartei sale puterea de a-1 reprezenta şi de a-i adresa rapoarte amănunţite.
O serie de meserii feminine legate de gestiunea intendenţei sunt decelate în documentele ce s-au păstrat din Imperiul Mijlociu: pentru a accede la ele era necesar să se fi făcut ucenicia de scrib, asemeni unei intendente a magaziei inului regal pentru (?) ofranda zeului.

Cariera de gestionară, „purtătoarea sigiliului", era de asemeni destul de frecventă în Imperiul Mijlociu. Una dintre titularele cele mai cunoscute ale acestei funcţii este doamna Tşat, gerantă a domeniului monarhului Khum-hotep al II-lea de la Beni Hassan, „trezorieră *(sed-jautii)* şi responsabilă a bunurilor stăpânului său". Vom vorbi mai pe larg despre acest subiect în capitolul „concubinelor". Se mai întâlneşte şi urma unor majordomi feminini a căror sarcină era suficient de importantă pentru ca ele să-şi fi putut consacra propriile stele funerare la Abydos. Femeile secretare, în dinastia a XlII-a, găseau de lucru chiar la Palat.
O profesie privată care putuse fi exercitată, de asemenea, de către femei era aceea de veritabilă „femeie de afaceri", precum doamna Nenofer, proprietară de terenuri, posesoare de importante bunuri în Imperiul Nou; ea delega agenţilor săi comerciali *(şutyu)* sarcina desfacerii produselor pe care ea dorea să le vândă (aşa-numiţii *şutyu* erau adesea în relaţii cu omologii lor sirieni sau erau ei înşişi sirieni).
în Egipt festivităţile ocupau un loc important; nici un eveniment nu avea loc, indiferent la ce nivel, fără dans şi muzică. Ne putem imagina ce festivităţi se desfăşurau la Curte sau în reşedinţele bogate: numeroasele reprezentări de banchete funerare ne-au lăsat o amintire îndepărtată a lor. Numeroase femei, funcţionarele Palatului, Superioarele haremului, organizatoarele serbărilor şi plăcerilor regelui, intendentele dansatoarelor regelui, intendentele cântăreţelor, inspectoarele puneau la punct, supravegheau, răspundeau de recepţiile muzicale pe care le agrementau cu o deosebită grijă, ca şi de relaxările regale. Locuinţele opulente aveau tot acest personal feminin care îşi îmbina prestaţiile cu activităţile fiicelor familiei. Dar mai existau pşi un fel de companii de muziciene şi dansatoare cu o pregătire temeinică, care îşi închiriau serviciile, iar uneori mergeau din oraş în oraş, însoţite chiar de acrobate pentru divertismentele private, pentru căsătorii şi unele sărbători religioase cu mare fast.

Meseriile mărunte

Meseriile mărunte care nu necesitau o instruire şcolară erau cele de genul unui anume artizanat, redus aproape inte-

grai, în cazul femeilor, la meşteşugul torsului, al ţesutului, al fabricării veşmintelor şi al confecţionării uleiurilor parfumate şi a unguentelor. Tot ceea ce ţinea de toaleta doamnei apela la colaborarea feminină: coafeze, pedichiuriste, manichiuriste, maseuze. Majoritatea celorlalte meşteşuguri erau de domeniul masculin. Până şi înălbirea rufelor era rezervată în cea mai mare parte bărbaţilor.
Femeia care mergea zilnic, atunci când anotimpul muncilor agricole o impunea, să ducă la câmp hrana bărbaţi-lor din familie nu pare să fi împărtăşit truda cultivatorilor. Găsim extrem de rar reprezentarea unei ţărănci ocupate cu mulgerea vacii. O vedem mai frecvent vânturând cerealele sau îndeplinind munca de culegătoare de spice. Astfel încât, atunci când, pe zidul unui templu sau pe un papirus funerar, îi vedem pe suveran şi suverană arând cu plugul, putem fi siguri că acolo este vorba, pur şi simplu, de o evocare a „corvezii" la care orice defunct era constrâns temporar în lumea cealaltă. Un mediu analog şi condiţii asemănătoare sunt evocate atunci când se înfăţişează un cuplu de burghezi sau de nobili îndeletnicindu-se cu seceratul sau cu smulsul inului.
Un caz desigur diferit este cel al culesului viilor şi al fabricării vinului. O interdicţie ce ţinea fără îndoială de însăşi natura femeii o împiedica să participe la culesul strugurilor şi la tescuitul ciorchinilor. In curs de peste trei milenii se cunosc doar trei excepţii în aplicarea acestui tabu, deşi una din ele se referă la culesul „ritual" al viilor efectuat de preotesele marii demiurge Neith. Nu e nimic uimitor în această practică discriminatorie dacă ne gân-dim la unele tradiţii burgunde care le interziceau femeilor, chiar cu puţin timp în urmă, să intre într-o cramă (cf. obiceiurile din regiunea Beaune) pe motivul că ele riscau să înăcrească vinul! In schimb, fabricarea berii le era încredinţată adesea.
Sărarea şi uscarea cărnii, a gâştelor, a păsărilor şi a peştelui le reveneau măcelarilor şi pescarilor, în vreme ce morăriţele şi brutăresele lucrau zilnic acasă sau pe proprietăţile unde treburile bucătăriei erau rezervate bărbaţi-lor în majoritatea cazurilor, ca şi coacerea pâinilor. Pe marile domenii şi la Palat, dacă servitoarele îi înconjurau pe stăpâni cu îngrijirile şi atenţiile lor, curăţenia reşedinţei şi servitul meselor par a fi fost activităţi specifice servi-torimii masculine.

Clerul feminin
Exista un sector aparte deschis activităţii acelor femei care primiseră o instruire: acela al clerului, în epocile îndepărtate găsim, întrucâtva, cel mai frecvent titlurile de preo-tese. Ele erau orientate în primul rând către cultul zeiţei Hathor, patroana femeilor, si uneori al lui Neith, „Marea Zeiţă" din Sais. Aşa cum Hathor era adorată şi de preoţi, oficiantele puteau fi puse în serviciul unei forme divine masculine a zeului, Thot, Ptah, Honsu şi chiar Min, şi, îndeosebi în Imperiul Mijlociu, Sobek cel cu aspect de crocodil (o regină din Imperiul Mijlociu a devenit chiar Profetul lui Sobek). Exercitând cultul ca şi bărbaţii, ele erau retribuite în acelaşi mod şi primeau rangul de Pro-fetească sau de Slujitoare a Zeului: *Hemet-neter.* Clerul subaltern şi auxiliar era furnizat fireşte de sexul feminin, „pregătitoarele", „purele": *uabut;* cele care „vegheau", su-praveghetoarele: *ureşut;* cântăreţele: *merut* şi cele care cântau la sistru. Lor li se putea încredinţa, de asemeni, sarcina de preoteasă funerară: *Hemut-ka* înconjurate de asistentele lor, între care bocitoarele: *djerut.* Potrivit anumitor condiţii, ele aveau drept de acces la unele posturi din administraţia templelor, precum cele două surori ale unui mare preot al lui Ptah din a XH-a dinastie, numite îndrumătoare ale lucrărilor de pe Domeniul Zeului, în cursul aceluiaşi Imperiu Mijlociu apare sarcina pur feminină de Soţie a Zeului, sau Adoratoare Divină, atribuită unor doamne care nu par încă, în această epocă, să aparţină Curţii. S-a văzut că acest gen aparte de preoteasă avea menirea să trezească apetitul sexual al zeului, precum Min, Amon sau Ptah. Unul din titlurile lor, Mâna Zeului, face o aluzie de-abia voalată la Creaţiunea, prin masturbare, atribuită demiurgului Atum. Muzeul din Leyda posedă o remarcabilă statuetă a uneia dintre primele Soţii ale Zeului, doamna lymeret-Nebes („Cea dorită de stăpânul său"), cu o perucă grea amovibilă şi cu sandale aurite, ce constituie una dintre cele mai senzuale puneri în valoare a farmecelor feminine din Egiptul antic.
în decursul întregii perioade a Imperiului Nou se constată un regres aproape total al participării femeilor la activităţile templelor, exceptând serviciul teban în care au fost reperate câteva Profeţesc Secundare. Sarcina de Superioară a haremului zeului este atunci, aşa cum am văzut,
197
rezervată doamnelor de societate, iar micile şi marile burgheze puteau accede îndeosebi la funcţia de cântăreaţă a lui Amon, în vreme ce aceea de Soţie a Zeului a devenit aproape exclusiv regală. Cântăreţele lui Amon bene-ficiau nu numai de veniturile livrate de trezoreria templului, ci şi de o independenţă excepţională. Putem cita ca-zul acelei cântăreţe a lui Thot care a luat iniţiativa de a divorţa de soţul său...la cererea amantului său[2]. Se pare că aşa-numitele cântăreţe ale lui Amon formau singura corporaţie în care puteau intra noi adepte de origine foar-te modestă, soţii de ţesători sau de cizmari, destinate ultimului eşalon al acestui colegiu.
Se ştie că după Imperiul Nou puterea clerului lui Amon s-a dovedit atât de tentaculară încât suveranii au apelat iarăşi la femei, până când ele i-au înlocuit pe marii preoţi aproape complet, în zorii epocii saite. Rolul lor s-a amplificat chiar în cadrul serviciului funerar unde „vărsătoarele de libaţii" i-au înlocuit adesea pe „slujitorii fca-ului" din vechile temple, în vreme ce grupurile de „tinere fecioare depilate" au executat dansuri în cursul misterelor osiriene.

Dragostea

< *

Atunci când fetiţa din lumea civilă ajungea la adolescenţă, dobândind sau nu o formaţie susceptibilă de a-i procura vreo meserie veritabilă, fie şi aceea de a intra în serviciul unui templu pentru care nu se pretindea celibatul, nici un obstacol nu se mai opunea realizării dorinţei sale celei mai aprige: să se căsătorească, să posede propria-i casă, să aducă pe lume copii. Să amintim aspiraţia tinerei fecioare:
„O tu cel mai frumos dintre bărbaţi!
Dorinţa mea este să [veghez asupra] bunurilor tale
Ca stăpână a casei, • •..,
Fie ca braţul tău să se sprijine pe braţul meu u
Şi ca iubirea mea să te copleşească.
Mărturisesc inimii mele
Cu dorinţă de îndrăgostită:
De l-aş avea drept soţ chiar în astă noapte! -,••••••
Fără el sunt o făptură în mormânt Nu eşti tu oare sănătatea şi viaţa ?"
Dar, mai înainte, tânăra fată trecuse printr-o reală perioadă de romantism lesne decelabilă în poemele de iubire ce ne-au parvenit, în ele găsim primele gânguriri ale pasiunii, rezerva şi discreţia, neliniştea, pe scurt toată pros-peţimea sentimentelor însufleţite de un erotism încă timid, toată ardoarea unei făpturi tinere ce descoperă dragostea în mod pudic:
„Iubitul meu mi-a tulburat inima cu glasul său.
El m-a lăsat pradă neliniştii.
El locuieşte în preajma casei mamei mele,
Dar nu ştiu cum să ajung la el!
Ar putea oare mama să mă ajute?

Trebuie să merg [să o văd şi] să-i vorbesc [despre el].
El nu ştie cât de mult doresc să-l îmbrăţişez
El nu cunoaşte ce m-a făcut să mă destăinui mamei
O Preaiubite fie ca Zeiţa femeilor,
Cea Aurită, să mă hărăzească ţie!
Inima îmi bate~mai repede, Atunci când mă gândesc la dragostea mea, El nu mă lasă să mă port «aşa cum se cuvine» Tresare în locul unde se află.
Ajung să nu mă mai îmbrac îmi las deoparte evantaiele Nu-mi mai pun fard pe ochi Nu mă mai parfumez cu miresme suave.
«Nu renunţa, te apropii de ţel»
îmi spune inima atunci când mă gândesc la el.
O inima mea, nu mă chinui!
De ce te porţi ca un nesăbuit?
Aşteaptă-ţi fără teamă iubitul ce vine la tine; Dar [fereşte-te] atunci de ochii lumii. Nu face astfel încât să se spună despre mine: «Această femeie s-a îndrăgostit!»
Rămâi potolită, atunci când visezi la el Şi nu mai bate aşa, o inima mea! "[3]

m

198

199

Aşa cum se întâmplă cu toţi îndrăgostiţii din lume, natura mângâietoare şi complice este martora pasiunii năs-cânde, iar arborii din grădină participă la întâlnirile şi zburdălniciile lor:
(Rodierul) grăieşte:
„Dinţii ei seamănă cu sâmburii mei, Sânii ei aduc cu fructele mele. Sunt cel mai frumos arbore din grădină
Căci rămân verde în toate anotimpurile.
Iubita cu prietenul său Sub ale mele [frunze se plimbă] Ameţiţi de vin si de licori răcoritoare, Parfumaţi cu ulei si unguente.
Fără mine pier
Toate plantele câmpului.
Eu străbat cele douăsprezece luni
Ale fiecărui an si durez.
Dacă o floare se ofileşte, O nouă floare [răsare] din mine, De aceea sunt primul arbore, Dar, de sunt socotit al doilea,
Atunci să nu mai începeţi iarăşi! Căci nu voi mai tăcea, Nu voi mai ţine taina Şi vicleşugul se va afla.
Iubita va fi dată atunci în vileag Ea nu-şi va mai împodobi prietenul
[...]
Iată, radierul are dreptate,
Trebuie să-l linguşim,
Să poruncească deci în felul său, întreaga zi,
Fiindcă e cel care ne ascunde!"
Smochinul a intrat şi el în complot, însă nimic nu egalează elanul tânărului sicomor pe care ea 1-a sădit cu mâna ei:
„Murmurul [frunzelor sale] •
[Seamănă] cu parfumul mierii. ;•
Este plin de graţie: crengile lui fine Devin [verzi şi proaspete].
Este încărcat cu fructe coapte
Mai roşii decât jaspul;
Frunzişu-i aduce cu turcoaza,
Iar scoarţa cu faianţa.
[...]
El pune o scrisoare în mâna unei tinere,
Fiica grădinarului său;
O face să alerge la cea preaiubită.
[-..]
La umbra frunzişului meu
îşi face plimbarea iubita.
Sunt tăcut
Şi nici un cuvânt nu dezvăluie ceea ce văd!"
îndrăgostita va trece prin clipe de nelinişte, de anxietate:
„...în vreme ce mă gândesc la iubirea mea,

Inima mi se opreşte în piept.
De văd o prăjitură dulce
E doar potroacă!
Iar vinul delicios şi dulce
îmi pare într-adevăr fiere!"

Dar egipteanca va şti foarte curând să se facă dorită:

„Iubita e iscusită în aruncarea laţului,
Fără a-şi mai număra hergheliile
Cailor săi, ea îşi aruncă plasele împotriva mea,
Cu ochii ei mă subjugă,
Cu diadema mă stăpâneşte,
Cu limba mă înseamnă cu fierul roşu".

Iar apoi ea va sfârşi prin a ceda iubirii sale:

„Atunci când o iau în braţe
Şi când braţele ei mă înlănţuie,
E ca în Ţara Punt,
E ca şi cum aş avea trupul îmbibat cu un ulei parfumat.
Când o sărut
Şi când buzele îi sunt întredeschise
Mă simt beat
Fără a fi băut bere.

200
201
^HIP

Ah! Slujitorule, îţi poruncesc,
Grăbeşte-te să pregăteşti patul,
la nişte in scump ca să-i înveleşti trupul,
Nu aşterne, pentru ea, pe pat o cuvertură,
Ai grijă să nu foloseşti pânză ordinară:
Vei aşeza pe culcuşul ei cearşafuri parfumate...
Ah! De ce nu sunt slujnica negresă,
Care-i spală picioarele,
Căci, atunci, aş putea să văd pielea
Trupului său în întregime "[4].

Pentru a înţelege mai bine poziţia egipteanului faţă de pasiunea amoroasă, ar trebui să ştim la cine fac aluzie textele poetice pe care tocmai le-am citat, dacă ele se aplică vieţii reale. Ne aflăm oare în prezenţa unui cuplu de îndrăgostiţi ale căror întâlniri sunt tăinuite cu grijă şi de ce? Se tem ei oare de intervenţia vreunui membru al familiei preocupat de păstrarea virginităţii fiicei familiei? Să fie^o soţie infidelă care vrea să scape de crima adulterului? în cazul nostru se pare că nu este vorba nici de prostituatele care populau, cel puţin în Imperiul Nou, cafenelele de pe malul stâng al Tebei, majoritatea fiind foste „sclave" siriene.

Oricum ar fi, putem trage concluzia certă că, deşi femeia egipteană rămâne mai rezervată decât bărbatul în efuziunile sale, ea este o reală îndrăgostită, capabilă să resimtă extrem de devreme senzaţii fizice incompatibile cu cruda excizie din Africa Neagră şi chiar din Egiptul musulman, practicată încă în unele zone rurale din Egiptul de Sus.

Totuşi, unele pasaje extrem de rare din texte, făcând aluzie la *„tinerele fete care nu au fost încă tăiate",* ne-ar putea face să presupunem că un fel de excizie ar fi existat în cazul fetelor, act paralel cu circumcizia băieţilor, ceremonie rituală amintind obiceiul, care în Africa, se pierde în negura timpurilor, având drept scop confirmarea sexelor şi diferenţierea netă a bărbatului şi femeii de natura divină care era androgină. Oricum ar fi, elanurile amoroase descrise în Cânturile de dragoste par - dacă nu sunt de origine pur cerebrală -incompatibile cu eventuala excizie totală suferită de o femeie atât de „eliberată" precum egipteanca din vremurile faraonice.

202

Să revenim la tânăra noastră îndrăgostită: ea putea fi uneori cuprinsă de gelozie dacă tandrul său prieten îndrăznea să o curteze pe alta. Atunci se întâmpla ca ea să apeleze la magie; ea începea să atace ceea ce, pentru egiptean, era încărcat cu o certă putere erotică: frumoasa podoabă capilară atât de îngrijită şi răsfăţată de femei. S-au regăsit reţete magice destinate să provoace căderea părului unei fiinţe detestate, al unei rivale: *„Să se fiarbă un vierme «anaret» în ulei de «ben» şi să se frece capul femeii urâte",* sau: *„Să se pună o frunză de lotus arsă în ulei şi să se frece cu el capul celui (sau celei) urât(e)"*[5].

Practicianul împotriva magicianului! Victima nu era însă lipsită de posibilitatea găsirii leacului pe care i-1 recomanda medicul său. Pentru a distruge calviţia astfel provocată, craniul trebuia uns cu un unguent pe bază de carapace de broască ţestoasă şi de grăsime de labă de hipopotam![6]

Cel mai de temut în dragoste era însă adversarul nevăzut; pentru a obţine dragostea unui indiferent se folo-sea o „vrajă": cuvintele cu care acesta era ameninţat trebuiau să fie hotărâtoare: *„Ridică-te şi leagă-lpe cel la care mă uit pentru ca el să fie iubitul meu, fiindcă sunt îndrăgostită de chipul său* "[7]. Acestor procedee feminine un îndrăgostit respins le putea răspunde la rândul său în mod eficace mergând până la ameninţarea zeilor dacă nu reuşea să obţină ajutorul lor spre a o convinge pe femeia dorită să-i accepte avansurile.

„Slavă fie, Re-Harakhti, Părintele zeilor! Slavă vouă, Cele Şapte Hathor, Care sunteţi împodobite cu panglici roşii! Slavă vouă divinităţilor, Stăpâni ai Cerului şi Pământului! Faceţi ca N, fiica lui N, să mă urmeze, Aşa cum un bou îşi urmează nutreţul Aşa cum o slujnică îşi urmează copiii Aşa cum un păstor îşi urmează turma! Dacă nu faceţi ca ea să mă urmeze Voi arunca [focul] împotriva lui Busiris Şi o voi arde!"

Alţii apelau la o figurină din teracotă sau din ceară reprezentând-o pe femeia a cărei dragoste exclusivă era dorită. Un exemplu concludent a fost descoperit în Epoca

^nB||RB

Târzie: îngenuncheată, această efigie nudă trebuia să fie străpunsă de treisprezece ace înfipte adânc în toate centrele senzoriale şi vitale ale corpului, apoi, însoţită de un descântec scris, să fie aşezată în mormântul unei persoane moarte prematur sau în mod violent[8]. Trebuia să existe un antidot pentru a o deposeda pe nefericită: exorcismul semăna foarte probabil cu acele dansuri extatice ale sătenilor egipteni numite *zikhr*.

Logodna

Atunci când fetişcana nu îl întâlnea pe bărbatul visurilor sale, ea apela la Frumoasa Hathor *„care aude rugăciunile fiecărei tinere fete care.plânge şi speră în ea".* Fetele se puteau căsători în mod normal începând de la doisprezece sau paisprezece ani, iar băieţii, se pare, către şaisprezece sau şaptesprezece ani, însă nimic nu este precizat în mod expres, şi vârsta căsătoriei varia după cazurile si mijloacele financiare ale viitorului cuplu. Oricum, bărbatul era sfătuit să se căsătorească de tânăr pentru a avea copii. Să mai cităm iarăşi cuvintele înţeleptului: *„întemeiază un cămin ţi iubeste-ţi soţia în casa ta aşa cum se cuvine. la-ţi femeie în vreme ce eşti încă tânăr, pentru ca ea să-ţi poată dărui fii, căci un bărbat este considerat după numărul copiilor săi".*

în Epoca Egiptului clasic, consimţământul tatălui tinerei fete era desigur necesar şi, în majoritatea cazurilor, el alegea pentru fiica sa un „om de treabă"; un bunic chiar îl sfătuieşte pe fiul său să aleagă pentru fiica sa *„ un soţ înţelept, dar nu* [neapărat] *un soţ bogat".* Este motivul pentru care morţii ce încercau să se justifice dinaintea tribunalului divin declarau: *„Nu am luat o fiică de la tatăl său* [fără consimţământul acestuia]". Totuşi, această aprobare şi această selecţie efectuate eventual de tată nu le interziceau în mod obligatoriu copiilor să-şi caute un soţ după gustul lor: era suficient, înaintea deciziei, să se obţină acordul părinţilor; o anume libertate putea exista astfel, în orice caz în Imperiul Nou, ilustrată de Cânturile de dragoste.

Pentru Imperiul Mijlociu s-a putut regăsi urma rolului jucat, atunci când era cazul, de marii proprietari de terenuri

care facilitau căsătoriile tinerelor fete din provincia lor pre-zentându-le celibatarilor în căutare de „stăpâne ale casei".

Dacă suveranii se puteau căsători cu surorile lor, din raţiuni dinastice, dacă, din imperative de filiaţie divină, faraonul contracta căsătorii cu unele dintre fiicele sale, acest gen de incest, căsătoria consangvină, pare a nu fi existat în domeniul civil. Amanţii, soţii îşi spun în mod curent „fratele meu", „sora mea", dar J. Cern^ a dovedit că acestea sunt doar termeni de afecţiune, folosiţi de toate clasele societăţii. Au fost constatate numai câteva rare căsătorii între frate vitreg şi soră vitregă din căsătorii diferite, în cursul dominaţiei persane a existat poate *un* exemplu de incest între un tată (Djed-Hor) şi fiica sa, dar interpretarea sa este îndoielnică.

După unele texte de contracte de căsătorie, se pare că virginitatea era pretinsă tinerei fete, statut extrem de im-portant pe plan social, regăsit atât în lumea orientală, cât şi la evrei sau, potrivit epocilor, în Occident. Existau oare excepţii? Unele cânturi de dragoste care ne dezvăluie legături amoroase se referă doar la femei „libere" sau „eliberate", sau sunt pure ficţiuni?

Nu dispunem de nici o dovadă a faptului că timpul dinaintea a ceea ce noi considerăm a fi fost căsătorie era precedat de vreo perioadă obligatorie corespunzând celei a logodnei. Prinţesele străine hărăzite faraonului primeau, prin grija ambasadorilor Maiestăţii Sale, ungerea cu uleiurile căsniciei. Poate că într-o zi vreo cutumă analoagă pe plan privat va fi dezvăluită de un text care, în prezent, nu ne-a ajuns la cunoştinţă.

Nu ştim nici dacă viitorul soţ îi rezerva „logodnicei" sale un dar, o bijuterie garantându-i dragostea. Dar se cuvine să amintim „o concepţie anatomică" semnalată într-un text târziu detectat de S. Sauneron: pentru a prepa-ra o licoare magică de iubire era suficient să se preleveze puţin sânge din al doilea deget de lângă auricularul mâinii stângi, ce corespundea uneori splinei, dar care era numit „cel al inimii", subzistând în limba coptă sub de-

numirea de *celupin.* Se înţelege, acum, de ce inelele noastre de logodnă şi verighetele noastre sunt purtate adesea în Europa pe „inelarul" stâng!

Capitolul III

CĂSĂTORIA, POLIGAMIA, POLIANDRIA, DIVORŢUL, ADULTERUL

Contractul de căsătorie

înainte de a evoca momentul căsătoriei, este preferabil sa vorbim despre documentele juridice şi despre uzanţele relative la ea. Ansamblul acestor mărturii, dovedind independenţa şi securitatea de care putea beneficia femeia, ne-au parvenit din vremea dinastiei a XXII-a[1]. Redactările ne autorizează însă să credem că obiceiul, profund înrădăcinat în moravuri şi prea puţin influenţat de bulversările politice, exista, exprimat în linii mari, încă din epoci mult mai vechi şi poate chiar din timpul piramidelor, în Imperiul Nou au putut fi reperate în texte primele trei tipuri de contracte de căsătorie. De altfel, pentru femeie ele constituiau o garanţie referitoare la regimul său matrimonial, *numai în caz de divorţ.* Această convenţie nu era necesară în momentul căsătoriei soţilor: posedăm o dovadă potrivit căreia uneori trebuia să se aştepte chiar şapte ani. Totuşi, avem şi certitudinea, bazându-ne pe un text din Epoca Târzie, că o doamnă „de societate" nu accepta această unire decât după definirea „regimului său matrimonial"[2].

Nu a putut fi găsită nici o urmă de lege care să impună stabilirea contractului în sine, dar o ordonanţă regală ne informează că trebuie „ *să i se dea oricărei soţii «seferul» său "* şi acest lucru a fost pronunţat în faţa vizirului (este vorba desigur de a-i garanta o avere sau drepturi la o moştenire), în fapt, toate dispoziţiile prevăzute în contracte vizau, pe de o parte, „provizia de subzistenţă a soţiei" şi, pe de altă parte, moştenirea pentru copii, aceasta în cazul desfacerii căsătoriei (mai degrabă divorţ decât repudiere) sau al morţii unuia dintre soţi. Averile erau divizate în două părţi extrem de distincte: mai întâi ceea ce femeia aduce în momentul căsătoriei şi ceea ce ea are dreptul să pri-

mească (sau să i se recunoască), iar apoi ceea ce s-a dobândit în comun în timpul căsătoriei.

Iată cele trei tipuri de contracte pe care le putem cita în primul rând: mai întâi un text în care soţul pare să fi contribuit într-o largă măsură la finanţarea vieţii în comun. Numeroşi martori este posibil să fi semnat această convenţie referitoare la *„darul-pentru-soţie* (sau *darul-fe-cioarei) şi bunurile sale personale": „Te-am luat drept soţie, ţi-am dat* (urmează lista contribuţiilor). *Dacă te repudiez ca soţie, fie pentru că te urăsc, fie pentru că doresc altă soţie decât tine, îţi voi da* (urmează lista darurilor), *şi îţi voi mai da şi o treime din ce se va fi dobândit între noi, începând de astăzi. Copiii pe care mi i-ai dat* (deci contractul a fost încheiat la ceva vreme după căsătorie) *ş i pe care mi-i vei da sunt moştenitorii a tot ceea ce posed sau voi putea dobândi. Fiul tău cel mare este fiul meu cel mare* (aici se termină textul cu lista mobilelor şi a obiectelor aduse de soţie în momentul căsătoriei, cu indicarea, ca întotdeauna, a valorii lor băneşti)".

Un alt contract pare să indice că doar femeia a furnizat banii, (în cazul în care soţia era mai înstărită decât soţul, acest gen de căsătorie nu era recomandat de maximele morale ale înţelepţilor.) Acest act se intitulează: *„banii pentru a deveni soţie": „Tu mi-ai dat* (aici se menţionează zestrea în valoare monetară de argint şi de aramă) *ca bani pentru a deveni soţia mea [...]I-am primit din mâna ta, şi inima mea este mulţumită. Socoteala este întocmai. Nu am, până acum şi niciodată în viitor, nici o reclamaţie în privinţa sa. [Cât despre mine] îţi voi oferi* (aici figurează cantitatea de grâne şi de *bani) pentru întreţinerea ta în fiecare an. Dacă în curs de o lună* (30 de zile) *nu ţi-aş restitui banii ceruţi [din zestre] atunci voi continua să plătesc ceea ce-ţi datorez pentru întreţinerea ta până când voi putea restitui (această zestre).* (Atunci soţul, dinaintea martorilor şi a scribului care a consemnat termenii înţelegerii, îşi amanetează toate bunurile pentru a asigura aceste vărsăminte şi declară:) *„Tu ai un drept asupra vărsă-mintelorpentru întreţinerea ta".*

Al treilea tip de convenţie este încă şi mai favorabil femeii şi se referă îndeosebi la pensia alimentară. El este semnat doar de scrib, incontestabil garant. Documentul este de-

numit: *„capitalul-de-alimentaţie": „Tu mi-a*icto (menţionarea zestrei) *ca pensie alimentară. Iţi remit, în ce mă priveşte* (în bani şi în grâne) *ca preţ al hranei şi îmbrăcămintei tale. îţi revine o treime din toate bunurile mele prezente şi viitoare, în numele copiilor pe care i-ai adus pe lume şi pe care îi vei mai aduce pe lume pentru mine. Ai dreptul la plata pensiei care este obligaţia mea. Nu-ţi voi putea spune: «Ia-ţi înapoi zestrea!» Totuşi, de vei vrea să ţi-o iei înapoi* (adică desfacerea căsătoriei), *eu ţi-o voi restitui. Tot ceea ce posed sau voi poseda garantează [această făgăduială]".*

Din cele de mai sus reiese înainte de toate, în privinţa dreptului la „comunitatea redusă asupra bunurilor dobândite în timpul căsniciei", că în caz de deces sau de divorţ bunurile treceau direct, urmând anumite dispoziţii ale legatarilor, în posesia copiilor, dar bunurile dobândite în timpul căsniciei le reveneau fiecăruia dintre soţi sau supravieţuitorului, în proporţie de o treime soţiei şi de două treimi soţului. Nu se ştie dacă documentele formau cele trei capitole aplicabile pentru un singur contract sau dacă soţii alegeau potrivit mijloacelor lor soluţia care le convenea cel mai bine. Angajamentele luate de soţ constituiau, aşa cum se vede, nişte sarcini grele, dar numai în cazul în care el ar fi dorit să divorţeze. Toate avantajele esenţiale erau garantate femeii, care avea deplina libertate de a cere divorţul şi îşi recupera, dacă nu era învinuită, toate bunurile. Acestea

din urmă puteau fi gerate de soţ, dar în stadiul actual al cunoştinţelor noastre este greu de precizat dacă toate averile şi bunurile mobile citate în convenţiile regăsite corespundeau realmente contribuţiilor soţiei. Extrem de frecvent soţul îi putea recunoaşte vărsămin-te fictive, tot atâtea garanţii pentru ea în privinţa stabilităţii căsătoriei.
în mod firesc, egipteanul trebuia, aşadar, să se îngrijească de necesităţile soţiei sale, chiar şi în cazul în care aceasta ar fi fost despărţită temporar de soţul său. în schimb, dacă soţul era strâmtorat băneşte (sau contactase o boală), soţia şi familia acesteia din urmă trebuiau să-1 ajute. Un *ostracon** ne informează asupra celor ce păreau a se petrece în asemenea cazuri, într-un mediu foarte modest, referitor la o femeie care apela la sora sa vitregă să o ajute în căsnicie: *„îţi voi trimite o cantitate de orz pe*

care o vei macină pentru mine. Adaugă-i şi nişte alac si fă-mi pâinile, căci mă cert cu soţul meu. El spune că mă va repudia, fiindcă se ceartă cu mama mea în legătură cu numărul pâinilor care ne trebuie. El spune: «Maică-ta nu face nimic bun. Fraţii şi surorile tale nu au nici ei grijă de tine», iată ce spune el! Se ceartă cu mine în fiecare zi spunând: «Vezi ce mi-ai făcut, de când trăiesc aici cu tine, în vreme ce fiecare le trimite zilnic alor săi pâine, bere şi peşte, pe scurt se cuvine să le spui ceva rudelor tale, căci altfel va trebui să pleci»... "
Un alt tip de angajament în momentul contractării unei căsătorii ni s-a păstrat de asemenea[4]. Tatăl miresei îi dă fiicei sale diverse obiecte şi ustensile pentru stabilirea ei în casa soţului său. în plus, el se angajează să furnizeze menajului o rentă de cereale, timp de şapte ani, ceea ce corespunde duratei unui fel de „mariaj de probă" sau „de încercare" ale cărui atestări au fost regăsite[5].

Poligamia, poliandria

Este, aşadar, cert că această convenţie matrimonială, sau contract, stabilită numai în vederea unui eventual divorţ, este complet separată de actul de căsătorie propriu-zis, iar până în prezent nu s-a găsit nici o lege care, impunând căsătoria, să se întemeieze doar pe dreptul cutumiar.
Un egiptean putea fi oare căsătorit cu două soţii deodată, adică să posede două „stăpâne ale casei", *nebet-per,* în acelaşi timp? întrebarea a fost pusă adeseori şi în majoritatea cazurilor s-a răspuns negativ. Totuşi, unii autori[6] au putut afirma că „drepturile femeii au fost reduse în a doua perioadă de anarhie" situată între Imperiul Vechi şi cel Mijlociu şi că „decăderea condiţiei juridice a femeii a afectat vechea monogamie de odinioară". Nu numai prinţii au mai multe soţii, precum regii, ci se întâmplă ca oameni de mai mică importanţă să aibă simultan două sau trei soţii, ai căror descendenţi sunt legitimaţi, cu toate că una singură dintre ele ocupă rangul de „stăpână a casei". în fapt, pentru ca un copil să fie recunoscut de tatăl său, el trebuia să fi fost adus pe lume de stăpâna casei acestuia (mai jos va fi vorba despre concubina Tşat). Este important, de asemenea, să avem dovada formală a unei poligamii în lumea civilă, aşa cum se întâmpla în mod

curent numai în cazul faraonului[7]. Analizând toate cazurile studiate, constatăm că unele se pot aplica unor văduvi care menţionează pe stela lor funerară o primă soţie defunctă, alături de noua soţie. Faptul este cu atât mai lesne de înţeles având în vedere că egiptencele mureau adesea la naştere şi că trebuia să li se dea noi mame pruncilor abia născuţi. Dar este evident că în faţa cazului unui anume Mery-Aa, reprezentat în prezenţa celor *şase* soţii ale sale, avem unele ezitări în a presupune cinci văduvii sau o „amestecătură" de divorţuri şi de văduvii succesive. Această situaţie constituie exemplul extrem, iar, pentru altele mai puţin spectaculoase, am putea recurge la argumentul semnalat mai înainte: extrem de frecventa mortalitate a mamelor în momentul naşterii.
în ceea ce priveşte poliandria, exemplele sunt încă şi mai îndoielnice; nu se poate afirma ca o femeie a fost căsătorită cu doi soţi deodată. Astfel în Imperiul Mijlociu o anume doamnă Menket, înfăţişată pe o stelă de la Luvru[8] în compania soţului său Hor, este fără îndoială aceeaşi reprezentată pe o altă stelă de la Luvru[9] cu un alt soţ nurflit Nesu-Monthu! Dacă alte cazuri analoage sunt susceptibile de a fi citate, nimic nu ne permite însă să conchidem că ar fi vorba de poliandrie, ca şi în privinţa celor doi sculptori celebri îngropaţi la Deir el-Medineh care ar fj posedat, concomitent, aceeaşi soţie. Doamna în chestiune se căsătorise după cât se pare în mod succesiv cu aceşti doi artişti, desigur după decesul celui dintâi.

Divorţul şi protecţia femeii

Cauze de divorţ

La fel ca si căsătoria, divorţul ţinea de dreptul cutumiar. Bărbatul şi femeia puteau divorţa, dar în privinţa sarcinilor ce-i reveneau în general soţului, majoritatea căsniciilor rămâneau extrem de stabile. Cazul cel mai frecvent putea fi însă cel al adulterului care avea reputaţia de a fi aspru pedepsit. Existau, cu toate acestea, numeroase aranjamente în privinţa a ceea ce textele numesc „marea crimă" sau „marea greşeală" asupra căreia plana ameninţarea morţii prin crocodil. Să ne referim mai întâi la înţeleptul Ptah-

„Dacă doreşti ca situaţia ta să fie bună,
Păzeşte-te de orice rău
Fereşte-te de lăcomie,
Căci e boala dureroasă a unui nevindecabil!
[...]

Ea seamănă vrajbă între taţi si mame
Ca şi între fraţii din aceeaşi mamă.
Ea desparte soţia de soţ".

Nici o femeie nu era ferită de calomnie, iar când „Pesimistul" literaturii Imperiului Mijlociu se plânge că nu este iubit, el declară: *„Nenorocire! Numele meu este mai urât decât acela al unei femei atunci când a fost defăimată la urechea soţului său!"* Pentru a se justifica, doamnei nu-i mai rămânea decât să rostească, la cererea soţului său, un jurământ de faţă cu martori, căci Zeul putea pedepsi prin orbire o mărturie mincinoasă, în cazul când numele său era invocat în van. *„Nu am avut alte legături în afara căsătoriei noastre. Nu am avut relaţii cu nimeni, doar cu [tine], de când m-am căsătorit cu tine în anul [...] până astăzi."* Odată făcută declaraţia, acuzaţia dispărea, dar ofensa rămânea la adresa soţiei bănuite. Astfel, cel puţin potrivit unui document din Epoca Târzie, aflăm că reparaţia se solda cu o indemnizaţie substanţială: *„în cazul în care ea rosteşte jurământul, nu se va mai invoca nimic împotriva ei, iar el* (soţul acuzator) *va trebui să-i dea patru talanţi şi o sută de debeni de argint".*

Delăsarea moravurilor
la lucrătorii necropolei regale

înainte de a aborda regimul divorţului în straturile bunei societăţi, este edificator să ne aplecăm asupra celor întâmplate probabil într-o epocă de evidentă disoluţie a moravurilor, la începutul celei de-a XX-a dinastii la Deir el-Medineh, în satul meşteşugarilor necropolei regale la vest de Teba. Scrierile regăsite în cursul săpăturilor franceze sunt suficient de numeroase pentru a ne permite să reconstituim veritabile mici „aspecte" de viaţă şi să constatăm, în cazul în speţă şi la acest nivel, cât de mult putea fi minimalizată „crima" de adulter. Diverse fragmente de texte îl aduc în discuţie pe Hesy-Sunebef, fost şerb mărunt, adoptat de unul dintre şefii de lucrări din sat. El se căsătorise cu o anume doamnă Hunur, numită „sora sa, stă-

până casei", care trăise anterior pare-se în „căsnicie liberă"[11] cu un lucrător numit Pen-Duau. De la această consoartă legală el avusese un fiu şi două fiice, cea mare nu-mindu-se Ubekhet. Sărmanul Hesy-Sunebef nu făcuse o bună alegere. Nu numai uşuratica sa Hunur, ci şi propria lor fiică au mers succesiv să împartă culcuşul cu cel mai mare derbedeu de la Deir el-Medineh, Paneb, şi cu fiul acestuia, demn vlăstar al tatălui său, care a sedus-o la rân-du-i pe tânăra Ubekhet, de-abia ieşită din braţele lui Paneb! Acesta din urmă, culmea!, era acuzat, de asemenea, de a fi abătut-o de la îndatoririle sale pe doamna Tuy, soţia lucrătorului Kenna! Se înţelege de ce nefericitul Hesy-Sunebef a divorţat[12] în anul 2 al lui Sethnakt, însă o mică pensie lunară de grâne i-a fost acordată totuşi soţiei nedemne. Şi toată această încurcătură nu 1-a împiedicat pe Hesy-Sunebef să rămână în bune relaţii cu fiica sa, iar pe aceasta din urmă să se căsătorească cu şeful lucrătorilor: Nekht-em-Niut!

Alte cauze de divorţ

Cu excepţia adulterului, care era se pare pedepsit sever numai în unele straturi populare, celelalte cazuri de divorţ puteau fi ceea ce se numeşte acum nepotrivire de caracter, sau faptul că unul dintre soţi se îndrăgostea de un terţ, sau îndeosebi sterilitatea. Se cunoaşte un caz de scuză penibilă avansată de un soţ care, după douăzeci de ani de căsnicie cu soţia sa, întâlnise „femeia vieţii sale". Această anecdotă este relatată ca exemplu unei doamne al cărei soţ se hotărâse să divorţeze cu rea-credinţă şi fără reproşuri valabile împotriva soţiei sale:
„Tu eşti în situaţia femeii chioare de un ochi care stătuse în casa unui bărbat vreme de douăzeci de ani; dar el, găsind-o pe alta, i-a spus atunci (celei dintâi): *«Mă despart de tine, căci tu eşti chioară de un ochi», aşa se povesteşte.*
Ea i-a răspuns: «Asta e descoperirea pe care aifăcut-o în timpul celor douăzeci de ani pe care i-am petrecut în casa ta?»".

Cât despre sterilitate, moralistul care arată întotdeauna cea mai bună cale de urmat ne sfătuieşte: *„Nu divorţa de o femeie din casa ta pentru că ea nu a zămislit un copil",* o soluţie mai bună este să se recurgă la adopţie.

Drepturile divorţatei

Neputându-se întemeia pe o interdicţie religioasă pentru a se opune despărţirii soţilor, stabilitatea căsniciei depindea de bunăvoinţa soţilor, de teama soţului faţă de sarcinile care aveau să apese asupra lui în caz de despărţire şi care, uneori, 1-ar fi putut lăsa complet lipsit de mijloace, dar şi de marea calitate morală a căsniciilor în general, care aveau mereu prezentă în conştiinţă legea echilibrului ce nu trebuia perturbat. Tatăl logodnicei, de altfel, şi aceasta la toate nivelurile scării sociale, veghea la garantarea maximă a viitorului fiicei sale. Astfel, pretendentul, sau soţul, depunea jurământ socrului său asigurându-1 de bunele sale intenţii în privinţa fiicei sale: *„«Fie ca Amon să trăiască, fie ca suveranul să trăiască! Dacă vreodată o repudiez (sau dacă o insult) pe fiica lui Tenermonthu,* declară un lucrător, dinaintea autorităţilor satului, *voi merita să primesc o sută de lovituri şi îmi voi pierde toate bunurile agonisite în comun»* (jurământ făcut dinaintea) *şefului lucrătorilor, Honsu, a scribului Amennakht, a lui Neferher şi Khaemnun, în anul 23, prima lună de iarnă, ziua 4* (sub domnia lui Ramses al III-lea)".

Dacă o femeie căsătorită cu o zestre bogată era repudiată[13] pe nedrept, ea trebuia să recupereze „darul-pentru-soţie", fără a mai pune la socoteală şi „banii-pentru-a-de-veni-soţie". La acestea se adăugau „bunurile personale ale soţiei" (sau valoarea lor), „capitalul-de- alimentaţie" şi chiar o parte din patrimoniul

personal al soţului său (care se numea: „bunurile-de-la-tata-şi-de-la-mama"), în afară de cazul când acesta din urmă nu fusese rezervat copiilor divorţatei care mai primea o treime din bunurile dobândite în comun. Se întâmpla chiar ca ea să primească totalitatea bunurilor dobândite în căsnicie (adică şi cele două treimi care îi reveneau soţului) şi eventual o „penalitate de divorţ" (dublă, se pare, dacă soţul o părăsea pentru a contracta o nouă căsătorie!), în sfârşit, în unele cazuri, divorţata putea continua să locuiască în vechiul domiciliu conjugal!
Dacă divorţatul nu putea restitui imediat „banii-pentru-a-deveni-soţie" sau „capitalul-de-alimenta-ţie" care îi reveneau soţiei sale prin contract, el trebuia fireşte să asigure subzistenţa fostei sale soţii până în ziua când era capabil să îi restituie aceste bunuri şi aceste sume. Cu asemenea angajamente, căsnicia se prezenta ca cva-siinseparabilă; din aceasta deducem că poligamia era pro-

babil puţin realizabilă, ceea ce contribuise, aşadar, masiv la stabilirea regimului monogamici.
S-a văzut că tatăl veghea asupra intereselor fiicei sale, iar după un divorţ survenit într-o căsnicie săracă, nu o lăsa niciodată fără un adăpost: *„Eşti fiica mea,* a scris unul dintre ei, *iar dacă lucrătorul Baki te repudiază din căminul conjugal, tu vei putea locui în casa mea, pentru că eu am construit-o; nimeni nu te va putea izgoni de aici".* De altfel, dacă se întâmpla ca ginerele să săvârşească fapte necinstite, socrul îl alunga din casă.
Divorţul nu necesita nici o formalitate, se pare, nici redactarea vreunui document oarecare: el avea efect prin simpla repudiere orală a unuia dintre soţi de către celălalt membru al cuplului (obicei păstrat pe malurile Nilului până de curând, când era suficient să se repete de trei ori „te repudiez").
Dar un înscris de validitate putea fi remis de soţ fostei sale soţii, în acest „document-de-divorţ" (care nu este constitutiv, ci doar informativ) soţul renunţă la dreptul său la unirea conjugală şi-i declară solemn soţiei sale că îi lasă deplina liberate de a se recăsători. Fără obţinerea acestui text, înţelepciunea populară recomandă prudenţa: *„Nu te căsători cu o femeie al cărei soţ este încă viu, pentru ca el să nu devină cumva duşmanul tău [...] Acest lucru ar fi primejdios si chiar te-ar putea expune unor acuzaţii de adulter".*

Divorţatul

Rămâne atunci situaţia, mai rară, dar la fel de valabilă, în care se găseşte un soţ repudiat de soţia sa. El putea pri-mi, dacă nu era vinovat, jumătate din „darul-pentru-a-de-veni-sotie" (pe care îl oferise integral în momentul căsătoriei). In funcţie de cazuri, el recupera, aşa cum fusese prevăzut, cel puţin două treimi din bunurile dobândite în comun; uneori chiar treimea rezervată în mod normal soţiei îi revenea tot lui.

Avertismentele adresate viitorilor soţi

în ajunul căsătoriei, tânărul egiptean nu era lipsit de sfaturile pe care i le dădea tatăl său referindu-se la înţelep-

ciunea ancestrală a celebrului Rahhotep[14], preluată de scribul Ani[15]:
„Nu o iscodi pe soţia ta în casa ei dacă ştii că e virtuoasă. Nu-i spune: «Unde-i lucrul cutare?Adu-mi-l!» atunci când este rânduit la locul său. Ochiul tău să observe în vreme ce păstrezi tăcerea. Preţuieşte-i vrednicia. Bu-cură-te când mâna ta este unită cu a ei. Sunt mulţi care nu ştiu [cum] face un bărbat să înceteze pricina gâlcevilor din casa lui şi nu au habar nici cine a început. Se pregăteşte oare vreo ceartă în casă? Atunci, inima ta să se îmbărbăteze îndată!" (înţelepciunea lui Ani, 8, 4-5)
Asemenea cuvinte puteau fi desigur de mare ajutor la începutul coabitării, atunci când temperamentele soţilor trebuiau să se sincronizeze prin inevitabilele confruntări şi mici ciocniri ale vieţii cotidiene. Dar scribul Ani se gândea şi la datoria ce avea să-i revină noului soţ faţă de copiii săi:
„Atunci când eşti tânăr îţi iei femeie şi te stabileşti la casa ta: veghează asupra progeniturii tale, asupra celor pe care îi vei hrăni, ca un fiu al mamei tale. Fie ca ea să nu te osândească, nici să-şi ridice braţele către zeu, nici ca acesta să-i asculte plângerea!"[16]
Recomandările nu lipseau pentru a lăuda înţelegerea cuplului şi fidelitatea soţului faţă de soţia pe care se bizuia în privinţa sarcinilor casnice:
„Dacă eşti înţelept, ocroteşte-ţi casa, iubeşte-f i sincer sofia, hrăneşte-o cum trebuie, îmbrac-o cum se cuvine. Mângâi-o şi îndeplineşte-i dorinţele. Nu fi brutal, vei obţine mult mai mult de la ea prin respect decât prin violenţă. Dacă o respingi, căsnicia ta se duce de râpă. Deschide-i braţele tale, cheam-o la tine; dovedeşte-i iubirea ta".
Dar întotdeauna persistă o îndoială care trebuie să-1 prevină pe tânărul căsătorit împotriva unei false linişti şi să-1 îndemne să nu renunţe vreodată la eforturile sale.
„Nu putem cunoaşte inima unui f rate când încă nu i-am cerut ajutorul la nevoie.
[..J
Nu putem cunoaşte inima unui slujitor înainte de ziua când stăpânul său e ruinat.

Nu putem cunoaşte inima unei femei, aşa cum nimeni nu poate cunoaşte cerul. "[17]
Prosperitatea locuinţei depinde de fericirea „stăpânei casei", acest „ogor mănos". Iar tânărul soţ nu va trebui să uite, de asemenea, că *„parfumurile şi fardurile sunt leacuri magice".*

Un cămin armonios, copii numeroşi, o soţie iubitoare, aceasta era efectiv dorinţa pe care o formulau majoritatea egiptenilor. Iubirea conjugală reprezenta în general pentru ei idealul de atins, şi în acest scop erau ajutaţi de aplicarea unei morale ce le fusese insuflată încă de la primele învăţăminte şi care juca, în Egipt, un rol mult mai important'decât în orice altă civilizaţie a Antichităţii.
Cât despre tânăra fată, copleşită de euforia clipelor pe care le trăia, ocupată să-şi alcătuiască „trusoul" şi să pă-lăvrăgească'mai mult ca de obicei cu acele prietene ale sale care cunoscuseră înaintea ei bucuriile dragostei, ea primea si vizita matroanelor însărcinate să-i dea sfaturi utile şi să o pregătească pentru viitorul său statut de femeie. Mama sa completa această panoramă reamintindu-i învăţătura lui Maat, care domoleşte furia cuvântului şi îngăduie, în tăcerea reflecţiei, să se găsească o cale justă în orice împrejurare, o judecată echilibrată, demnă de cea care va deveni stâlpul căminului, mama cu responsabilităţi multiple. Atunci era evocată marea Isis, prototipul absolut al soţiei şi născătoarea, a cărei iubire, fidelitate şi grijă nu au' încetat niciodată. Binecuvântarea lui Hathor era invocată, de asemenea, căci *„ea le dă femeilor fii şi fiice, fără ca boala sau nevoia să ie atingă".* Tânăra femeie nu va trebui să omită niciodată să rostească rugăciunile pentru defuncţi, căci Hathor, Doamna din Apus, protejează femeile de sterilitate si îi împiedică pe soţi să devină neputincioşi.

Condamnarea adulterului

Căsătoria era considerată, aşadar, ca idealul social şi nimic nu trebuia să-i împiedice desfăşurarea armonioasă, cu condiţia ca ambii actori ai acestui „consimţământ mutual" să urmeze calea lui Maat, dat fundamental al conştiinţei umane De aceea infidelitatea în această uniune capătă o asemenea gravitate încât le este prezentată logodnicilor ca

„marea crimă". Ambilor li se reamintea soarta amantului şi a femeii adultere şi ceea ce li se întâmplase atunci când, soţul înşelat aflând fapta, regele Kheops însuşi a aprobat pedepsirea acesteia „prin crocodil" (papirusul Westcar). In aparenţă, această ameninţare mai putea plana încă asupra societăţii Imperiului Nou - epocă în care vom asista la căsătoria a doi tineri - fiindcă într-un basm contemporan *(Adevărul şi Minciuna)* chiar fiul unei femei care dusese o viaţă dezordonată îşi apostrofează mama în aceşti termeni: *„Ai merita să adun membrii familiei şi să chem crocodilul".* Tânăra fată era probabil foarte convinsă de enormitatea greşelii atunci când îşi amintea de *Povestea celor doi fraţi,* a cărei eroină - o femeie, numai pentru simpla intenţie de a-şi înşela soţul - fusese pedepsită cu moartea, prin mâna celui din urmă. La aceste îndemnuri se mai adăuga avertismentul bătrânului învăţător către elevul său: *„Fereşte-te de femeia străină pe care nimeni n-o cunoaşte în oraş. N-o privi atunci când ea îşi urmează însoţitorul, n-o cunoaşte (îndeosebi] trupeşte [...] Este o apă adâncă al cărei afund este încă necunoscut [...] Ea se opreşte, te prinde în plasă: [Este] o crimă care aduce moartea dacă se află, căci ea nu a ştiut să păstreze taina"*[1&].

Condamnarea teoretică

Ambii viitori soţi erau, aşadar, avuţi în vedere, iar justiţia îi putea lovi pe cei doi vinovaţi, atât pe pământ, cât şi în faţa tribunalului divin, atunci când se cerea trecerea către malul Veşniciei: *„Nu am comis adulter"*[19], spune cel - sau cea - care recită celebra „Declaraţie de inocenţă" din capitolul CXXV al *Cărţii morţilor.* De fapt, în vreme ce căsătoria şi eventual divorţul sunt evenimente sancţionate doar în atmosfera familială prin simpla voinţă a soţilor, fără nici o intervenţie a Administraţiei, ca orice „contract de asociere personal sau financiar", adulterul, în schimb, este pasibil de tribunal: judecata este urmată de o pedeapsă care, pentru bărbat, considerat ca „violator", era castrarea, iar pentru femeia complice, nasul tăiat, ceea ce trebuia să o desfigureze şi să o lipsească pe viitor de orice farmec. Dacă „crima" fusese săvârşită fără violenţă, bărbatul primea doar o sută de lovituri de ciomag! Dar acest fapt ne este relatat de Diodor[20]; în alte surse, găsim, pentru bărbat, ameninţarea mutilării nasului şi

a urechilor, sau a muncilor forţate, iar pentru femeie, surghiunirea în Nubia.

Practica

Cu toate acestea, în practică exista o marjă destul de mare între textele edificatoare şi realitate. S-a văzut cât de liberă şi chiar dezordonată era viaţa unor lucrători de la Deir el-Medineh, căsătoriţi efectiv, sau trăind în concubinaj (cf. Divorţul). Libertatea moravurilor era mare în acea lume măruntă, iar magistraţii concilianţi si extrem de înţelegători: putem judeca după această anecdotă survenită tot la Deir el-Medineh. Aşa ceva nu se ivea în mod curent, dar se putea întâmpla: un bărbat, fiind legat de o femeie prin căsătorie, nu locuia totuşi cu ea. Fiecare dintre soţi locuia la domiciliul propriului tată. Şi iată că într-o zi soţul şi-a surprins soţia culcându-se cu un marinar numit Mery-Sek-hmet, fiul lui Menna. Plângându-se magistraţilor, aceştia din urmă nu i-au făcut dreptate, dar amanţii au fost surprinşi la rândul lor în flagrant de un martor. In final, scribul s-a adresat marinarului vinovat şi 1-a făcut să promită că nu avea să-i mai vorbească femeii; propriul său tată a obţinut de la el acelaşi angajament cu riscul, în caz contrar, de a fi trimis la muncile forţate. Blândeţea judecătorilor se putea datora faptului că soţii nu locuiau împreună şi că poate căsătoria nu fusese consumată.

Oricum ar fi, această concluzie nu ne miră prea mult fiindcă adulterul nu era, în realitate, sancţionat întotdeauna atât de sever, aşa cum s-a pretins. Nu existau oare, chiar în lumea mitologică atât de plină de învăţăminte, exemple de genul lui Neftis, sora şi amanta lui Seth, ce i-a fost infidelă provocându-1 pe Osiris care a luat-o drept concubină pentru o vreme?... De aceea, nu se punea neapărat chestiunea aplicării pedepsei pentru femeia care, spre a se disculpa, declara că fusese sedusă. Ea era atunci considerată victima unui fel de viol, şi în aceste împrejurări soţul său nu era obligat să facă plângere împotriva ei: totuşi, ea rămânea uneori însărcinată după aventura sa!

Până şi „tribunalele" mergeau până la a da dovadă de slăbiciune. Se citează un caz de adulter care s-a soldat cu jurământul cerut vinovatului de a urma pe viitor o conduită exemplară spre a evita pedeapsa cu mutilarea. El a recidivat însă şi a lăsat-o însărcinată pe ibovnică. Un nou verdict

218

arătând spiritul de conciliere extremă al acestor „tribunale de mărturie şi arbitraj" şi nu curţi de judecată capabile să aplice pedepse: s-a pretins doar un nou angajament: abstinenţa, căci altfel el avea să suporte o „grea pedeapsă"!

In alte împrejurări, un inculpat s-a încăpăţânat să-şi nege fapta reprobabilă, de cinci ori în cursul a cinci înfăţişări diferite. El nu a mărturisit, până la urmă, decât după ce fusese bătut şi... *sub presiunea opiniei publice!* Idealul[21] „era întotdeauna să se judece litigiile astfel încât ambele părţi să fie satisfăcute, iar pentru aceasta să se ţină seama de opinia publică".

De altfel, ameninţările cu moartea împotriva adulterului ţin mai ales de eventualul spirit de revanşă al soţului înşelat, al cărui ecou se făcuse şi Diodor, iar nu de o procedură judiciară, în mod evident, „infracţiunea" era aceea de a se lega de o femeie *măritată,* căci aici intervenea şi un sentiment de ofensă şi dezonoare din partea soţului, înţeleptul Ankhşeşonq, cu mult după primele texte moraliste, se străduieşte să propovăduiască poziţia sancţionată oficial prin mânia imediată a soţului înşelat sau chiar a familiei apropiate: *„ Cât despre cel care face dragoste (meri) cu o femeie care are un soţ, el este ucis* (sau: el poate fi ucis) *pe pragul porţii sale* (a femeii)". Dar mai trebuie să se ţină seama şi de un alt gen de avertisment: *„Nu te împreuna cu o femeie măritată. Cel care se împreunează cu o femeie măritată, în patul său, [să se gândească] că propria-i soţie, la rândul ei, ar putea fi violată direct pe pământ! "*

In cursul acestei Epoci Târzii, în care o anume doctrină rigoristă a devenit mai flexibilă, o bunăvoinţă evidentă atenuează numeroase poziţii. Ankhşeşonq încearcă să scuze slăbiciunea umană în faţa patimilor sale, iar toleranţa se arată mai degrabă realistă decât romantică. Nu merge el oare până la a-1 sfătui pe nefericitul înşelat să uite ofensa şi să divorţeze spre a-şi lua o altă soţie!? El îi recomandă, de asemenea, să se aplece asupra lui însuşi şi să se întrebe: oare nu a fost cumva neglijent cu soţia sa? Nu ar fi el în fond demn de mustrare?

Dar era indispensabil ca să subziste „teama de jandarm", iar această preocupare lăudabilă este cea care face atât de imprecisă aplicarea sancţiunilor pentru ceea ce se numea în continuare „marea crimă", căci trebuia, înainte de toate, să se menţină ordinea publică veghind la secu-

219

ritatea fiecăruia şi evitând „vendetele" dintre clanul ofensatorilor şi acela al ofensaţilor. Astfel, un papirus celebru din vremea lui Ramses al III-lea[22] păstrează afirmaţia edificatoare asupra acestui subiect, potrivit căreia *„femeia din Egipt putea merge pretutindeni unde voia fără a fi molestată"* (existau legi care pedepseau violul!).

Căsătoria

Aşa cum s-a văzut, căsătoria nu depindea de nici o lege, era o înţelegere strict personală stabilită între cei doi interesaţi, un simplu pact social. Cu doar un veac în urmă[23], simpla frază „mă dăruiesc ţie" rostită de femeia puberă către bărbatul care intenţiona să-i devină soţ - cu sau fără prezenţa martorului - o făcea soţie legală. Chiar şi în zilele noastre, îndeosebi în zonele rurale egiptene, musulmanii extrem de fideli obiceiului milenar se mulţumesc cu formula: „te accept ca soţ, te accept ca soţie", dar această formulă este declarată acum în faţa agentului religios de înregistrare, numit maazum, şi a doi martori.

înţelegerea

Ce se întâmpla oare în epoca faraonică? Se ştie doar că fiecare dintre cei doi membri ai viitorului cuplu, unul după celălalt, trebuiau să pronunţe cuvintele consacrate prin tradiţie: *„te-am făcut soţia mea", „m-ai făcut soţia ta".*

în prealabil, tânărul venise să discute cu tatăl celei pe care dorea să o ia de soţie - în unele cazuri, acest fapt pare sigur, tatăl se înţelegea direct cu cel pe care-1 alesese spre a asigura fericirea copilei sale şi încheia cu el un fel de convenţie, aşa cum s-a văzut. Apoi coabitarea legaliza, în fapt, orice căsnicie: fiica părăsea casa părinţilor săi pentru a intra în cea a soţului. In cazul câtorva excepţii extrem de rare, acesta din urmă, venea să se instaleze acasă la soţia sa, atunci când aceasta era mult mai bogată decât el, dar acesta era un principiu total nerecomandat.

Trebuie să ne ferim să interpretăm evenimentul cu mentalitatea noastră de occidentali moderni. Nici dreptul canonic, nici dreptul privat nu acţionau cu acest prilej: trebuie respinsă definitiv sugestia[24] unei „binecuvântări nupţiale" în templu. Garanţia cea mai sigură pentru asigura-

220

rea legăturilor conjugale era *dorinţa* de a-şi întreţine familia într-o atmosferă de siguranţă, prin bună înţelegere

şi aducerea pe lume a unor copii legitimi, siguranţă întărită şi prin exigenţele „contractelor de căsătorie", susceptibile de a fi încheiate după aceasta, uneori după şapte ani de „coabitare", contracte de origine tebană care făceau adesea irealizabilă eventuala dorinţă a soţului de a se despărţi de „stăpâna casei".

Condiţiile

Căsătoria trebuia să fie contractată între persoane libere. In acest sens am semnalat cazul unui prizonier de război, ce spera să ia în căsătorie o egipteancă, fiica unui bărbier al lui Tutmosis al III-lea, care trebuia eliberat în prealabil. De asemenea, se impunea „eliberarea" unei roabe spre a se putea căsători cu un „bărbat cetăţean".

încercare de reconstituire a unei căsătorii

Majoritatea persoanelor aflate în „stare de servitute" trăiau în „mariaj liber", ceea ce înseamnă că femeia nu purta fireşte titlul de stăpână a casei. Acelaşi regim era adoptat adesea de către meşteşugarii necropolei tebane la Deir el-Medineh. Totuşi, uniunea maritală exista şi la oamenii modeşti. Soţia era desemnată *ca femeia, hemet,* sau „cea înveşmântată", *hebesut*[25]. Astfel, într-un mediu foarte sărac, s-a putut întâlni exemplul unui păzitor de gâşte care a contractat într-adevăr o căsătorie, dar pentru o durată de nouă luni la capătul cărora el i-a remis soţiei sale o anumită sumă de bani[26].

Soţii a căror viaţă ne-o vom imagina acum provin din două familii avute, în faza cea mai strălucită a Imperiului Nou, care se înscrie între ultima treime a dinastiei a XVIII-a şi epoca lui Ramses al II-lea.

Unele aluzii din textele Epocii Târzii[27] ne fac să credem că cel puţin în această epocă, în ziua stabilită, la căderea nopţii, tatăl miresei o conducea în mod public până la casa viitorului ginere, însoţită de cadouri. La rândul său, băiatul dădea o mare serbare la care erau convocaţi numeroşi invitaţi, încărcaţi şi ei cu daruri. După aceste festivităţi, noii căsătoriţi îşi începeau viaţa comună[28].

221

Este suficient să ne referim mai întâi la termenul egiptean care evocă, indiferent de natura sa, căsătoria: *hemes,* sau *hemesy* ori *hemesy-irem,* literal „a se aşeza", „a se aşeza cu" de unde extinderea termenului, a coabita, a trăi împreună. După părerea mea, reflecţia ar merita să fie dusă mai departe, şi chiar până la semnificaţia primară a termenului: „a se aşeza cu". Atunci nu putem să nu ne gândim la ceremoniile de căsătorie care mai au încă loc astăzi atât la ţară, cât şi la Cairo şi care prilejuiesc o veritabilă adunare a invitaţilor şi a mulţimii membrilor familiei, înconjurând într-o mare sală de recepţie cuplul „expus" pe o estradă, bărbatul şi femeia, *alături* în nişte fotolii, de preferinţă aurite! Ei trebuie să figureze *aşezaţi,* tânărul într-un costum de culoare închisă, ea, strălucitoare de farduri, înveşmântată în satin sau în fai, strălucind de bijuterii sau de fleacuri ieftine, aureolată din plin cu tul, şi amândoi înconjuraţi de flori. Adunarea benchetuieşte şi se felicită, iar soţii sunt expuşi, statici, ca nişte personaje esenţiale ale unei prezentări.. .în afara timpului. De n-ar fi aceste găteli moderne, ne-am putea crede în Imperiul Vechi dinaintea grupului princiar al lui Rahotep şi Nof-ret. Totuşi, în Imperiul Nou atitudinile s-au mai relaxat uneori, iar mişcarea braţului, direcţia piciorului femeii sau înclinaţia unei bucle din coafura sa indică unui ochi exersat intenţia sculptorului care a vrut, prin aceasta, conform extremei rezerve egiptene, să sugereze atracţia dintre cele două fiinţe sau chiar, printr-un gest de seducţie al femeii, o aluzie de-abia perceptibilă la un îndemn al iubirii[29].

Pare evident că toate grupurile provenind din capelele funerare constituie nenumăratele jaloane ale acestei uniri eterne prelungite după moarte şi dorite de fiecare egiptean, reînnoind astfel pentru a o permanentiza raţiunea existenţei sale. în zilele noastre dansurile din abdomen executate în mod tradiţional în cursul ceremoniei căsătoriei în sunetele orchestrei locale, în ritmul tot mai îndrăcit al cro-talelor[30], sunt reflexul concertelor şi dansurilor care trebuiau să fie acompaniamentele esenţiale şi aluziile plastice la extazul amoros, în zonele rurale şi odinioară în Nu-bia cântecele şi dansurile executate de femeile satului se desfăşurau într-un fel de cerc magic limitat de membrii comunităţii. Cântecele de nuntă foarte frumoase şi *a ca-pella,* cvasi „gregoriene", se ridicau în vibraţii calde şi grave către albastrul închis al nopţii înstelate.

222

Un alt aspect care trebuie să fi fost comun ceremonialului de azi şi de ieri în Egipt: defilarea „trusoului" tinerei mirese. Contemplând paralelismul evident între mirii *„aşezaţi"* din Antichitate, aşa-zisele grupuri funerare, şi prezentarea încă actuală a mirilor din Egiptul modern, suntem tentaţi să stabilim o similitudine între lista „trusoului" miresei, citată în majoritatea contractelor din Antichitate (fiecare obiect însoţit de menţiunea valorii sale), şi defilarea „trusoului" mireselor actuale, din mahalalele oraşului Cairo sau de la ţară, amintind de lista „mobilierului" defunctului adus în capela sa veşnică pentru căsătoria sa cu zeiţa Hathor.

Păstrând proporţiile, este vorba de spectacole asemănătoare şi aproape paralele - vociferările bocitoarelor antice, înlocuite de acele „yuyu" ale prietenelor miresei -în care vedem rând pe rând, exibate pe străzi, duse în pro-cesiune pe umerii rudelor, ai prietenilor şi servitorilor, pa-

tul cu salteaua sa confortabilă, dominat de „căpătâi", fotoliul, scaunul, cuierele cu haine şi bijuterii (coliere, bră-ţări, inele), ustensilele de menaj şi vasele cu unguente, obiectele de toaletă, veşmintele, sandalele' din piele albă etc. în lista obiectelor de menaj apare mereu un veşmânt - sau o mare bucată de stofă - care nu este menţionat în acest gen de inventar. S-a pus întrebarea dacă nu era vorba cumva de un fel de ţesătură rituală specifică miresei[31]'? Ea pare greu de asemănat cu un cearşaf, dar suntem îndreptăţiţi să credem că era destinată să fie pusă la păstrare în vederea folosirii sale eventuale ca linţoliu (a se compara cu prosopul ce înfăşoară trupul oricărui musulman,

fie el şi cel mai înalt personaj, atunci când merge în pelerinaj, pentru a-i servi drept giulgiu în cazul în care ar deceda în cursul călătoriei sale spre Mecca). O altă explicaţie s-ar apropia poate şi mai mult de realitate, dacă ne referim la un articol esenţial citat si el în trusoul Doamnelor din vremea Sultanilor Mameluci din Egipt, confecţionat în momentul căsătoriei lor: este vorba de *o plasă contra ţânţarilor**. Faptul e departe de a fi imposibil pentru timpurile faraonice întrucât s-au găsit exemple la începutul Imperiului Vechi în mobilierul mamei lui Khe-ops şi, mai târziu, în cel al lui Tutankhamon. Folosirea unei bucăţi de stofă este evocată, de asemenea, în cazul unor civili, pe zidurile unor capele funerare din Imperiul Vechi.

Pe scurt, existau aici suficiente lucruri pentru ca tânăra femeie să aibă cu ce să-şi îndeplinească strălucit angajamentele şi să-şi mobileze corect dormitorul, cămara şi bucătăria: toată lumea trebuia să poată admira calitatea şi varietatea bunurilor cu care o copleşise familia.

Nu ar fi surprinzător ca, spre a respecta un obicei profund înrădăcinat în mentalitatea ţării, atunci când e vorba de vreo celebrare oarecare - obicei ritual constatat şi astăzi, mai ales când ne îndepărtăm de oraşele mari -, cuplul, ce urma să fie sărbătorit în cursul serii, să se fi dus încă din zori la mormântul familiei. Spre a „pastişa" pe plan civil teogamia regală, cuplul adresase o cerere rudei masculine decedate cel mai recent, tatăl sau mai degrabă bunicul, solicitându-i naşterea unui copil. „Inspirând" astfel conceperea viitorului moştenitor, strămoşul permitea continuitatea descendenţei. Mici statuete feminine cu coafură fastuoasă au fost găsite, în fapt, în preajma anumitor morminte, purtând efigia unui prunc în braţe şi având picioarele marcate cu cerneala rugăciunii adresate strămoşului pentru ca el să „inspire" şi să „provoace" această nouă viaţă.

Sărbătoarea nunţii trebuia să fie memorabilă, ea contribuind nu numai la perpetuarea unei celule din marea familie, ci şi a populaţiei ţării. De altfel, termenul „sărbătoare" din egipteană, *heb,* păstrat în coptă - ce constituie ultima expresie a limbii egiptene scrise cu litere greceşti - sub forma *hop* şi înseamnă nu numai „sărbătoare", ci îndeosebi „sărbătoare de nuntă".

Nunta în povestea lui Khaemuas

Iată cum s-au desfăşurat faimoasele festivităţi de nuntă în care era implicat faraonul, descrise în povestea lui Khaemuas:

„Faraonul îi zise şefului casei regale: «Să fie dusă Ahuri la casa lui Nenoferkaptah chiar în această noapte. Şi să se ia tot felul de daruri frumoase cu ea». Ei m-au dus ca soţie la casa lui Nenoferkaptah, iar faraonul a poruncit să mi se aducă o zestre mare din aur şi argint pe care mi-au înfăţişat-o toţi oamenii casei regale. Nenoferkaptah a petrecut o zi fericită cu mine; el i-a primit pe toţi oamenii casei regale, şi a dormit cu mine, chiar în această noapte. M-a găsit fecioară, şi m-a cunoscut iarăşi şi iarăşi, căci fiecare dintre noi îl iubea pe celălalt.

Când veni vremea purificărilor mele, iată că nu am avut de îndeplinit purificări. A fost vestit faraonul de aceasta şi inima lui s-a bucurat foarte. El a pus să se ia tot felul de obiecte preţioase din tezaurul casei regale şi mi-a trimis daruri preafrumoase din aur, din argint şi din stofă de in fin.

Când veni vremea să nasc, am născut acest băieţel care este dinaintea ta. I s-a dat numele Maihet şi a fost înscris în registrele «Dublei Case a Vieţii»".

Identitatea femeii căsătorite

Odată căsătorită, femeia nu-şi schimba numele şi nu-1 alătura lângă el nici măcar pe cel al soţului său. Ea era autentificată întotdeauna prin propria genealogie: născută de cutare femeie şi făcută (sau procreată) de cutare bărbat, în schimb, în unele cazuri, se întâmpla să fie desemnată ca: „soţia lui cutare".

"^Ş

Capitolul IV

LOCUINŢA ŞI VIAŢA PRIVATĂ

r

Locuinţa l

w'

Ce reprezintă locuinţa i

Se pare că locuinţa era lucrul cel mai preţuit de fiecare e2ipţean el o confunda cu dragostea familială şi cu bucuria de a trăi. Aflat departe de casă, egipteanul se gândea mereu la ea, îşi făcea griji pentru cele petrecute acolo se informa despre sănătatea alor săi, ca şi de nenumăratele detalii ce le populau existenţa. Dacă deplasarea sau călătoria sa se prelungeau, îl cuprindea tristeţea. De aceea, e a „asi cuvinte de consolare care să aline chinurile

Naufragiatului aruncat de un val al „Celei Prea-Verzi" pe insula fermecată, Marele Şarpe i-a prezis:
îţi vei strânge la piept copiii, îţi vei îmbrăţişa sofia, îţi vei revedea casa, iar acesta e binele suprem! Vei reveni în ţara unde trăiai în mijlocul fraţilor tăi".
Apoi când marinarul a fost gata de plecare spre Egipt datorită unei nave sosite între timp, Şarpele i-a confirmat:
[întoarce-te] sănătos, sănătos, omuleţule, la casa ta, fie ca tu să-ţi revezi copiii!"
Pentru ca să-i fie fericită căsnicia, el trebuia să trăiască în propria-i casă şi nu să coabiteze cu părinţii săi. Recomandarea este formală în *înţelepciunea lui Ani :*
Clădeşte-ţi casa ta, si vei vedea cum aceasta alungă uraşi dezordinea. Nu spune: «Există o casă a tatălui meu care poate servi de locuinţă zilnică» ".
Termenul „a întemeia o casă", *geregperîn* egipteana, echivala, de fapt, cu cel de „a începe căsnicia".

Domeniul rural

Această casă, ale cărei elemente fuseseră toate puse sub protecţia unor formule magice, era construită din cărămizi
226
de lut nears, material utilizat până de curând în zonele rurale şi chiar în cartierele mărginaşe, dar care a fost abandonat. Clădirea, în arşiţa verii şi în frigul iernii, fie că se afla la oraş într-un spaţiu restrâns sau ridicată la ţară, în inima unui mare domeniu, cuprindea întotdeauna cele trei părţi esenţiale ce compuneau habitatul zeului din temple având curtea sa, sala sa hipostilă si sanctuarul său sau cel al defunctului, prevăzut cu propria curte-grădină, cu capela şi cavoul său. Aceste trei diviziuni principale corespundeau necesităţilor esenţiale ale vieţii în comun: primirea, recepţia şi viaţa privată.

r

Ele erau completate de numeroase încăperi anexe în reşedinţele senioriale, dar reduse, de asemeni, la strictul necesar pentru confortul servitorimii. Exemplele sunt foarte clare pentru Imperiul Mijlociu datorită ruinelor oraşului „Kahun", dar vestigiile anterioare ne permit să ne imaginăm că situaţia era aceeaşi încă din Imperiul Vechi, în Imperiul Nou, micile case ale satului, împrejmuite de un zid de incintă, erau construite alături şi repartizate de ambele părţi ale unei străzi centrale ducând spre piaţa cea mai aglomerată. Bucătăria, a treia încăpere din fund, era completată adesea cu o pivniţă a cărei intrare putea fi mascată de piatra vetrei. Fireşte, terasa la care se ajungea pe o scară exterioară, dând spre curtea de la intrare, era extrem
1227
™|Pff
de utilă, atât pentru viaţa familială, cât şi pentru a depune aici diverse lucruri neprevăzute, cereale şi chiar animale puse la îngrăşat în aşteptarea sărbătorilor.
Tânăra soţie de care ne ocupăm se măritase cu un om important, şi totuşi încă tânăr, o notabilitate de provincie, un nomarh. El organizase bine totul şi proprietatea amintea de minunata reşedinţă a lui Ineni, bătrânul tovarăş al lui Tutmosis I, care o sfătuise cu atâta înţelepciune pe tânăra suverană Hatşepsut la începutul domniei sale. Un impozant zid de împrejmuire, cu laturile zugrăvite în alb şi având în vârf un fel de întărituri ondulate, lăsa să se întrezărească cele două etaje ale vastei locuinţe cu ferestre mici prevăzute cu bare. Clădirea principală era independentă de acareturi şi de silozurile cu cereale care, rezumau singure, în această reprezentare, ansamblul numeroaselor construcţii anexe, în fund, se evocase imensa plantaţie atât de dragă proprietarului său încât acesta îi făcuse recensământul menţionând fiecare esenţă de arbore. Un mare bazin dreptunghiular completa acest minunat loc de relaxare. Dar domeniul tinerilor căsătoriţi data dintr-o epocă ceva mai recentă: a XVIII-a dinastie se încheia, atunci când arhitecţii cărora le fusese încredinţată edificarea noului oraş dorit de Akhenaton (la actualul Teii el-Amarna), se străduiseră să le asigure locuitorilor un confort sporit.

întâmpinarea

Două deschideri străpungeau zidul de împrejmuire: cea care ducea direct la capela de venerare *a* globului solar, în faţa grădinii, şi marea poartă pentru vehicule ce permitea accesul în casă şi la anexele sale imediate. Prin aceasta din urmă putea trece carul uşor, cu două roţi şi profil atât de elegant, tras de doi cai, care, încă de la începutul dinastiei, era condus cu dexteritate de marii seniori. Paznicul, instalat lângă portal, avea grijă să ducă atelajul la grajd, în vreme ce proprietarul se îndrepta spre mica lojă a „portarului"[2], intrarea casei, ridicată pe trei trepte. Vizitatorul era introdus atunci de portar într-o încăpere rectangulară care avea frecvent lungimea întregii case şi al cărei tavan era susţinut de câteva coloane. Adeseori, în această cameră de recepţie, invitaţii aşteptau să fie primiţi de stăpânul casei care se pregătea să-i introducă în marea încăpere, în general pătrată, punctul central al întregului edificiu.
228

Primirea

Era locul în care se reuneau, pentru festivităţile cu prietenii, numeroşii membri ai familiei. Tavanul, sprijinit de obicei pe patru coloane, era înalt (garanţia răcorii în timpul verii) şi depăşea pe trei laturi terasele încăperilor învecinate; el primea lumina prin ferestrele de sus, prevăzute cu mici bare pătrate din piatră, ce împiedicau pătrunderea păsărilor de noapte. Al patrulea perete era adosat log-giei primului etaj, amenajată pe toată

lungimea galeriei de primire de la parter. Coloanele şi capitelurile erau decorate cu motive vegetale în culori strălucitoare ce alternau cu imagini ale unor raţe sălbatice atârnate de labe. Uneori, pe perete, apărea evocarea pictată a unor boschete înflorite şi a unor papirusuri de mlaştină, în acest cadru se desfăşurau serbările şi primirile. Coloanele şi uşile de comunicaţie erau colorate frecvent în roşu. Lipită de un perete, o „dală de lustraţie" (purificare), mărginită de un mic parapet, avea în centrul său un frumos urcior cu motive tratate în „albastru teban" (cerulean) din care se turna apa parfumată spre a o răspândi pe mâinile şi picioarele vizitatorilor, acoperiţi de praful drumului. Dar, înainte de toate, această instalaţie servea la confortul stăpânului atunci când se întorcea acasă, într-o seară caniculară sau după un vânt de nisip prelungit, înţelegem, astfel, tulburarea fermierului din *Povestea celor doi fraţi* atunci când, intrând în locuinţa sa, soţia nu 1-a tratat ca de obicei:

„Ea nu i-a vărsat apă pe mâini, aşa cum era obiceiul; ea n-a făcut lumină dinaintea lui; casa lui era în întuneric".

în faţă fusese amenajată estrada pe care stăteau gazdele când îşi primeau invitaţii. Scaunele, fotoliile, pliantele cu picioare de leu erau, în majoritatea cazurilor, agrementate cu perne învelite în stofă cu desene multicolore sau în piei de „pantere din Sud". Aspectul lor evoca de departe mobilierele noastre în stil „retour d' Egypte", iar formele lor îi inspiraseră pe desenatorii expediţiei lui Bonaparte pe malurile Nilului (îndeosebi pe Vivant Denon). Taburete joase şi înalte, uneori pliante, cu picioarele în „gât de lebădă", mobilau vasta încăpere şi îi aşteptau pe convivii ce beneficiau fiecare de un mic gheridon pe care slujitorii puneau felurile de mâncare în timpul ospăţului. Un mare

r^ ^^^HP*" ^B^^^^p

r

brasero, amenajat parţial în sol, permitea ameliorarea confortului în nopţile de iarnă. Veritabile lampadare constituite din colonete surmontate de cupe largi conţineau uleiul ce alimenta flacăra al cărei suport era făcut dintr-un fitil de in, de cânepă sau din miez de papirus. Pentru a evita fumul, se vărsa sare în mod regulat în timpul arderii. O serie de torţe ornamentate erau aşezate adesea de stăpâ-,: na casei în colţurile încăperii.

l

Pe fiecare latură a încăperii centrale se puteau vedea, repartizate, biroul stăpânului şi dependinţele sale, unde scri-• bii-secretari, intendenţii domeniului, rânduiau în cufere de lemn pictate, cu capace-pupitru, documentele pe care le ţineau la zi. Ei aveau şi sarcina corespondenţei doamnei şi a stăpânului. Stăpâna casei îi folosea şi la întocmirea anuală a inventarului[3] bunurilor locuinţei. Totul era înregistrat, chiar şi vesela din teracotă smălţuită, ce fusese spartă, dar reparată!

Loggia

Aceste încăperi se învecinau cu rezervele de necesitate imediată, depozite în care erau adunate mobilele de prisos şi cuferele cu materiale. De cealaltă parte a „holului" cu coloane, alte odăi mici se aflau lângă scara ce dădea acces spre loggia amenajată, de preferinţă către nord, pe acoperişul-terasă.

In acest loc, împodobit frecvent cu tapiserii şi banchete lipite de zid, familia se răcorea în perioadele caniculare şi venea să doarmă adesea vara.

Viaţa privată

în sfârşit, în spatele casei, se ajungea la apartamentele private, locul de predilecţie al vieţii familiale. Străinii nu erau introduşi aici. Un mic salon pătrat, cu una sau mai multe coloane, constituia centrul acestui domeniu intim în care trăiau adesea stăpânii locurilor. Localurile anexe răspundeau multiplelor necesităţi ale acestei existenţe, de pildă găzduindu-i pe numeroşii membri ai familiei, pe copiii acestora - care se jucau afară - şi lecţiile lor de muzică, sau adăpostind garderoba, în sfârşit, fundul clădirii era rezervat în întregime dormitoarelor destinate părinţilor şi copiilor, prevăzute în general cu banchete pentru paturi.

încăperile pentru toaletă

Printre încăperile indispensabile acestui „complex" fusese amenajată mai întâi sala de „lustraţie" (purificare), unde două mici bănci din zidărie le permiteau slujitorilor să stea de fiecare parte a cuvei pentru a vărsa apa peste persoana ce făcea duş. într-adevăr, Egiptul nu a cunoscut cada de baie înaintea epocii romane, iar locuitorii săi obişnuiţi cu mişcarea şi cu sportul savurau aceste abluţiuni ce le procurau o bunăstare salutară.

în apropiere se găsea „sala de ungeri" pentru stăpânii casei. Ei se întindeau pe banchete de zidărie acoperite cu rogojini pe care slujitoarele îi masau şi le răspândeau pe corp unguente şi uleiuri aromate, diferite după anotimpurile anului; la fel se proceda cu fardurile pentru ochi. Era şi locul unde se elaborau şi se reparau minunatele coafuri - adeseori înlocuite cu peruci - ce constituiau unul din mijloacele cele mai apreciate de punere în valoare a feminităţii. Atunci când soţia perversă din *Povestea celor doi waţi* îi relatează soţului său

falsa scenă de seducţie al că-ei obiect ar fi fost, ea indică argumentele utilizate de pre-insul provocator:
„.. .el m-a găsit singură, aşezată, [atunci] îmi zise: vino, să petrecem o oră [împreună], să ne culcăm. Pune-fi peruca! "
Casetele de toaletă conţineau cele mai frumoase recipiente mărunte şi fiole de parfum imaginabile. Ele erau din lemn preţios provenind îndeosebi din Nubia şi Sudan, din fildeş, din sticle multicolore translucide şi uneori chiar transparente. Dar cele din alabastru erau într-adevăr uzuale, căci acest material rece era excelent pentru păstrarea cremelor şi a parfumurilor, aşa cum, mult mai târziu, avea să constate Pliniu. Aceste casete imitau formele cele mai variate de plante şi fructe: rodia, mandragora, recent importate din Orient, ciorchinii de struguri, lotusul şi papirusul, fireşte, sau de animale: raţe de mlaştină, capre ibex cu labele legate, mici cercopiteci aşezaţi pe marginea unui bol sau ţinând în mâini păhărelul cu antimoniu. Oglinzile cu mâner din os - în formă de tijă şi infloresecenţă de papirus, înlocuită uneori prin figurina unei tinere fete goale, asemeni zeiţei Hathor, patroana femeilor - erau dominate de un disc din aramă a cărui suprafaţă lustruită
231
era calculată pentru a nu deforma feţele pe care trebuiau să le reflecte. Cele mai frumoase cutii de farduri sau de unguente imitau imaginea unei înotătoare nude încântătoare ce împingea înaintea ei o raţă al cărei corp, cu aripi articulate, servea drept recipient. Pieptenii, cu dinţi rari, simpli sau dubli, puteau fi decoraţi ca şi pensele metali-ce pentru păr, ce serveau la a menţine ridicate meşele grele în timpul elaborării coafurilor atât de complicate: unul din ornamentele cele mai apreciate în Imperiul Nou era reprezentarea unui călăreţ în galop. Cufere lucrate extrem de minuţios erau concepute special pentru a păstra tot acest minuscul material atât de luxos; compartimentele interioare si scobiturile de pe capac, sau sertarele, aşteptau să fie puse la locul lor obiectele delicate.
Sala de lustraţie, ca şi toaletele prevăzute cu scaun (se stătea aşezat, deci nu era rudimentara dală „turcească"), poseda un dispozitiv de canalizare din teracotă.

Acareturile

Acareturile unei case de ţară înstărite puteau fi extrem de importante, căci domeniul era conceput ca o mică „economie privată". O serie de curţi conţineau mai întâi silozurile în formă de căpăţână de zahăr în care erau păstrate grânele pentru făină. De-a lungul zidurilor de împrejmuire, opuse grădinii, fuseseră clădite hangarele şi magaziile, grajdurile (începând din Imperiul Nou şi o dată cu introducerea calului în Egipt), staulele si abatoarele, bucătăriile şi brutăria, pivniţa pentru vin şi fabrica „pentru berea care ameţeşte", tâmplăria, atelierele de reparaţii, cele de filatură şi de ţesătorie. în apropiere erau cazaţi slujitorii şi slujitoarele despre care textele ne reamintesc adesea că erau *„în spatele casei".* O grădină cuprindea întotdeauna două elemente esenţiale: via mai întâi, cu ciorchini mari negri-albăstrui, apoi - şi adesea instalat în apropiere - teascul, în care pivnicerii zdrobeau cu picioarele strugurii proaspăt culeşi; zeama era introdusă imediat, înainte de pritocire, în chiupuri mari, din care evaporarea se putea face prin dopuri de argilă nearsă,
Aceste vinuri preţioase, păstrate în urcioare „cu denumire controlată", erau scoase din pivniţe în zilele de săr-bătoare. Transvazate în mari sticle pictate elegant, aşezate pe măsuţe şi împodobite cu ramuri de viţă-de-vie, în sala
232
de festivităţi, vinurile erau rezervate invitaţilor, fără limită. Lichidul era trecut prin filtru înainte de a fi vărsat în cupe. Uneori chiar servitorii îi încurajau pe cei care se declarau sătui:
„în sănătatea ta, bea până la beţie! Petrece o zi frumoasă de sărbătoare! Ascultă ce spune prietena ta: Nu încerca să te opreşti!"
Dar convivii nu aveau nevoie întotdeauna de încurajări, iar mătuşa nobilului Pahery retras la el-Kab, după răz-boaiele de eliberare, nu-şi ascundea înclinaţia pentru... clondir!
La banchetul nepotului său, ea 1-a interpelat astfel pe chelar:
„Adu-mi optsprezece cupe de vin! Vezi, vreau să mă îmbăt, Lăuntrul trupului meu E [uscat] ca paiul!"
Vinul dulce, poate „fiert", era, de asemenea, foarte apreciat de doamnele care nu uitau să-1 dea de băut in-vitaţilor, ca şi o băutură numită *seremet,* provenind îndeosebi din „domeniile Reginelor". Această băutură tre-buie să fi fost degustată adesea la Curte, întrucât ruinele capitalei lui Amenofis al III-lea, la Malgatta, în faţa Tebei, n-au furnizat - până azi - nici măcar o singură menţionare a cănii cu bere, dar în schimb au oferit peste trei sute de fragmente de etichete de *seremetl* Ne întrebăm dacă nu cumva intrau şi curmalele în compoziţia acestei răcoritoare extrem de tonice, desigur.
233

Grădina

Cât despre bazinul domeniului, care uneori putea atinge dimensiunile unui mic lac, el era agrementat de obicei cu lotuşi şi peşti şi a devenit locul de predilecţie al tinerilor căsătoriţi o dată cu revenirea primăverii. Cântul, din care sunt citate aici câteva versuri, se poate referi, în expresii simbolice voalate, la o presupusă fericire de dincolo de mormânt sau se poate aplica realmente timpului vieţii, în el sunt exprimate sentimente vechi de când lumea şi transpuse cu un simţ poetic cert.
„O zei!
E plăcut să merg spre eleşteu. Dorinţa ta de a mă vedea intrând în el Şi de a mă scălda în faţa ta, soţul meu, Mă

desfată!
Te las să-mi vezi frumuseţea
Intr-o tunică de in regal, cel mai fin,
Impregnată cu esenţe balsamice, Şi îmbibată cu ulei parfumat.
Intru în apă, pentru a fi lângă tine,
Şi din iubire pentru tine, ies, ţinând un peşte roşu.
El e fericit între degetele mele,
îl pun [pe sânii mei.]
O tu, soţul meu, o preaiubite, Vino şi priveşte! "[4]

în preajma bazinului, bolta de viţă-de-vie putea fi înlocuită cu pavilionul grădinii, construit din materiale uşoare, în zilele de caniculă soarele se strecura printre frunze şi ciorchini, dacă răsadul era încă foarte tânăr. De aceea, stăpâna casei pusese să se dubleze o parte a tavanului cu tapiserii multicolore cu desene geometrice variate, aşa cum se mai întâlnesc şi astăzi în Egipt, utilizate la tot soiul de reuniuni, şi care apar reprezentate în „mormântul cu viţe-de-vie" al lui Sennefer de la Teba.

Acest pavilion era un loc de întâlnire şi de relaxare foarte apreciat.

Casa de la oraş

Casa de la oraş, înconjurată de o mică grădină, în această epocă locuinţa tebană prin excelenţă, era evident de dimensiuni mai reduse, iar habitatul cu etaje se dezvolta în înălţime. Clădirea era construită întotdeauna pe un parter înalt la care se ajungea pe câteva trepte, în semi-subsolul astfel amenajat erau instalate adesea atelierele de ţesut, iar lumina pătrundea în încăperi prin răsuflători.

Repartizarea camerelor după etaje o prefigura deja pe cea regăsită mult mai târziu în unele caravanseraiuri medievale din Cairo unde, după depozitele de la parter, primul nivel era ocupat de şeful caravanier, al doilea era rezervat femeilor, iar etajul sau etajele superioare, servitorimii. La Teba, „vila" lui Djehuty-Hotep, a cărei secţiune este reprodusă pe zidul capelei sale, prezintă exact aceeaşi dispunere: la primul etaj îl vedem pe stăpânul casei, aşezat într-o încăpere cu coloane - ce corespundea sălii „pătrate" centrale din casa rurală - şi căruia servitorii îi aduc mâncarea. Prin aceeaşi casă a scărilor, aceştia ajung la etajul al doilea, pentru serviciul doamnei, instalată în nişte odăi cu tavanul mult mai jos. în sfârşit, pe terasă, se disting bucătăriile, cuptoarele de pâine şi o magazie cu acoperiş uşor unde sunt atârnate bucăţi de carne pentru uscare. Monumentele ne-au păstrat câteva siluete desenate şi pictate ale acestor reşedinţe decorative cu faţade colorate în roz, dominate de două dispozitive de aerisire[5] şi înconjurate de arbori ale căror trunchiuri sunt protejate, de animalele care treceau pe străzi, prin mici ziduri. Uneori, doamna apare la uşa de la intrare, iar soţul vine spre ea ţinând, ca toţi îndrăgostiţii din lume, un buchet de flori în mână! Spatele casei putea fi agrementat cu o colonadă dând spre un mic bazin rectangular înconjurat de sicomori; „macheta" lui Meket-Re, păstrată la Muzeul din Cairo, oferă o încântătoare evocare a acestui complement apreciabil al locuinţei citadine, datând din dinastia a Xl-a.

Posedarea unei case în oraş nu excludea deloc deţinerea unui domeniu „la ţară", în cazul celor care îşi puteau permite aşa ceva sau care deveneau beneficiarii săi. Uneori prin menţionarea lor se dovedea consideraţia de care se bucurase cineva sau opulenţa dobândită. Aşa a procedat Sinuhe la întoarcerea sa în Egipt, după ce fusese iertat de regele său si spre a-şi sublinia reintrarea în graţiile acestuia. El a declarat că a primit de la suveranul său o

„casă de fiu regal" extrem de somptuoasă, prevăzută cu dispozitive ce-i asigurau confortul sanitar, favorizând răcoarea abluţiunilor sale, confort încă şi mai apreciabil pentru un fost refugiat de la începutul imperiului Mijlociu, obligat atât de îndelungă vreme să trăiască pe nisip precum beduinii. Pereţii fastuoasei reşedinţe erau decoraţi şi aceasta era echipată cu mobile şi cufere conţinând tot ce putea agrementa viaţa zilnică cu un lux de bun-gust: veşminte de in regal din cel mai fin, uleiul înmiresmat pentru toaletă al regelui, oliban pentru parfumarea încăperilor, în plus, *„toţi slujitorii erau la treburile lor".* Această clădire era desigur citadină, căci Sinuhe semnalează că el *„a primit şi o casă de la un proprietar de terenuri (neb-she) care aparţinuse unui Prieten [regal]. Numeroşi lucrători au reconstruit-o* (ea fusese clădită ca toate celelalte şi ca palatul din cărămizi de argilă nearsă), *în vreme ce toţi arborii săi erau replantaţi "*[6].

Viaţa zilnică în casă

Stăpâna casei

După marile festivităţi ale căsătoriei, tânăra femeie urma să se consacre cu elan exercitării atribuţiilor sale de soţie şi de stăpână a casei. Sarcina i-ar fi putut părea grea, având în vedere vastul domeniu al soţului, dar nu primise ea oare o bună învăţătură de la scribi şi nu era susţinută oare de dragostea pe care abia o descoperise?

„Ce frumoasă e această oră! Fie ca ea să se prelungească devenind eternă! j *De când am dormit alături de tine,*
p
,cea nepereche. „ ?i Pământul am semănat cu flori felurite cu parfum diafan.

canaM din grâdinăׁ

i a săpat mâna ta ne răcori la vântul din nord;
mine vin dulce;
rvire a ta ce mă învăluie, J pa*™ mine mai mult decât băutura şi hrana!* i de *nebet-per,* stăpâna casei, cuvenit încă din Im-\i ilociu doamnei măritate, indică foarte bine întm-penul ^J. ilor si a responsabilităţilor ce urmau să-i revi-
derea S fie recunoscute de toţi. Ea domnea asupra a ceea na şi s» u&

ce constiuia „casa" în sensul cel mai larg al termenului, desfăşurarea vieţii zilnice, şi asupra celor ce permiteau funcţionarea sa. La apariţia titlului, începând cu dinastia a Xl-a, impactul său trebuie să fi fost de o asemenea importanţă, încât regina Neferu, soţia lui Montuhotep, îl purta în mod oficial (s-au găsit câteva exemple ale titlului *neb-per* atribuit unor bărbaţi în aceeaşi epocă).

Nici o sarcină ereditară nu pare să fi fost atribuită unor femei din înalta societate ce nu erau nici fiice, nici soţii de suveran. Singura excepţie pare a fi aceea de *hatyt-â,* „contesă" (sau paşă de sex feminin!) care apare de asemenea în Imperiul Mijlociu, în schimb, în locuinţa unde domnea adesea asupra unei servitorimi numeroase ea era *henut* (suverana) slujitoarelor! Acestea, în ciuda respectului pe care trebuiau să i-1 arate, îi opuneau limbajul lor direct, ajungând uneori până la spiritul de rebeliune. Tinerei căsătorite îi era necesară, aşadar, o mare înţelepciune pentru ca pacea să domnească în casă şi spre a veghea ca unele angajate să nu aibă pretenţia de a deveni concubine.

Spre a dobândi autoritatea indispensabilă pentru a face faţă în mod energic tuturor acestor responsabilităţi şi a evita numeroase obstacole deja întrevăzute, se impunea ca tânăra femeie să conceapă cât mai repede posibil nişte copii: în primul rând un fiu mai mare, spre mulţumirea tatălui, ar fi fost binevenit. Acest lucru urma să i se întâmple stăpânei casei din evocarea noastră.

Femeia şi copilul

Tânăra femeie aştepta cu nerăbdare primele simptome ce-i dădeau speranţa unei maternităţi. Adolescentă, ea purtase ca şi prietenele sale prinţesele, dar şi ca toate cele ce doreau să fie mame într-o zi, centuri cu care îşi ornau şoldurile şi ale căror elemente erau făcute din motive de aur în formă de *cauris,* o scoică simbolizând vulva care putea „naşte". Nu lipsiseră nici rugăciunile către Hathor, iar fermecătoarea pisică, imaginea îmblânzită a zeiţei îndepărtate, se instalase ca patroană a noului cămin, protectoarea armoniei sale şi a numeroasei progenituri. Imaginea sa decora chiar şi acele *claustra* ce ornau partea superioară a anumitor uşi de apartamente.

Sarcina

Pentru tânăra femeie ar fi fost o calamitate să fie sterilă şi să recurgă la intervenţia procedeelor magice. Dar mai

înainte, fireşte, era consultat practicianul pentru a furniza ea uri e destinate să remedieze această carenţa. Medicii erau într-adevăr celebri pentru ştiinţa lor ginecologica, aşa cum o atestă regele hitiţilor, Hattusilis, scmndu-i lui Ram-ses al IMea în dinastia a XlX-a, pentru a-i cere leacuri
pe a o face fertilă pe sora sa. Ramses, prudent - ras-punzandu-i puţin curtenitor corespondentului sau -, 1-a Srat că sora sa în vârstă de şaizeci de ani *nu mat putea avea copii"* Totuşi, dacă Hattusilis insista, el era gata sa-i
Mă un bun magician şi un fizician (medic) »«* : *ei vor putea pregăti pentru ea câteva leacuri menite naş-*
fmEeipteanul se pare, admitea că şi sterilitatea era o problemă a cărei rezolvare îi revenea. Atunci, el trebuia sa se aTeseze zeului său. Acesta pare să fi fost într-o zi cazul unui mare preot din Memfis ce-1 invocase pe divmul Im-hotep spre a-i acorda un fiu. .

Frumoasa Hathor, ca si strămoşul implorat m dimineaţa căsătoriei au fost favorabili, şi curând doamna iiniştită în speranţele sale, se întreba deja dacă primul copil ne care- aştepta era un fiu. Pentru a fi convinsă de aceasta ea trebuia să urmeze procedeul a cărui indicaţie s-a păstrat în câteva papirusuri. Cel mai celebru» se refera la utilizarea empirică a teoriei hormonilor.

Un alt mijloc de a recunoaşte dacă o femeie va naşte sau nu- [vei pune] orz şi grâu [în doi saci de pânza]pe care femeia îi va uda cu urina sa în fiecare v, şi [vei mai mne] curmale şi nisip în alţi doi sad. Dacă [orzul şi grâul] PîncIţeTdeopotrivă, ea va naşte. Dacă orzul încolţeşte Tnrimul) va fi un băiat; dacă grâul încolţeşte (primul), va fi o f aţă. Dacă nu încolţesc nici unul, nici celălalt, ea nu va naşte"[9]-

Protecţia în timpul gestaţie!

în timpul sarcinii trebuiau solicitate tot felul de protecţii: F iTeşurile magice", nişte plăcuţe din fildeş de hipopo-iam în formă de lamă curbată de cuţit, apărute mea din Imperiul Mijlociu, erau gravate cu imagini de duhuri, intre cTre Aha strămoşul lui Bes, protectorul femeilor şi co-Sor hipopotamul femelă, Thueris, învingătorul crocodilului ' la vârful lor se găsea uneori botul tânărului came Anubis. Este foarte probabil ca aceste obiecte sa fi avut

drept scop ţeserea unei reţele profilactice în jurul *„oului femeii însărcinate",* căruia îi dă viaţă olarul divin Hnum, aşa cum dă viaţă puiului de găină[10] în cursul celor zece luni de sarcină, relatează aceeaşi inscripţie

(este vorba probabil de luni lunare). O lună începută trebuie să conteze ca o lună plină, dar să lăsăm această problemă în seama medicilor! Alte mici monumente al căror prototip datează probabil din Imperiul Nou, dar care au fost foarte utilizate în Epoca Târzie, erau „coloanele *(cippus)* lui Horus pe crocodili". Mici stele votive acoperite pe spate cu texte magice şi având latura anterioară ornată îndeosebi cu imaginea tânărului Horus, complet gol, ţinând în mână reptile şi fiare sălbatice si stând în picioare pe crocodilii pe care-i stăpâneşte, în vârful stelei se află capul zeului Bes. Aceste monumente au fost interpretate adesea ca tran-smiţându-şi puterile profilactice tuturor acelora ce ar fi băut apa cu care fuseseră stropite, mijloc eficace de a se proteja împotriva muşcăturilor şerpilor extrem de veninoşi! Acest fapt pare neverosimil atunci când se cunoaşte competenţa veterinarilor şi ofiologilor din Egiptul antic. S-a crezut recent că aceste „coloane" erau salutare mamelor şi copiilor împotriva feluritelor sălbăticiuni, în virtutea imaginii lui Horus şi a anumitor fraze din texte:
„Tu mă aperi împotriva tuturor leilor deşertului, a tuturor crocodililor fluviului, a tuturor şerpilor şi scorpionilor, a tuturor insectelor ce muşcă cu fălcile lor şi înţeapă cu coada lor, a tuturor reptilelor ce atacă din vizuinele lor".
Toate acestea ar fi acceptabile dacă leii şi crocodilii ar fi pătruns frecvent în casele egiptene, ceea ce nu este cazul, nici măcar pentru antilopa-oryx a deşertului. Numai scorpionii si şerpii puteau să se strecoare uneori în locuinţe. Suntem nevoiţi astfel să considerăm aceste imagini zoomorfe ca pe nişte simboluri nocive, aşa cum, în acel „mammisi" (sau casă de naşteri) din Filae, de pildă, perioada din naşterea lui Horus evocată în vestibulul sălii, populată cu plante acvatice, cu lujere legănate încet de ape, este cea în decursul căreia agresiunile puteau dăuna fetusului din pântecele lui Isis - aflat în apele materne, ilustrate evident de celebrele mlaştini din Şemmis unde văduva lui Osiris îşi adăpostise odrasla. Ea o ascundea cu atât mai mult cu cât nu se născuse încă: fără a dezvolta acest subiect care ar merita un lung comentariu, putem
241
conchide deja că şederea în faimoasele mlaştini acoperă o mare parte din perioada gestaţiei. Aceste „stele votive ale lui Horus pe crocodili", ornate cu texte şi figuri, erau stropite cu apa pe care femeia gravidă trebuia să o bea şi care transmitea astfel o profilaxie aptă să protejeze fetusul şi să-i pregătească apariţia glorioasă.
Dacă el se năştea înainte de termen, erau folosite formule magice pentru a-1 menţine în viaţă.
Naşterea copilului şi a numelui
Venea momentul eliberării. Cele mai instruite dintre soţii ştiau că atunci trebuiau să se împace cu Hnum, olarul divin: *„Temeţi-vă de Hnum, femei însărcinate ce v-aţi depăşit sorocul, căci el este zeul Şu al naşterii* (Şu este aerul pe care-1 va respira fetusul devenit pui de om) *care deschide buzele organului feminin şi ocroteşte naşterea informa sa de Amon!"*
Egipteanca năştea cu torsul drept, goală se pare, aşezată uneori pe un jilţ special, câteodată îngenuncheată, ade-seori ghemuită pe cele patru cărămizi rituale *(meskhenet),* cele patru Doamne Nobile ce vegheau la naştere şi care îi însoţeau mai târziu pe oameni în mormântul lor spre a-i proteja: cele patru cărămizi din cele patru nişe ale cavoului. Acelaşi ritual al naşterii se regăsea în ceremonialul întemeierii templelor, „axat pe naşterea unei fiinţe vii" ce va ieşi dintr-o matrice lichidă şi htoniană pe cărămizile de zămislire *meskhenet.* De unde rolul fundamental al confecţionării, apoi al amplasării cărămizilor de colţ, simbolurile lucrării zeului olar Hnum, *„care, totodată, modelează pe roată tânăra făptură viitoare*[11] *şi îi dă un loc unde să se aşeze pe pământ"*[12].
Iată cum procedau moaşa şi ajutoarele sale care o ţineau de braţe pe femeia ce năştea:
„Atunci Isis s-a aşezat dinaintea ei (soţia preotului lui Re), *Neftis în spatele ei, iar Heket* (zeiţă broască a naşte-rilor) *a grăbit naşterea şi a zis:* (aici intervine un joc de cuvinte tinzând să formeze numele noului-născut şi care este formulat în mod excepţional de zeiţa moaşe). *Acest copil i-a alunecat atunci pe mâini; era un copil de un cot cu mădulare zdravene.. .Ele l-au spălat după ce i s-a tăiat cordonul ombilical şi a fost aşezat pe un cadru din cărămizi"*[13].
242
Copilul îşi primea numele la naştere. Pentru un viitor faraon, acesta putea fi alcătuit din cuvintele rostite de zeiţe în momentul actului de dragoste (teogamie) sau al naşterii.
în ceea ce priveşte mama civilă, numele era dat în momentul naşterii. Se pare că tatăl contribuia la formarea acestui nume compunându-1 după cuvintele rostite de mamă, în timpul naşterii. Era în orice caz ceea ce se con-sidera ca fiind „numele mamei", care se credea că aducea pe lume deopotrivă copilul şi numele său.
Alături de acest „nume adevărat", originar, copilul pu-| tea primi apoi un al doilea nume, uzual.
Placenta era privită cu cel mai mare respect şi utilizată în medicină, ca în zilele noastre, pentru a intra în compo-ziţia leacurilor menite să faciliteze cauterizarea rănilor profunde.
Această eliberare se petrecuse în cele mai bune condiţii, în primul rând pentru mama care risca întotdeauna un accident, într-adevăr, studierea mumiilor a dezvăluit că numeroase femei muriseră în chinurile facerii (ceea ce poate explica în bună parte recăsătorirea văduvilor!). Condiţiile erau, de asemenea, excelente, pentru copilul care se prezenta bine. Se întâmpla ca, din nenorocire, unii nou-năs-cuţi să aibă malformaţii fizice, infirmităţi sau

să se dovedească, în primii ani, slabi de minte: atunci ei erau acceptaţi ca fiind atinşi de harul divin şi, oricum, integraţi în societate. Astfel, înţeleptul Amenemope îi avertiza pe tinerii săi însoţitori: *„Nu râde de un orb, nu necăji un pitic".* După naştere mama trebuia, de preferinţă în afara locului vieţii comune, să petreacă într-un fel de pavilion cele paisprezece zile ale „purificării" rituale, apoi singura ei grijă era să hrănească bine copilul şi să-1 protejeze de rele, fiind mereu conştientă de faptul că, printre cele şapte ursitoare Hathor ce-i vegheau soarta, una din ele ar fi putut juca rolul zânei Carabosse. înainte de toate trebuia să-i dea sânul matern în decursul primilor săi trei ani: medicii şi vracii făceau cu schimbul sau se întâlneau spre a-i permite mamei să îndeplinească această sarcină naturală şi, când era cazul, să trateze sânii bolnavi. Magicianul, în împrejurarea respectivă, făcea mereu referire la incidentele care i se putuseră întâmpla lui Isis. Formula începea atunci cu: *„Acesta este sânul de care a suferit Isis în Şemmis [...]*

243

Să se exorcizeze cu trestii, cu fibre de plante, cu pistiluri si stamine de papură [...]săse transforme într-o frânghie răsucită spre partea stângă si să se pună pe locul bolnav (şi să se spună:) «Nu supura, nu provoca mâncărimi, nu
*sângera!»"[1]**

Existau, fireşte, reţete medicale pentru a stimula lactaţia mamei sau pentru a regulariza debitul de urină al unui sugar, ca şi pentru a-i calma strigătele excesive.

Protecţia noului-născut *<

Culegeri de descântece, de farmece, fuseseră redactate pentru protecţia mamei şi a copilului, astfel încât nici un rău să nu-1 agreseze pe acesta din urmă, iar alăptarea maternă să nu înceteze, dar să nu provoace nici gastroenterite, adeseori susceptibile de a ucide pruncii. Un papirus[15] ne îngăduie să cunoaştem aceste formule de conjurări:

„Ocrotirea ta este ocrotirea Cerului [...]a Pământului [...j
a nopţii [...] a zilei [...] *„f Ocrotirea ta este ocrotirea celor Şapte Entităţi divine, .*
Ce au orânduit Pământul atunci când era pustiu, *; Şi au aşezat inimile la locul cuvenit.*
[-] *} *Fie ca orice zeu să-ţi ocrotească numele,*
Fiecare loc unde te vei afla, »-. *Fiecare lapte pe care-l vei bea,*
Fiecare sân ce te va adăposti, i
Fiecare genunchi pe care vei fi aşezat, ş
Fiecare veşmânt ce fi se va pune, :
Fiecare loc unde-ţi vei petrece ziua, ţ/1
Fiecare ocrotire ce se va rosti asupra ta, \ţ...
Fiecare obiect pe care te vei culca, K
Fiecare nod ce se va face asupra ta, t,
Fiecare amuletă pusă la gâtul tău, ,jj,
Să te ocrotească, prin ei, ::>.:>
Să *te păstreze sănătos, prin ei,* l(, *Să te ţină nevătămat, prin ei, Să te liniştească prin ei, fiecare zeu şi fiecare zeiţă",. y*

Vraja enunţată mai jos se adresează, acum, oricărei „făpturi a întunericului" capabilă să-i facă eventual rău noului-născut:

244

„Să se prăbuşească, cea care vine din umbră, Care se apropie târându-se, Cu nasul îndreptat îndărăt, cu faţa întoarsă, Cea care [trebuie] să uite de ce a venit.
Ai venit oare să îmbrăţişezi acest copil? Nu-fi îngădui să-l îmbrăţişezi! Ai venit oare să domoleşti acest copil? Nu-ţi îngădui să-l domoleşti!
Ai venit oare să-i faci rău? Nu-ţi îngădui să-i faci rău! Ai venit oare să-l iei? Nu-ţi îngădui să-l iei! "

Având garanţia unei reale protecţii din partea acestor escântece, mama nu va fi fost, în general, prea tulburată e griji, ceea ce ar fi putut provoca efecte dezastruoase Isupra laptelui său. Spre a stimula abundenţa acestui aliment preţios, se pare că femeile utilizau o mică figurină, cu o cavitate în interior, reprezentând-o pe zeiţa Thueris, cu una din mamele ridicate ca pentru alăptare, străpunsă la vârf şi chiar prevăzută cu un buşon minuscul. Umplut desigur cu această „apă a vieţii", recipientul permitea astfel o picurare ce înlătura, prin magie simpatică, secarea de-, bitului de lapte[16].

Capitolul
CASEI, VĂDUVA NOBILA

G"necolo0ie

T uâutura divină prin excelenţă - intra, între altele,
în D ~~ rea poţiunilor şi lichidelor binefăcătoare pentru calm ^ «seiunu' copil' ^e pildă, amestecându-le cu miere sT a ale zaharisite. Acest leac extrem de vechi se înruriCU alte Pprescripţii medicale ce recomandau *„lap-tel Afinez care a us Pe* 'Mwe *un*

COpU ae sex *mascul «fi* a vindeca guturaiul...dar şi oftalmiile (leac aiuri" ' Spuropa Pr'n Hipocrate). Mici recipiente decora-tive' "f f»ă de femeie ghemuită ţinând în braţe un nou-năs * tnplet S°l serveau probabil la transportarea pre-tiosT ^rchid. Un exemplu al acestui prim vas farmace-uti *l wfâ* este exPus la Muzeul Luvru.
%»- a soţie cultivată putea'consulta ea însăşi papirus •frtiedi'^6 existente în biblioteca sa privată[1]. Da-tânri i îiiai târziu din Imperiul Mijlociu, dar utilizate de-ia °e c» piramidelor, ele ajutau multe doamne la îngri-iir ne^°iadiilor ce 1£ puteau lovi familiile (medicina ini-m-.ama j,ilor Şi chiar incontinenţa urinară prelungită a su ' a'i°r) Un mare capitol era însă consacrat ginecolo-garilo ^erea ia majoritatea problemelor ce puteau afecta 1^fSBeie- Repertoriul tămăduitorului fusese redactat du°- oerienţe extrem de îndelungate ce-i transformase-pa eXP,a ţnţr-o veritabilă ştiinţă la care avea să apeleze pract ţţjpOCrate. Cu rigurozitate, după analiza simp-tQ11 i n prezentate de bolnav, el stabilea diagnosticul şi rnelor ^ ţţ-atament. Medicii egipteni putuseră detecta ăst?°i nceru l uterului ca pe o „maladie ce devorează ţe-su -1°" Tratatele specializate diferenţiau în mod clar afec-ţ. uTMe .[erului de cele ale vulvei sau vaginului.
C proximal;iv şase ani după naşterea celor şapte copii a' -'3 tânăra stăpână a casei, care împlinise douăzeci şi SaJi' ani, avusese stări de slăbiciune, *migrene,* pe care^
2461
egiptenii le numeau *ges-tep,* adică „jumătate de cap" (iar grecii le-au tradus prin *hemicrania,* adică jumătate de craniu) şi se confruntase cu tot soiul de neplăceri care au obligat-o să-şi consulte „ruloul-dicţionar de medicină". Ea constatase, într-adevăr, că tonicele şi leacurile prescrise de mama sa şi de fosta ei doică erau inoperante. Pentru a beneficia de un tratament eficace şi nefăcând prea bine diferenţa între identitatea simptomelor descrise şi cele pe care le resimţea, a trebuit să recurgă la un examen clinic şi să solicite intervenţia medicului. Se bănuia o deviere a uterului şi se impunea amplasarea unui fel de sterilei. Mai întâi, pentru că se declarase o metrită cronică, era necesar să se efectueze injecţii vaginale (coarne de juncă amenajate în acest scop constituiau instrumentul adecvat). Apoi doamna urma să se îngrijească prin fumigaţii. Produsul era vărsat pe o cărămidă încinsă la maximum, deasupra căreia ea trebuia să stea ghemuită cât mai aproape de căldură.
Medicul îi recomandase cu multă fermitate să-i urmeze strict instrucţiunile dacă nu dorea să fie obligată să aplice o modalitate de limitare a naşterilor şi să utilizeze unul din medicamentele anticoncepţionale cunoscute pentru a face sterilă o femeie timp de doi sau trei ani. In caz contrar, el ar fi fost nevoit, desigur, să îi provoace avorturi, ceea ce nu era de dorit decât din motive extrem de serioase. Iată remediul preconizat spre a o face stearpă[2]: *„Pentru ca o femeie să înceteze de a mai rămâne însărcinată vreme de un an, doi ani, trei ani: păstăi (?) de salcâm, plante agăţătoare amare, curmale, să se zdrobească în jumătate de litru de miere. Se va îmbiba un tampon cu această licoare. Să se pună în vagin".*
Era într-adevăr ironia sorţii. Sora acestei doamne, care se măritase după ea, era, pare-se, incapabilă să conceapă un copil, în ciuda tuturor reţetelor pe care le înghiţise şi u tuturor fumigaţiilor vaginale! Ea continua totuşi să ia leacurile necesare pe bază de miere, lapte, curmale şi ierburi selecţionate, însoţite de formule şi pase magice. Se temea să nu fie repudiată şi înaintea survenirii soluţiei adoptării unui copil stăruia în speranţa miracolului.

Rolul stăpânei casei

pentru a îndepărta toate dramele posibile din casa sa, tânăra astră soţie bolnavă s-a îngrijit în mod energic: ea vroia

să-i mai dea copii soţului său şi să evite, fireşte, ca el să nu fie prea tentat să ia o concubină dintre slujnicele sau angajatele casei.
Un egiptean putea fi chemat să declare, referindu-se la locuinţa unui prieten: *„N-am cunoscut-o trupeşte pe ser-vitoarea casei lui, nu m-am împreunat cu slujnica lui",* căci era un fapt reprobabil seducerea unei femei măritate sau luarea unei concubine dintr-o casă prietenă pe care o vizita, în schimb, nimic nu-i interzicea să aibă o concu-bină în propria-i casă!
De aceea tânăra noastră stăpână a casei se arăta mereu cochetă, urmând toate inovaţiile modei şi îngrijindu-şi în mod deosebit coafura care constituia, aşa cum am văzut, unul din elementele seducţiei. Ea evita toanele proastei dispoziţii, fiind mereu veselă, căci *„o femeie voioasă este un dar preţios".* Atenţiile cu care ea îşi înconjura de obicei soţul erau demne de admiraţie: ea îi cânta din harpă spre a-1 destinde din grijile sale, umplea casa cu parfumurile care îi plăceau lui. Ea supraveghea personal, în atelierul casei, ţeserea celei mai fine şi mai albe pânze de in obţinute din planta numită *„culoarea cerului"* (inul). Veşmântul stăpânului casei trebuia să corespundă demnităţii rangului său social şi să fie de cea mai mare eleganţă. Cunos-cându-i pietatea faţă de Osiris, şi împărtăşind-o, ea ţinuse să-1 însoţească în pelerinajul către Abydos, sperând chiar să obţină permisiunea, aşa curn o primise doamna Tany în Imperiul Mijlociu, de a participa la marea taină a Misterelor zeului.
Ea rămânea vigilentă la toate şi se întrecea pe sine în pregătirea banchetelor de sărbătoare, în locuinţa unde toată lumea îi aprecia frumuseţea, rafinamentul şi buna educaţie, fiind foarte atentă la buna dispoziţie a fiecărui invitat. Seniorul putea fi mândru de stăpâna casei sale. Dacă noaptea avea vreun coşmar, ea nu aştepta zorii spre a-şi consulta *Cartea de vise* ca să se asigure că soţul său nu comitea adulter şi nici măcar nu dorea să-şi aleagă concubina din interiorul casei. Totul era consemnat în această „carte" care ne-a parvenit în parte[3]. Iată câteva pasaje: *„Dacă cineva vede în vis că un bărbat se gândeşte la soţia sa, acesta este semn bun ţi înseamnă: răul care este în el*
va ceda.
Dacă cineva vede în vis că străbate templul unei zeiţe,

acesta este semn rău...
248
Dacă cineva vede în vis că patul său va arde, acesta este semn rău şi înseamnă: pierderea soţiei sale. Dacă cineva vede în vis că pune o bancă în barca sa, acesta este semn rău şi înseamnă: despărţire de soţia sa. Privindu-şifaţa într-o oglindă: semn rău! aceasta înseamnă că o altă femeie [va veni]".

Concubina

Amintirea celor întâmplate uneia dintre străbunele sale ce locuia în Egiptul de Mijloc o obseda mereu, căci doamna noastră îşi adora soţul pe care nu dorea să-1 împartă cu o concubină, iar gelozia sa o depăşea pe aceea a tuturor doamnelor din împrejurimi. Era în vremea lui Amenem-hat al II-lea şi a succesorului său Sesostris al II-lea: între 1912 şi 1893 a. Chr. Ruda îndepărtată a prietenei noastre se numea Khety şi fusese importanta soţie a nobilului no-marh de la Beni Hassan, Hnumhotep al II-lea, guvernatorul acestei provincii bogate. Şi ea îi dăduse şapte copii lui Hnumhotep al II-lea, dar nu departe de ea trăia trezorie-ra soţului său care părea să fi reuşit deopotrivă atât în gestiunea tuturor domeniilor ce îi fuseseră încredinţate, cât şi în inima stăpânului său: ea devenise concubina sa şi se numea Tşat, născută de Neteru. Khety, fireşte, era reprezentată pe pereţii mormântului familial înconjurată de cei şapte copii ai săi în calitate de stăpână a casei. Dar ea trebuise totuşi să accepte ca şi cei trei copii ai lui Tşat să fie reprezentaţi în preajma mamei lor. Aceasta din urmă fiind concubină, iar soţia lui Hnumhotep fiind încă în viaţă, Tşat nu era numită decât cu titlul său de trezorieră. Pe pereţii capelei rupestre pretutindeni unde Khety trona alături de soţul său, Tşat era înfăţişată aşezată, în planul doi şi de talie mai mică..., dar ea exista şi nimeni nu putea spune nimic împotriva prezenţei sale. Fiul său cel mare, Nehri, a murit la puţin timp după aceea şi a fost înhumat într-un cavou modest, fără menţionarea numelui tatălui, întrucât acesta din urmă nu se putuse căsători cu cea care-1 adusese pe lume.

Copilul fără tată declarat

A trebuit să se aştepte dispariţia lui Khety pentru ca Tşat să devină a doua soţie a lui Hnumhotep al II-lea. Atunci ca a putut să apară alături de nomarh ca stăpâna casei sale,
249
^nBllP
iar copiii săi au primit morminte demne de rangul lor şi de acela al tatălui lor. Cel mai tânăr a poruncit chiar să se întreprindă amenajarea unui mormânt în faleza orientală, în apropierea aceluia al tatălui său, în care a pus să fie intitulat „cornițele, nobil ereditar"[4].

Potrivit acestei relatări, se vede că drepturile soţiei legale erau salvgardate înainte de orice, iar copiii concu-binelor nu beneficiau de nici un statut care să le permită revendicarea unei paternităţi. Această situaţie ni se pare extrem de nedreaptă, astăzi, dar să ne gândim la maniera în care, acum vreo cincizeci de ani, erau trataţi „copiii naturali" din ţările noastre europene zise civilizate! în Egiptul antic, o asemenea dispoziţie trebuie să fi părut în mod cert modalitatea cea mai eficace spre a se evita acest gen de problemă şi a se reduce numărul legăturilor laterale favorizate prin concubinaj. Un fapt era stabilit: unele femei, desigur mai numeroase în înalta societate, duceau o viaţă extrem de independentă şi luau uneori iniţiativa demersurilor amoroase. *Povestea celor doi fraţi* ne expune modul în care soţia unui proprietar de terenuri îl provocase fără echivoc pe tânărul său cumnat. Fenomenul e şi mai evident în povestea intitulată *Adevăr şi Minciună;* o prea-nobilă doamnă alertată de confidentele sale de prezenţa unui bărbat numit Adevăr, pe care fratele său, numit Minciună, tocmai îl orbise şi îl adusese la starea de portar al casei sale, pune să fie căutat: „ *Când doamna îl zări, ea îl dori nespus, văzând că avea un trup atât de frumos. El se culcă cu ea în cursul nopţii si o cunoscu ca bărbat. Ea a rămas grea chiar în aceeaşi noapte cu un băieţel".* Urmarea este concludentă pentru această mamă şi mamă nedemnă care şi-a neglijat îndată obiectul dorinţei sale trecătoare şi nu a ţinut seama de consecinţele ce aveau să se ivească pentru micul băiat, totuşi *„frumos ca un tânăr zeu ":*

„Fu adus la şcoală, unde învăţă să scrie perfect si practică toate exerciţiile virile, astfel încât îi întrecea pe toţi colegii săi [mai] vârstnici, care erau la şcoală cu el.

într-o zi colegii săi îi ziseră: «Al cui fiu eşti tu? Tu n-ai tată». Şi [îl] insultau şi [îl] chinuiau [repetând]: «într-ade-văr tu n-ai tată». Atunci băiatul îi zise mamei sale: «Care este numele tatălui meu ca să-l spun colegilor mei, căci, într-adevăr, ei mă întreabă cu răutate: unde este tatăl tău? Aşa îmi spuneau şi mă chinuiau».
250
Atunci mama îi zise: «îl vezi pe orbul acela care stă aşezat lângă poartă? Este tatăl tău!», aşa i-a spus ea ". Atunci el i-a răspuns:

„«Asta ar merita să se adune oamenii din familia ta şi să se cheme crocodilul!»

Şi băiatul s-a dus să-l caute pe tatăl său, îl aşeză pe un scaun, îi puse un taburet sub picioare şi aduse nişte pâine dinaintea lui; îi dădu să mănânce şi să bea. Apoi băiatul îi zise tatălui său: «Cine este cel care te-a orbit pentru ca să te răzbun?»"[5]

Responsabilităţile stăpânei casei

Având toate aceste exemple în minte, încântătoarea noastră stăpână a casei rămânea extrem de vigilentă. Sănătatea sa ameliorându-se repede, ea hotărâse să se ocupe de proprietăţile pe care ea şi soţul său le deţineau în comun, şi să renunţe... la trezorieră. Ea controla buna gestiune şi uneori nu împărtăşea toate opiniile sau deciziile soţului său, dar prin vicleniile specifice sexului său ea ştia să-l convingă. Acesta din urmă făcea atunci

mare caz de sfaturile sale şi acţiona aşa cum a făcut mai târziu (cea 1000 a. Chr.) ofiţerul şi scribul armatei lui Shedsukhonsu, de altfel proprietar funciar, când a reziliat un contract de închiriere cu al său administrator-fermier nubian, şi a fost constrâns să-i scrie o scrisoare conţinând aceste cuvinte: „ *Te anunţ că m-am întors în oraş* (Teba). *Ultima oară îţi spusesem că nu îţi voi mai da pământul în exploatare. Dar iată că soţia mea, stăpâna casei mele, mi-a zis: «Nu-i retrage pământul lui N..., închiriază-i-l din nou şi lasă-l să-l cultive în continuare». Când vei primi scrisoarea mea, ia ogorul şi ai grijă de el...* "[6]
Ea se străduia să-şi suplinească soţul în orice ocazie posibilă şi chiar reuşea să se facă ascultată mai bine decât soţia controlorului fiscal, însărcinată cu încasarea sumelor, în absenţa soţului său, pe care am citat-o deja ca exemplu. Atunci când el a avut de străbătut împrejurări grave, ea le-a trăit în preajma sa, încercând să-i uşureze povara. Dacă el ar fi avut nevoie să i se pledeze cauza, ea ur fi fost cel mai bun apărător al său. Cazul nu s-a petrecut în vremea sa, dar se ştie că, mai târziu, în cursul avansării sudaneze în Egipt, în dinastia a XXIII-a, sub Tefnakht, elocvenţa unei soţii a putut salva viaţa soţului său. Era în
251
perioada când oraşul Hermopolis a fost asediat, în cea 730 a. Chr. Nemrod, la capătul puterilor, forţat să se predea, i-a trimis mesageri lui Piankhi pentru a negocia oficial predarea cetăţii, în paralel, el o însărcinase pe soţia sa, Nes-tent, cu o veritabilă misiune diplomatică spre a-i salva capul, pe lângă soţiile sudanezului. Abilitatea lui Nestent şi argumentele utilizate au fost atât de convingătoare încât ea a obţinut graţierea lui Nemrod.
Negustorii *şutyu* veneau să-i prezinte stăpânei casei produsele pe care le aduceau de la întâlnirile caravaniere efectuate de câteva ori pe an. în sfârşit, servitoarele o avertizau în privinţa sosirii corăbiilor ce aduceau din Teba produsele insulelor şi „scărilor Levantului". Achiziţia se
putea face prin troc sau era plătită în debeni sau kite de argint sau aramă. Kite era o zecime din deben, iar un shenati, a doisprezecea parte, în schimb, măsura de grâu era kharul (76, 88 litri) până la cea mai mică diviziune a sa, kenul (0,48 litri). Şi ce spectacol minunat pentru copii precum acela al negustorilor sirieni în costume locale, vopsite în culori vii, purtând peruci foarte diferite de cele egiptene, debarcând cu bivoliţele (= gamuse) lor cu pielea neagră şi având o cocoaşă pe şira spinării! Exista mereu un nou instrument muzical în fabricarea căruia asiaticii deveniseră maeştri, sau unguente rare de cumpărat. Si
apoi doamna poruncise să i se cumpere sifoane cu ajutorul cărora soţul său ar fi putut, după moda siriană, să extragă şi să bea berea direct din marele chiup în care fermenta. Ca multe femei de societate, la Teba, ea aparţinea corporaţiei cântăreţelor lui Amon, desigur din clasa superioară, iar cu mâinile sale elegante şi fine, cu unghii vopsite uneori cu henne, ea ştia să cânte din sistre, să manipuleze colierul menat atât de caracteristic. Vocea sa frumoasă fusese remarcată de marele preot şi cântul său se auzea detaşându-se de coruri, într-un solo fermecător şi plin de devoţiune.

Un doliu în familie

împrejurările

în timpul unei deplasări a nobilului stăpân, însoţit de secretarii săi şi foarte ocupat să-şi inspecteze vastele domenii, s-a produs decesul subit al tatălui său. Medicul trimis la căpătâiul său constatase un stop cardiac fulgerător; acest caz era extrem de frecvent în perioada celor cinci zile nefaste în cursul cărora murise bătrânul. Zilele care precedau sosirea Inundaţiei erau redutabile, şi se putea aştepta orice din partea „mesagerilor lui Sekhmet", începând cu tulburările de circulaţie, dar şi ciuma şi malaria, numită deja de practicienii egipteni: „aerul rău". Egiptenii desemnau aceste cinci zile ca „suplimentare" (anului de douăsprezece luni având fiecare câte treizeci de zile) - grecii au făcut din ele „epagomenele" (este curios să constatăm că în calendarul lui Fabre d' Eglantine, zilele erau, de asemenea, tratate separat şi au fost numite „Ies sans-culottides"). Toate femeile din casă se adunaseră şi se lamentaseră cu mult zgomot, iar strigătele stridente fuseseră auzite în împrejurimi. Nobila noastră doamnă, prevenită imediat, alergase la casa socrilor săi, cu atât mai mult cu cât ea se căsătorise cu fiul cel mare al familiei. Ea îşi adăugase glasul la plângerile care umpleau întreaga atmosferă, apoi tăcerea revenise şi acum devenise apăsătoare. Fiii mai mici ii alertaseră de urgenţă pe preoţii îmbălsămători, căci trupul defunctului trebuia, ca în zilele noastre, să-şi părăsească . locuinţa înainte de apusul soarelui.
252
Pregătirea mumiei j
Pregătirea mumiei avea să înceapă cu spălarea corpului, apoi cu prelevarea creierului şi a viscerelor spre a le trata în băi aromatizate şi a le depune pe cele din urmă, mumificate separat, în cele patru vase canopice cu recipiente feminine si capace masculine. Totuşi, inima şi rinichii urmau să fie puşi la loc - eliberaţi de toate ţesuturile grase -; acest lucru era necesar, căci *„Zeul suprem cercetează inima şi rinichii"*[1]. Calitatea răposatului merita ca mumia sa să primească îngrijiri deosebite, si de aceea pregătirile aveau să dureze mai multe săptămâni: fiul cel mare al familiei avea să revină cu mult înaintea încheierii acestora. Soţia sa i-1 trimisese pe unul din scribii săi care plecase către nord pe una din cele mai bune ambarcaţii ale lor ajungând extrem de rapid la Memfis purtată de apele învolburate ale Inundaţiei ce venea cu forţă, în aceste condiţii, a sui curentul pentru a ajunge la Teba nu era desigur posibil, iar nobilul stăpân a plecat imediat către sud, con-ducându-şi singur carul uşor tras de doi cai viguroşi. îndată ce se anunţase vestea, el lăsase să-i crească barba, în semn ritual de doliu, ajungând la casa mamei sale acoperit de praf şi cu chipul de nerecunoscut. Apoi se duse la atelierul

îmbălsămătorilor unde îi regăsi pe fraţii săi şi pe fiul său cel mare. El vroia ca pânzele cele mai fine de in să fie depuse în cuferele pregătite pentru „mobilierul funerar". Soţia sa era o rudă regală şi de aceea Maiestatea Sa, prevenită de asemeni, trimisese fâşii ţesute în marele său harem pentru a înfăşură corpul defunctului îndată ce avea să fie scos din băile ce trebuiau să-1 debaraseze de toate materiile putrescente.
Faraonul pusese, de asemeni, să se alcătuiască de către scribii săi din Casa Vieţii o minunată *Carte a ieşirii la lumina Zilei* pe care noi o numim *Cartea morţilor.* Acest exemplar cuprindea un număr impresionant de capitole - cva-sitotalitatea celor 192 compunând culegerea completă. Vi-nietele care o ilustrau prezentau aspectul unor miniaturi cu culori proaspete, între picioarele defunctului urma să se aşeze preţiosul rulou de papirus, încărcat cu toate formulele ce aveau să-i permită să-si străbată „purgatoriul" înainte de a ajunge în Marele Tot luminos.
Bijuterii şi amulete aveau să fie puse la locurile rituale pe corp în momentul înfăşurărilor efectuate pentru con-fecţionarea mumiei şi îndeosebi un mare scarabeu era des-
254
tinat să fie pus în dreptul inimii, sau să fie atârnat la gâtul său. Acest scarabeu purta pe partea plată faimoasa formulă *„pentru a nu îngădui ca inima unui om să i se împotrivească în împărăţia morţilor".*
„ O, inima mamei mele, o, inima mamei mele,
Organ al inimii mele din diferitele mele vârste,
Nu te ridica împotrivă-mi ca mărturie,
Nu te mi te opune în tribunal,
Nu mi te arăta vrăjmaşă
în prezenţa paznicului balanţei!
Tu eşti ka-ul meu care te afli în trupul meu,
Hnum (creatorul) ce-mi binecuvântezi mădularele.
Suie către locul ce ne este pregătit acolo.
Nu-mi defăima numele
în faţa juzilor ce-i pun pe oameni
La (adevăratele) lor locuri!
Aceasta va fi bine pentru noi,
Va fi bine pentru judecător,
Va fi plăcut celui ce judecă.
Nu urzi minciuni împotriva mea
Dinaintea marelui zeu Stăpânitorul Apusului!
lată! De nobleţea ta depinde să fiu declarat neprihănit. "[8]
Cel mai frumos echipament funerar fusese reunit, iar sipetele erau pline de *şauabti,* mici figurine cu numele de-functului şi menţionând lista sarcinilor de îndeplinit în lumea invizibilă spre a servi colectivităţii. Alifiile pentru renaşterea trupească fuseseră puse în vase de alabastru, şi bărcile tradiţionale evocând străvechea nacelă de papirus pentru traversarea Nilului fuseseră arimate de remorchere. Dar această trecere se anunţa neobişnuită, căci anotimpul Inundaţiei nu se va fi încheiat când avea să se formeze cortegiul pentru a părăsi malul unde un simulacru de judecată în faţa tribunalului divin urma să autorizeze mumia să „străbată fluviul". Inundaţia, *Hapi,* era, la Teba, o veritabilă mare şi ambarcaţiile au acostat aproape direct la poalele necropolei de la Gurna, zona cultivată de pe malul stâng fiind acoperită de ape.
înmormântarea
Procesiunea s-a îndreptat atunci către intrarea mormântului. Marea cuvă funerară din lemn înnegrit, ornată cu figu-
255
rine şi benzi cu inscripţii aurite, avea o bază ce permitea să fie trasă ca o sanie de nişte vaci cu pielea bălţată care participau si ele la lamentaţii: f
„ Către Apus, către Apus!
O, stăpânul nostru, către Apus!
El care ne dădea furaj după placul inimii sale, *>i
El care nu lua în seamă greşelile noastre!" \
i
"i r-
y «uv f|P flfflr#
^ I
Bocitoarele angajate de stăpâna casei şi care fuseseră văzute pe unele bărci, ghemuite chiar pe capacul-acope-riş al catafalcului, rămăseseră active în cursul întregii traversări:
, *„în pace, în pace către Apus, o slăvite!* f'
t-J

fe

Durere! Durere! *i,*
Jeliţi fără încetare! *;•,'&*
Ah, ce pierdere! ;'4"
Bunul păstor a pornit spre tărâmul veşniciei. ;
Tu, care aveai oameni numeroşi,
Te afli în ţara singurătăţii.
Cel căruia îi plăcea să-şi mişte picioarele spre a merge
Este înfăşurat, legat şi ferecat.
Cel care era bogat în stofe şi îi plăcea să se înveşmânte
Doarme într-un strai din ajun "[9].

Bocitoarele mergeau acum în faţa convoiului. Ele gemeau din nou şi se opreau la intervale regulate pentru a-şi

256

vărsa pulbere pe capete, apoi, ca şi bărbaţii, ele îşi luau încheietura mâinii drepte în mâna stângă în semn de doliu. , Femeile din familie erau adunate lângă grupul lor. Toţi bărbaţii, rude şi prieteni, colaboratorii defunctului, constituiau o imensă defilare în care fiecare membru purta, pe cap sau pe umeri, elementele mobilierului funerar. Era ca pentru o veritabilă cununie cu zeiţa Hathor. Patul, înzestrat cu salteaua groasă şi cu căpătâiul, cuferele, chiupurile şi sipetele, scaunul magnific, cutiile conţinând oglinzi, bolu-rile cu unguente, sandalele din piele albă...

Apoi, ridicată în faţa intrării capelei, dominată de o mică piramidă, mumia, acoperită de sarcofagul în culorii vii şi cu portretul mortului, era îmbrăţişat pentru ultima oară de văduvă, escortată de fetele sale care se lamentau astfel:

„întoarce-te, ridică-te, trezeşte-te,
Deschide ochii şi ascultă-mi glasul!
[...]
Aş vrea să mă întind aici!
Aş vrea să fiu targa ce te-a purtat.
L..]
Sunt soţia ta.
O, soţul meu, nu mă părăsi.
Ca şi în vremea când erai sănătos,
Părintele meu, e oare drept să fiu departe de tine?
De ce ai renunţat la această stare?
Merg singură în spatele tău în loc să-ţifiu alături.
Tu care te bucurai să te desfeţi între ai tăi,
Rămâi mut şi nu vorbeşti!"[10]

Atunci fiul cel mare care se răsese din nou a apărut într-un costum ritual, căci îmbrăcase pielea de ghepard a preotului *setem,* şi avea să execute „pasele magice" ale deschiderii gurii şi ochilor mumiei, spre a-i reda uzul simţurilor, cu un număr important de mici instrumente şi ingrediente aşezate pe o măsuţă alături de el.

După ce vasele roşii fuseseră sparte în mod ritual, trupul Strămoşului a fost introdus în cavoul funerar, în fundul puţului săpat în calcar la nivelul solului capelei. Mumia fu-»cse depusă în sarcofagele sale antropoide încastrate unul tntr-altul, ornate şi pictate cu imaginea sa, ele însele conţinute în cuva de lemn care, demontată spre a permite co-porârea sa în puţ, fusese apoi reconstituită. Tot mobilierul

JB7

îl înconjura pe defunct, completat de vasele canopice ce-i conţineau viscerele. Foarte aproape, prietenii defunctului ţinuseră să-şi lase trestiile lor înalte, ca mesaje pentru protecţia destinului mortului. Pe una din ele era înscrisă această urare:

„ *Vino, toiagul meu!*
Să mă sprijin pe tine,
Munci când inima mea se duce spre locul adevărului,
Unde am ajuns la bătrâneţe".

Banchetul funerar

Atunci urma să se celebreze banchetul funerar a cărui desfăşurare era evocată de zidurile capelei prin decorul lor. Cei vii trebuiau să împărtăşească aceste agape cu partea intangibilă a răposatului: muzica si dansurile adecvate însoţeau această „comunicare colectivă" şi aveau menirea să-1 îndemne pe defunct prin beţia rituală a vinului ameţitor să se îndrepte către braţele atrăgătoarei Hathor, pregătită să-i primească îmbrăţişarea pentru a-1 face să renască în noua existenţă.

Văduva, reflectare a lui Hathor, nu uitase să strecoare în ansamblul de obiecte atât de preţioase, de mobile şi bi-juterii ce-1 înconjurau pe soţul său, o mică figurină - din teracotă pictată - destul de frustă, dar rituală, evocând aspectul *„casnic"* al zeiţei morţii şi iubirii. In această epocă, ea lua forma unei femei goale cu coafură somptuoa-

să, întinsă pe un pat, alături de ea figurând imaginea unui nou-născut, reprezentând apariţia defunctului proiectat în noua sa lume de propriile fapte şi de harul zeiţei, (în epocile precedente si în mormintele mai puţin bogate, se depunea doar o mică statuetă de femeie goală, adeseori cu picioarele sparte ritual, sau numai un simplu triunghi de teracotă evocând „principul feminin".)
De asemenea, pentru ca „transmutaţia" să se producă, în virtutea acestor acte pre-bahice, văduva trebuia să i se adreseze astfel defunctului:
„Ia de băut,
Pentru a petrece o zi fericită în lăcaşul tău veşnic, Din mâna soţiei tale [...]

în sănătatea ta, în cinstea ta, [Iată] un veşmânt alb, Nişte alifie pentru umerii tăi, Ghirlande pentru gâtul tău, [Umple-ţi] nările de sănătate si bucurie, [Pe cap] pune-ţi parfumuri Ce vin de la [Amon-Re] în lăcaşul tău veşnic".
După ospăţul funerar unde, se pare, bărbaţii şi femeile stăteau separaţi, fiecare cu grupul lor, vasele roşii care serviseră la celebrarea sa erau sparte ritual, colierele de flori naturale purtate de participanţi erau adunate şi totul era îngropat într-o ascunzătoare, lângă mormânt. Văduva ştia că avea să i se alăture într-o zi soţului în acest „lăcaş veşnic" pe care ei îl pregătiseră, în timpul vieţii lor, cu atâta grijă.
Păsări „ba" simbolizând aspectul imaterial al unui cuplu de defuncţi.
Văduva nobilă
După decesul soţului său, soacra (în egipteană: *shemet)* nobilei noastre doamne devenise obiectul tuturor atenţiilor familiale din două motive: era mamă şi, în plus, îşi pierduse tovarăşul de viaţă. Totuşi, fiind absolut liberă să-şi gereze propriile bunuri, ea îşi putea lesne continua existenţa în vasta şi luxoasa sa reşedinţă unde o legau atâtea amintiri, în preajma căminelor celorlalţi copii ai ei recent căsătoriţi. Fiul său cel mare insistase însă ca ea să vină în propria-i casă spre a petrece o vreme alături de ai săi. Aceasta însemna în primul rând să-i dovedească ataşa-

r

mentuL , căci *„un fiu bun este un dar al Zeului"* şi să punik r {jcă învăţătura pe care scribul lui Ani o reamintea., Pra a îndatorire fată de aceea care ti-a dat viată:
Hprinr
„Restitiq A *.git pâinea ce ţi-a dat-o mama ta Şi ai* gK,_ '" *fa aşa cum a avut ea grijă de tine. Tu* ai/* ăe .*f u ea o sarcină grea ţi obositoare. Ea nu „ , Pen.t când ţi-a venit sorocul.*
Grum^tovlra purtat,
„ /, . . <i| *i n f»* r
bann ej ° *Alăptat vreme de trei am.*
Ea nu ^~au,fiit de murdăria ta, Şi nu sctt *Qat* zj-c^nj. *oare ce*
Atunci^ .,a dus la şcoală, Pe cân^nd învăţat să scrii, Ea a vJra%Mc *la hrana ta,*
® *ea şi berea" de acasă"12.*
'
Ac» _ ^licitudine afectuoasă ascundea în fapt o preocup^ sta s_ pentru sănătatea mamei care, cu mult înaintea decjeal. 5oţului său, suferea de un fel de crispări ce-i cuprinq gafa şi o strângeau ca într-o menghină. Starea ei $ ^u „gătise şi era însoţită de tulburări de vedere. Instal^, inr^un mediu calm lângă o noră atentă şi suficient de ţ"1* c9re. ştiuse să o îndepărteze fără incidente pe bătrân^ | ,.j0are nubiană ce recomanda leacurile inoperante <k L) său, văduva ajunsese să-si descrie mai bine maladk1 5? j6sizase o oboseală generalizată, cu mult an-terioar^' *m* teribil ce o lovise, şi acest gen de văl care-i întune^ ?oc «tea. Până la urmă, doamna îl chemase de la MemfjJ* V6,j)ul din cei mai vestiţi ginecologi, discipolul marelV|) Pe ^ Imhotep (în care grecii 1-au recunoscut mai târziu v saj(.ulap al lor) şi care cunoştea medicina feminină, ţ e " practicată de medicii Imperiului Mijlociu. Acest v a 6jcjan sosise pe domeniu escortat de purtătorul „cufărv^ap .jUbastet", ce conţinea materialul său, instrumente "-1.1 gicale şi plante medicinale extrem de rare. El procec^ jpid la analiza diagnosticului stabilit destul de corect ^se jtte pacientă datorită ajutorului nepreţuit al nurori^ ^e Aceste sindromuri corespundeau exact cu ceea ce fig^salf. {ndreptarul său, din care s-a găsit un exemplar la. 5_a ' .jj)13: *„Instrucţiuni de urmat când o femeie are ochii ^ a^ fincât nu mai vede şi care suferă [şi de] dureri la* cea J?j" *^pre aşa-ceva vei spune:*

«In ochii săi sunt nişte [secreţii] ale uterului».
Şi iată ce vei face pentru aceasta: Amestecă răşină de terebint cu ulei de calitate superioară şifă-i ofumigaţie a vaginului cu acestea. Mai fă-i fumigaţii şi la ochi cu planta numită «labe de grangur». Apoi îi vei da să

mănânce ficatul crud al unui măgar".
Gustave Lefebvre, al cărui studiu magistral asupra medicinii egiptene reprezintă o autoritate, recursese la colaborarea unor medici, doctorii Deron, Porge şi Dollfus, ei înşişi versaţi în egiptologie. El a detectat, cu ajutorul celui din urmă, identitatea maladiei citate mai sus, ca fiind *irita gonococică,* ce le afectează pe femei îndeosebi în perioada menstruaţiei. Cazul se aplica foarte bine doamnei în chestiune care, deşi văduvă, avea de-abia patruzeci de ani. înaintea ei mai rămânea încă un lung drum de parcurs şi perspectiva de a vedea născându-se, în familia sa, câteva generaţii, dacă virtuţile sale îi asigurau binecuvântarea Zeului şi îi permiteau să ajungă la cei o sută zece ani făgăduiţi celor înţelepţi.

Capitolul VI

VĂDUVIA, MAMA VITREGĂ, EDUCAŢIA FIULUI SI PROSTITUATELE

Deşi preceptele învăţate la şcoală recomandau reflecţia şi tăcerea pentru a obţine cel mai bun comportament uman, sporovăială femeilor - îndeosebi când era întemeiată -depăşise cercul casei. Slujitoarele vorbeau oricui vroia să le asculte despre miracolul înfăptuit prin vizita marelui *sinu* - medicul - venit din Egiptul de Jos. Aceşti *sinu* egipteni aveau o reputaţie mondială şi se văzuseră familii întregi de sirieni deplasându-se spre a-i consulta în Egipt. Faraonul însuşi era solicitat adesea de către suveranii străini pentru ca specialiştii săi să vină să-i îngrijească pe membrii familiilor princiare, în schimb, atunci când medicii erau neputincioşi în faţa maladiilor faraonului, se întâmpla ca el să apeleze în ultimă instanţă la un vecin regal, pentru ca acesta să-i trimită statuia tămăduitoare a zeiţei Iştar, aşa cum s-a procedat în cazul lui Amenofis al III-lea.

Văduva

Protecţia văduvelor

Nobila noastră doamnă le făcuse ea însăşi mărturisiri prietenelor sale în privinţa tratamentului magistral prescris soacrei sale ce dusese la vindecarea acesteia. Practicianul rămăsese câteva zile pe domeniul nomarhului şi fusese asaltat cu cereri de consultaţii din partea tuturor văduvelor, persoane înconjurate cu cea mai mare solicitudine de egipteni- Unele dintre ele erau extrem de lipsite de mijloace şi chiar comiseseră câte un mic furtişag pe câmp spre a-şi asigura hrana. Totuşi, nu se recomanda urmărirea lor. Toate

262

textele de înţelepciune şi de morală le încredinţează concetăţenilor lor[1]:
„ Fă dreptate atâta vreme cât vei fi pe Pământ, alină-l pe cel obidit, nu o împila pe văduvă".
în clasele mijlocii, se pare că văduvele ar fi fost obligate uneori să ducă o viaţă extrem de retrasă, dar aflăm din documente[2] că în timpul sărbătorilor de întronare a regelui, văduvele erau citate ca *„deschizându-şi casele lor pentru călători".*
Majoritatea stelelor funerare pe care defuncţii au pus să li se înscrie „paşaportul pentru veşnicie" semnalează faptele bune esenţiale supravieţuirii lor:
„î-am dat să bea celui însetat, L-am hrănit pe cel înfometat, Am ocrotit-o pe văduvă, L-am îmbrăcat pe orfan, • *L-am ajutat să treacă Nilul Pe cel care nu avea barcă".*
Cu alte cuvinte, atunci când ţăranul din poveste i se adresează marelui intendent care, spre a-i asculta mai bine plângerile, îl reţine câtva timp prizonier, el nu uită să utilizeze - pentru a-1 îndupleca - cele mai bune argumente:
„Tu eşti [totuşi]părintele orfanului, soţul văduvei, fratele femeii repudiate, veşmântul celui care nu mai are mamă".
în aceeaşi epocă, un nomarh din Beni Hassan, Ame-nemhat, se lăuda în inscripţiile mormântului său... că „nu a abuzat de nici o fiică de orăşean, *nici n-a siluit vreo văduvă" ..* .iar „atunci când au sosit anii foametei, el *i-a dat văduvei ca şi celei care avea un soţ".*
într-adevăr, dacă defunctul se confunda cu Osiris, văduva sa devenea un fel de Isis terestră care merita sprijinul tuturor. (Tot aşa cum copilul Horus era numit: *‚fiul Văduvei".)* De aceea, înainte de a părăsi Teba, medicul îşi făcuse o datorie de a le examina în mod benevol pe cele mai sărmane dintre văduve şi care sufereau de inconveniente fizice. Pentru consultaţii, stăpâna casei i-a pus la dispoziţie localurile speciale, numite *khereyt,* în care se retrăgeau femeile familiei în perioada menstruaţiei. S-a confirmat astfel, aşa cum a constatat *sinu,* că majoritatea

263

neplăcerilor de care se plângeau pacientele erau datorate numeroaselor lor sarcini şi absenţei de îngrijiri după naşteri în mediile rurale. El le-a prescris, aşadar, de fiecare dată tratamentul adecvat sătencelor care se plângeau de dureri a căror localizare o precizau la cererea sa: *„Instrucţiuni de urmat atunci când o femeie se plânge de dureri la anus, la pântece şi la partea superioară a coapselor: Despre aceasta vei spune: «Sunt nişte secreţii ale uterului», lată ce vei face în acest caz: roşcovă uscată 1/64, fruct de shasha 1/64, lapte de vacă un henu* (o jumătate de litru); *să se fiarbă, să se scadă amestecându-se complet si să se bea patru dimineţi la rând"*[3].
Altele, de asemenea, îi semnalau jena pe care o resimţeau în picioare când se deplasau - sau chiar când călcau pe loc -, în vreme ce înainte nimic nu le oprea să se ducă la piaţă unde atâtea produse puteau fi schimbate prin troc pe pâini, berea pe care o fabricau sau recipientele şi ustensilele confecţionate de fiul lor, olar sau tâmplar. Tratamentul fusese uşor de stabilit: *„Instrucţiuni de urmat atunci când o femeie suferă de dureri de picioare si de gambe după mers:*
Acestea sunt secreţii ale uterului. Şi iată ce vei face pentru aceasta: picioarele si gambele sale vor fi unse cu nămol până când ea se va vindeca"[4].

Drepturile văduvei

Fireşte, nu toate aceste văduve erau sărmane şi multe din ele dispuneau de mijloace ce le permiteau să facă faţă necesităţilor lor. Cele mai tinere doreau să se recăsătorească datorită ajutorului acordat de compătimitoarea Hathor care putea la fel de bine *„să-i dea un cămin fecioarei sau să-i hărăzească un nou soţ văduvei".* Femei destoinice, în majoritatea cazurilor, ele ştiau să-şi facă respectate drepturile la moştenirea imediată prelevată asupra bunurilor soţului lor şi chiar îi citau dinaintea Marii Curţi de justiţie pe membrii îndepărtaţi ai familiei lor, contestând legitimitatea unei succesiuni cuprinzând o proprietate rurală... donată de un strămoş (este cazul celebrului proces al lui Mes care a durat, din şicană în şicană, peste două sute de ani!).

264

"mp

Dreptul de a adopta moştenitori

Se întâmpla ca o văduvă, doamnă de origine nobilă, la o vârstă deja avansată, să se găsească fără moştenitori direcţi. Nimic nu-i interzicea atunci să adopte copii. Se citează cazul unei doamne care în cursul bătrâneţii sale i-a eliberat pe trei dintre „robii" săi pe^care i-a adoptat şi cărora le-a dăruit bunuri importante, în mod evident, ea dispunea la decesul soţului său de o personalitate juridică, fără nici o tutelă. Astfel, egipteanca în chestiune a îndeplinit aceste trei acte: eliberarea, adopţiunea şi instituirea moştenitorilor fără nici o acţiune juridică, doar în prezenţa martorilor săi (o asemenea capacitate nu le era recunoscută femeilor nici în Mesopotamia, nici în Grecia, nici la Roma). Am reamintit mai înainte abilitarea văduvei în a lăsa testament. Chiar în satul său, „printr-un act public"[5], femeia putea compărea dinaintea unui tribunal local spre a-şi exprima *verbal* ultimele sale dorinţe. Ea introducea în testamentul său drepturile anumitor copii, putând să-i excludă pe alţii: „Vedem aici dorinţa sa de a stabili ea însăşi modalităţile de succesiune. Personalitatea sa era recunoscută integral", încă o dovadă a unui individualism extrem de accentuat.

Apelul către soţul defunct

Uneori, confruntată cu un conflict familial, văduva nu avea o soluţie mai bună, în paralel cu procesele pe care le putea intenta spre a apăra drepturile moştenitorilor săi, decât să apeleze la soţul său defunct, prin intermediul unei cereri adresate în scris acestuia, pe o cupă de teracotă conţinând o ofrandă şi depusă lângă capela sa funerară. Asemenea documente, de o extremă importanţă pentru studierea moravurilor Egiptului antic[6], sunt desemnate sub apelativul de *Scrisori către morţi* (primele datează din Imperiul Vechi). Una din cele care au fost publicate se referă la demersurile unei văduve dintr-un mediu opulent ce se adresează soţului său defunct pentru a-i cere să salvgardeze moştenirea fiului său râvnită de nişte colaterali lipsiţi de orice conştiinţă. Ea ajunge să-i scrie: „ *Vei vedea întâm-*
\ *plându-se aceasta [stând nepăsător]? ",* în acest caz, ea ar
^ prefera să-şi vadă fiul mort. Totuşi, întrucât verdictul nu n fost încă pronunţat, femeia va lupta până la capăt şi îşi
[1] implora soţul, trecut în lumea lui Osiris, să-i doboare pe
î adversarii săi:

265

„Ridică-te împotriva lor cu părinţii tăi, cu fraţii şi prietenii tăi defuncţi [...]şi reaminteşte-ţi că l-ai îndemnat pe jiul tău să păstreze casa părintească zicând:
«casa fiului, [este] casa fiului...» Pentru ca fiul tău [să poată]păstra [sau perpetua] casa ta, aşa cum tu ai păstrat [perpetuat] în bună stare casa tatălui tău".

Această văduvă dorea să exprime astfel faptul că trebuia să i se asigure fiului său moştenirea, pentru ca el să aibă mijloacele de a beneficia de posesiunile tatălui său şi în acest mod să fie menţinută ereditatea bunurilor familiale (urmaşul pare a fi fost un membru al înaltei burghezii).

Văduvul

în schimb, se pare că văduvul ar fi beneficiat de mult mai puţină bunăvoinţă si că - fără asistenţa societăţii - el trebuia să se apere singur în privinţa situaţiilor rezultate din văduvia sa. Nu vom vorbi aici despre cel care se recăsătoreşte, căci îl vom evoca atunci când îşi va lua a doua soţie ce va deveni „mama vitregă" a copiilor săi din prima căsătorie. Să ne limităm doar la egipteanul văduv în general, în majoritatea cazurilor, un om de treabă, fidel memoriei unei soţii, desigur nu lipsită de farmece fizice, dar care ştiuse în mod evident să uzeze şi chiar să abuzeze de drepturile sale. Se impune să ne aplecăm din nou asupra acestor faimoase şi prea puţin numeroase *Scrisori către morţi* datorită cărora suntem confruntaţi dintr-o dată cu o problemă umană eternă, evocată într-o manieră atât de actuală, încât demonstrează în ce măsură natura umană rămâne constantă şi egală sieşi, indiferent de epoci sau continente.

Văduvul persecutat

Povestea este aceea a unui ofiţer superior, văduv deja de trei ani şi care pare literalmente urmărit de spiritul defunctei sale soţii: el are atâtea necazuri, se simte atât de tulburat de spiritul insaţiabilei consoarte defuncte, încât ajunge să-i adreseze un lung rechizitoriu sub formă de scrisoare

266

„ Către spiritul preafericitei Ankhere.
Oare cu ce-am greşit ca să mă găsesc în trista situaţie în care sunt? Ce am făcut împotriva ta? Mâna ta apasă

asupra mea, în vreme ce eu nu ţi-am făcut nici un rău, de când am devenit soţul tău şi până în ziua de astăzi! Ce am f acut împotriva ta de care trebuie să mă ascund? Ce ţi-am făcut? Mă voi plânge! Ce am făcut [împotriva ta]? Voi aduce învinuirea prin cuvântul gurii mele, dinaintea Eneadei din Apus, şi vom fi judecaţi tu şi eu, în temeiul acestei scrisori.
Ce am făcut împotriva ta? Te-am luat de soţie atunci când eram un bărbat tânăr (la vârsta recrutării). *Tu erai alături de mine când mi-am îndeplinit toate funcţiile. Tu rămâneai cu mine şi nu te-am repudiat şi n-am făcut [niciodată] nimic care să te necăjească. Iată ce am făcut când eram un soţ tânăr. Atunci când am îndeplinit felurite funcţii înalte în preajma faraonului (să trăiască, să fie sănătos şi să aibă putere!) fără a te părăsi [vreodată], zicând[u-mi]: «Ea trebuie să fie mereu lângă mine».*
Pe toţi cei care veneau la mine, dinaintea ta, eu nu-i primeam dacă erai împotrivă, zicând: «Facă-se după voia ta!»
Iar acum, vezi, tu nu-mi laşi inima în pace, [şi de aceea], vreau să-ţifac un proces, pentru ca să se deosebească astfel răul de bine.
Vezi, când eram instructorul subofiţerilor infanteriei faraonului (să trăiască, să fie sănătos şi să aibă putere!) şi ai carelor sale de luptă, îi chemam şi îi puneam să se prosterneze dinaintea ta. Ei îţi aduceau tot felul de daruri pe care le aşezau în faţa ta.
Nu ţi-am ascuns nimic niciodată în cursul vieţii tale, niciodată, ca un adevărat stăpân, nu te-am lăsat să duci lipsă de ceva, sau să suferi în vreun fel. Nicicând nu ţi-am adus ofensă, ca un ţărănoi, intrând într-o altă casă (pentru a te înşela).
Nu m-am expus reproşurilor lipsindu-te de ceea ce îţi datoram... Iar când am fost pus în postul în care sunt, şi când îmi era cu neputinţă să mă îndepărtez, după obiceiul meu, atunci am acţionat ca un bărbat de condiţia mea când este [reţinut] la postul său: parfumul şi uleiul meu, proviziile şi stofele mele, totul era adus la tine. Nu le-am trimis în altă parte, acolo unde se afla o altă femeie. Nu te-am înşelat!
Dar tu nu recunoşti binele pe care ţi l-am făcut. De aceea îţi adresez această scrisoare pentru ca să ştii cum

^P ^IP
te porţi. Şi totuşi, când ai fost bolnavă de maladia de care ai suferit, [îţi trimiteam] un medic iscusit. El te-a îngrijit şi a făcut tot ce i-ai cerut.
Apoi, când am plecat în suita faraonului (să trăiască, să prospere si să aibă putere), către Sud, şi când tu ai ajuns în starea ta de acum. (adică ea a murit), *am rămas opt luni şi o zi fără să beau şi să mănânc* (adică a postit), *[aşa cum face] toată lumea. Când m-am întors la Memfis, i-am cerut o permisie faraonului (Viaţă! Sănătate! Putere!) pentru a veni în preajma ta. Am plâns mult cu oamenii din tabăra mea.*
Am pregătit pânză de in din Egiptul de Sus pentru fesele tale (pentru mumificare), *am pus să se ţeasă multă stofă, n-am uitat nimic din cele cuvenite ţie.*
Acum, de trei ani încoace, sunt singur, n-am intrat în nici o casă (adică ţi-am rămas fidel) *deşi e trist să procedezi astfel, pentru un bărbat de condiţia mea.*
Am făcut [totuşi] aceasta de dragul tău, dar tu nu poţi deosebi binele de rău!
Atunci se va judeca între tine şi mine, totuşi nu m-am căsătorit cu nici o femeie din casă!"
După cum se vede, în această organizare liberală ce constituia societatea egipteană, ascensiunea socială era la îndemâna tuturor acelora care o meritau prin calităţile lor. Aşa se întâmplase probabil şi în cazul acestui militar, văduv dezolat care a dovedit în decursul întregii vieţi a soţiei sale — şi chiar dincolo de moartea sa - toleranţă şi răbdare faţă de o femeie de origine modestă şi care a fost incapabilă să-şi adapteze comportarea la nivelul promovărilor soţului său. Ca o parvenită, ea a abuzat de consideraţia de care beneficia numai datorită poziţiei soţului său şi a ajuns adesea să-1 pună în situaţii jenante. Bietul văduv a fost atât de constrâns, încât nici măcar nu a îndrăznit să se recăsătorească şi a atribuit influenţei nefaste exercitate asupra sa de doamna Ankhere, de-a lungul vieţii sale, toate chinurile sau necazurile ce-1 copleşiseră pe Pământ în ultimii trei ani.

Soţia abuzivă

Făcând foarte probabil aluzie la un asemenea gen de femei, ce trebuiau tratate cu fermitate spre a nu avea parte de păţaniile văduvului nostru, a fost redactată o maximă a înţeleptului Ptahhotep.

Această maximă nr. 21 este singura care constituie o notă discordantă în concertul de calităţi recunoscute egip-tencei şi care nu vorbeşte cu consideraţie despre femeie. Autorul formulează restricţii grave în privinţa acestor soţii susceptibile de a utiliza o putere abuzivă:
„Dacă eşti un om de treabă care vrei să-ţipăstrezi căminul, iubeşte-ţi soţia în casa ta, aşa cum se cuvine. Umple-i pântecele, dă-i veşminte. Uleiul [parfumat] este, de asemeni, un leac pentru trupul său.
Fă-o fericită, astfel, atâta vreme cât vei trăi.
Ea este un ogor mănos pentru stăpânul său. Nu o judeca, [dar] nici nu o ridica la un rang de poruncire...
Ochiul ei este un vânt de furtună atunci când priveşte... îmblânzeşte-i inima, prin ceea ce ţi-a adus fericire. Veţi putea, astfel, să vă continuaţi viaţa împreună. Dacă o respingi, atunci vor fi lacrimi.
Ea oferă un vagin la nivelul condiţiei sale (femeie întreţinută). *Ea cere să i se facă un canal* (= să fie bine îmbrăcată şi bine hrănită)".

Ankhere era într-adevăr tipul de femeie ce merita un asemenea tratament. Să o luăm ca pe „excepţia care confirmă regula"!

Mama vitregă

Cu toate acestea, la moartea prematură a consoartei lor, mulţi egipteni se recăsătoreau; este motivul pentru care stelele funerare sunt adeseori dedicate, de către soţ, soţiilor cu care trăise succesiv, în majoritatea cazurilor pacea domnea, se pare, în căminul unde, după un deces, reapăruse o stăpână a casei. Stăpânul se căsătorea destul de frecvent cu o femeie ce lucrase în locuinţa sa, iar uneori fusese chiar „concubina" sa (cf. exemplul lui Tşat, concubina nomarhului de la Beni Hassan.) Copiii rezultaţi din iiceastă legătură deveneau atunci urmaşi legali care, în mod oficial, puteau revendica în sfârşit numele tatălui lor.

Mama vitregă şi discordia

Totuşi, se mai întâmpla şi ca mama vitregă să nu fie bine l uimită de copii din prima căsătorie. Povestirile populare
;'09
care reflectă în general spiritul unei societăţi îi atribuie „Prinţului predestinat" cuvinte ce fac aluzie la această discordie:
„Sunt fiul unui ofiţer din ţara Egiptului. Mama mea fiind moartă, tatăl meu şi-a luat o altă soţie, o mamă vitregă. Dar ea a început să mă urască şi am plecat, fugind de ea".
Era, de fapt, o scuză inventată în întregime pentru a explica plecarea prinţului, fugind de „destinul" său. El alesese, spre a fi lesne credibil, o temă cu certitudine bine cunoscută.
Disputele surveneau probabil, în majoritatea cazurilor, atunci când erau în joc interese: astfel nişte copii se puteau ridica împotriva angajamentelor luate de tatăl lor în favoarea celei de-a doua soţii. S-a văzut cum, sub domnia lui Sebekhotep al III-lea din a XlII-a dinastie, un bărbat recăsătorit îi lăsase prin testament celei de-a doua soţii, Senebtisi, şi copiilor acesteia, pământurile şi oamenii săi. Tehenut, fiica din prima căsătorie, a protestat vehement, având în vedere că tatăl său mersese până acolo încât îi lăsase celei de-a doua soţii bunuri ce-i aparţineau ginerelui său, din prima căsătorie! După toate aparenţele trebuie să fi fost vorba, de altfel, despre zestrea fiicei în momentul căsătoriei sale.
Posedăm, datând dintr-o perioadă puţin anterioară, din vremea domniei marelui Montuhotep (începutul dinastiei a XI-a), două scrisori provenind de la Hekanakht, preot funerar al vizirului Ipi şi extrem de edificatoare în această privinţă.

Mama vitregă prost primită

într-una din epocile în care Egiptul a avut parte de „Nilu-ri rele" şi ca urmare, de recolte reduse, acest opulent personaj fusese nevoit să se retragă pe domeniile sale din sudul Tebei, vreme de aproximativ un an, mai exact între sfârşitul lunii mai 2002 a. Chr. - anotimpul recoltei - si până la apropierea Inundaţiei din anul următor (adică între aprilie şi iulie 2001 a. Chr.). în cursul acestei absenţe se pare că el îi încredinţase lui Merisu, fiul său, buna gestionare a proprietăţilor sale tebane şi a reşedinţei familiale. Veştile primite de acasă lăsau de dorit cu prisosinţă;
270
de aceea el a adresat mai multe scrisori pentru a da instrucţiuni severe, între care două extrem de interesante, în privinţa subiectului nostru: mai întâi cea trimisă fiului său cel mare, Merisu, apoi a doua, destinată mamei sale Ipi. Descoperim astfel că îngrijorările lui Hekanakht nu se referă doar la modul neglijent în care sunt supravegheate culturile şi recoltate grânele, ci si la armonia care trebuia să domnească în sânul familiei.
Cei cinci fii, Merisu, Sahathor, Sanebnut, Anup şi Se-neferu, ca şi cele trei fiice, Sainut (?), Nofret şi Saturet, cu toţii se pare dintr-o primă căsătorie, îi făceau viaţa grea celei de-a doua consoarte a lui Hekanakht, aşa-numita *hebesut* lutemheb, luată de soţie după văduvie. Termenul *hebesut*, înţeles uneori drept concubină, pentru că înseamnă „îmbrăcata", pare a fi traductibil mai degrabă prin mamă vitregă, luată în căsătorie după o văduvie[8], încă şi mai rău: slujitoarea lui lutemheb, numită Semen, luând partea copiilor, se purtase necuviincios cu noua sa stăpână. Aceasta din urmă îl avertizase foarte probabil pe Hekanakht, care i-a ameninţat atunci pe toţi ai săi. *Hebesut* a lui, care merita să fie tratată ca soţia sa, o *hemet*, avea dreptul la toate atenţiile, în vreme ce membrii familiei sale păreau să o trateze ca pe o uzurpatoare. Ea avea dreptul la *„ceea ce trebuie făcut pentru* hebesut *a unui bărbat",* scria el[9]. Făcându-i reproşuri fiului său cel mare, el îi atrăsese atenţia: *„ Tu eşti cel care ai lăsat* [-o pe slujitoarea Semen] *să* [-i] *facă râu lui* hebesut *a mea. Iată! Oare cum să te pedepsesc, oare ce v-a făcut ea vouă, celor cinci fd?"*[w] şi atunci porunceşte: *„Izgoneşte-o chiar acum pe slujnica Semen din casa mea, şi să ai mare grijă de aceasta îndată ce Sahathor* (care purta mesajul) *va ajunge la tine! Iată! Dacă ea mai petrece [încă] o singură zi în casa mea... tu eşti cel care o laşi să-i facă rău lui* hebesut *a mea!"*
Ce putea face biata şi desigur tânăra lutemheb împotriva acestei întregi familii tentaculare, la care se mai adăuga şi mătuşa, Hetepet, aflată la rândul său în litigiu cu două dintre „subretele" sale, o slujitoare şi o coafeză! Probabil că faimoasa Semen fusese un fel de femeie de încredere a precedentei stăpâne şi că gelozia era amestecată şi ea în tot acest conflict.
Hekanakht deveni încă şi mai ferm: *„ Cel care va săvârşi o faptă, indiferent cine va fi, în dauna lui* hebesut *a*

r

mea, îl voi considera duşman, şiv , ţmpotriva lui. Iată! Este hebesut *a mea! Se ştiefoar^i]^ne Ce trebuie făcut pentru* hebesut *a unui bărbaţi.. £ ^..adevăr, ar accepta vreunul din voi ca soţia lui săfie ™ Citată dinaintea sa? Aş putea oare să mai am răbda>~e lnLm aş mai putea trăi cu voi sub acelaşi acoperiş, dac§ - ^ Q reSpectaţi pe* hebesut *a mea arătându-mi cinstire* ? ^
în fapt, el i-a scris a doua scris' 6 roamei sale Ipi, apelând astfel la autoritatea supren^af farrulie, întrucât pri-
----„„;„^1S oHr^Mtă Hirp.r.t fmi. dl^ cel mare> părea să
de aşteptare pe care
l«a.Hu cianv^i AI* «t*v^/i j.*.".—~»___
mă epistolă, adresată direct fiu\> ^ nu fi produs nici un rezultat. S^yi $ a oroDUs-o a fost cea mai simp^g W
a propus-o a fost cea mai simpţ^ WnflC<î *nu "te înţelegi cu ea, i-a scris el mamei sale, atun^ » Mţe-mi-o pe lutemheb aici!"* *trl*
Iată, aşadar, ce se putea înt^ pe un mare domeniu teban la începutul Imperiului KtV-Piciu, în localitatea Ne-besyt, într-o perioadă în care f<^jl etea făcea ravagii. Desigur, vremurile erau incompaj-J^rt^ai grele decât în epoca de aur a Imperiului Nou. î\\pi> âmâne ţnsa mai puţin adevărat că introducerea unei jO u ' vltrege într-o familie rv---'- jiserăadulţi - nu con-
îndeosebi când fiii şi fiicele stituia întotdeauna un factor c. .
în schimb, mama, foarte E^ lLtă> putea ajuta la calmarea conflictelor şi la aplaix^cv1 sJtuaţiei.
\ei>
iste. l

Educaţia fiului şi prostiţi^ ,\s

0*
Copiii crescuseră în casa na v j noastre doamne şi supravegherea fusese redusă îj\^il*,entul survenirii doliu-lui, apoi în cel al bolii soacrei ^^ve. A sosit ziua în care părinţii şi-au dat seama că fin^j v^are îşi neglijase studiile şi frecventa anumite străzvO- ct,rbinţi" ale capitalei sau tavernele de pe malul stâng, ^^ >'|0unde se bea vin şi bere şi unde negustorii sirieni şti^^c^ găsesc o clientelă pregătită pentru cumpărarea frun*OW eIorlor sclave din ţinutul Amor. <W*
De aceea mama îi cerus^,^ Ofesorului scrib să îndrume exerciţiile literare ale fiu^- ^u sPre temele menite a-i schimba atitudinea: MU(
*„Mi se spune că îţi nesocot**^ /.pactica scrierii, Şi că te dedai plăcerilor.* >e^
,272
Te preumbli din tavernă în tavernă,
Berea te lipseşte de orice respect al oamenilor,
Ea îţi rătăceşte spiritul.
Eşti ca o cârmă ruptă,
Care nu e bună de nimic.
Eşti ca o capelă lipsită de zeu,
Semeni cu un sălaş fără pâine.
Ai fost văzut sărind un zid.
Oamenii fug de loviturile tale primejdioase.
Ah! De-ai putea înţelege că vinul Este o mârşăvie. Tu ai blestema vinul dulce, Nu te-ai mai gândi la bere Şi ai uita vinul Străinului.
Eşti învăţat să cânţi în sunetul flautului, Să spui poeme în sunetul oboiului dublu, 5ă cânţi «ascuţit» în sunetul harpelor. Să reciţi în sunetul ţiterei!
Etalare de băuturi alcoolizate
care se extrăgeau cu sifonul
şi concert la care participa o prostituată.
i.73
lată-te aşezat în tavernă,
înconjurat de prostituate.
Tu vrei să te simţi bine !'
Şi să-ţi urmezi plăcerea... *l*
lată-te în faţa unei fete,

Duhnind a parfum,
Cu o ghirlandă în jurul gâtului,
Bătându-ţi toba pe pântece.
Te datini si cazi pe jos,
Şi eşti plin de murdării".

De-abia se terminase textul şi tânărul fusese chemat să mediteze asupra înţeleptelor cuvinte ale scribului Ani:

„Nu te apuca să bei bere ;
Căci atunci când vorbeşti,
Din gura ta iese contrariul a ceea ce gândeşti. •
Tu nici nu ai habar cine vorbeşte. ;;
Tu cazi, pentru că picioarele ţi se moaie sub tine!
Atunci nimeni nu-ţi ia mâna Iar cei care băuseră cu tine Se ridică si spun: «Alungaţi acest beţiv!»
Dacă eşti căutat ;.;
Spre a ţi se cere un sfat,
Şi dacă eşti găsit culcat pe jos,
Tu eşti ca un copil nenorocit"^.

Un asemenea tablou putea avea la rigoare un oarecare efect asupra acelora dintre tinerii studenţi începători care „făcuseră nebunii", în schimb, acest gen de descrieri, la fel ca şi celelalte texte cu vocaţie educativă, nu contribuia în nici un fel la închiderea „caselor berii", pline de fete frumoase şi frivole, despre care un papirus[12] ne confirmă că erau locuite adesea de *„femeia babiloniană".* Prostituţia exista în orice caz în Imperiul Nou. Termenul *khenemet* este folosit pentru a desemna o prostituată, adeseori cântăreaţă şi dansatoare, uneori tatuată pe bazin şi pe coapse. Papirusul erotic de la Torino evocă fără menajamente activităţile ce se puteau desfăşura în unele case primitoare la care se face câteodată aluzie în texte.

274

în povestea lui Khaemuas, din Epoca Târzie, se vorbeşte despre *„femeia străzii"* (o persoană demnă de dispreţ!): *„Dacă vrei să-ţi faci plăcerea cu mine* (îi spune lui Khaemuas fiica Profetului lui Bastet), *tu vei veni la Bu-bastis, în casa mea. Totul va fi pregătit şi îţi vei face plăcerea cu mine, fără ca nimeni din lume să afle şi fără ca eu să mă simt o «fiică a străzii»".*

Aceste „case ale berii" erau comune întregului Orient Apropiat, iar în codul lui Hammurabi[13] se stipulează că *„a intra în casa berii implică o conduită imorală din partea unei femei".* Să nu ne mirăm dacă regăsim în povestea peripeţiilor lui Unamon, datând din dinastia XXI-a, existenţa unei asemenea instituţii la Byblos. Probabil că prinţul din Byblos i-a propus lui Unamon o femeie din aceste stabilimente pentru a-şi petrece timpul aşteptând să se poată întoarce nestingherit în Egipt. Se constată atunci că în mod simetric cu ce exista în Egipt, la Byblos femeia „uşoară" putea veni de pe malurile Nilului![14] *„El mi l-a trimis pe secretarul său care mi-a adus două măsuri de vin şi o oaie. El mi-a adus-o si pe Tentmau, o cântăreaţă egipteancă care îi era foarte apropiată, cu această misiune: «Cântă pentru el, alungă-i gândurile negre». Şi îmi trimise vorbă: «Mănâncă, bea, ca să n-ai gânduri negre»* "[15].

Activitatea acestor „taverne" atinsese apogeul sub domnia lui Ramses al IlI-lea, în dinastia a XX-a. Să ne reamintim cum în momentul procesului instrumentat împotriva autorilor complotului de harem, doi dintre judecătorii însărcinaţi cu acest caz au fost incriminaţi la rândul lor, căci benchetuiseră cu femei acuzate şi cu *„câteva alte delincvente"* în casa unuia dintre ei, la fel de primitoare ca o „casă a berii".

Nu era suficient ca magistrul să se străduiască să-şi călăuzească discipolul în afara căii pierzaniei, mai trebuia ca tânărul să fie îndrumat şi menţinut pe calea virtuţii:

„ Fereşte-te de femeia străină pe care n-o cunoaşte nimeni în oraş, repeta scribul Ani[16], *nu privi atunci când ea îl urmează pe prietenul tău, nu o cunoaşte trupeşte: ea este o apă adâncă, nu i se ştiu marginile".* Sau: *„O femeie aflată departe de soţul său: «Sunt drăguţă», îţi spune ea mereu, când nu are martori. Ea se opreşte, ea prinde în*

275

plasă. Dacă ea n-a ştiut să păstreze secretul (= *să-l înghită repede!) crima săvârşită este pasibilă de pedeapsa cu moartea".*

Odată întors fiul acasă, tatăl său prelua ştafeta de la magistru şi îi reamintea studentului celebrul precept al lui Ptahhotep'[17]:

„Dacă vrei să-ţi păstrezi prietenia,
în casa unde intri,
Ca stăpân, frate sau prieten,
Oriunde ai intra,
Fereşte-te să te apropii de femei,
Căci nimic bun nu vine dintr-un loc unde s-ar săvârşi
asemenea faptă.
Nicicând nu veghem îndeajuns la aceasta. Mii de oameni

Sunt astfel abătuţi de la calea cea bună, Eşti ameţit de pofta trupească ce te cuprinde deja. Doar o clipă, amăgirea unui vis; Poţi însă ajunge la moarte pentru aceasta".
urmat acestei zile memorabile retrăia în gând toate clipele petrecute vreme de optsprezece ani alături de soţul său care, în orice împrejurare, îi dovedise deja atâta dragoste. Şi astfel, ei s-au dus împreună să-l vadă pe sculptorul templului pentru a-1 pune să graveze stela al cărei text fusese alcătuit chiar de doamnă, ca mărturie a frumosului destin ce le fusese hărăzit de Zeu şi care sperau să continue la fel de armonios, asigurându-le o viaţă fericită, înainte de a acosta, mult mai târziu, „pe celălalt mal":

„Dorim să ne odihnim împreună,
Zeul nu ne poate despărţi.
La fel de adevărat cum trăieşti, nu te voi părăsi
înainte să te saturi de mine.
Nu vrem decât să stăm aşezaţi, în fiece zi, în pace,
Fără ca nici un rău să se întâmple.
împreună vom merge în Ţara Veşniciei,
Pentru ca numele noastre să nu fie uitate.
Ce frumoasă va fi clipa,
Când vom vedea lumina Soarelui,
Veşnic, ca Stăpâni ai Necropolei"[1]^.

Epilog

Asemenea îndemnuri, asemenea exemple, modele atât de convingătoare sfârşiseră prin a-1 determina pe fiul cel mare să ia în considerare singura concluzie posibilă pentru problema sa personală şi să asculte glasul ce răsuna în inima oricărui tânăr egiptean zicându-i: „ *Căsătoreşte-te tânăr...".* De ce să aştepte? Fiica celui mai apropiat colaborator al tatălui său nu-i bântuia oare visele încă de când, copilă fiind, venea să se joace cu surorile sale? Când el îi oferise o mandragoră la ieşirea de la ospăţul Anului Nou serbat de curând, ea o acceptase ca pe o comoară nepreţuită şi de atunci venea adesea să o salute pe mama sa; ea dorise chiar să ajute la recoltarea fructelor bătrânului sicomor din fundul grădinii. Băiatul nostru, cu asentimentul părinţilor, avea să-i vorbească tatălui tinerei fete (aceasta îşi dăduse deja consimţământul).
Ceea ce se petrecuse la nunta părinţilor săi s-a repetat atunci, iar serbarea căsătoriei s-a desfăşurat spre bucuria tuturor. Frumoasa noastră stăpână a casei, foarte emoţionată de căsătoria primului ei copil, în dimineaţa ce a

F

ÎNCHEIERE

în decursul înşiruirii milenare a generaţiilor de egipteni, şi în toate clasele societăţii, femeia, aşa cum s-a putut constata, a fost învestită cu prerogative egale, dacă nu identice — fiecare specificitate fiind bineînţeles luată în considerare - cu acelea ale bărbatului.
Nu era vorba de drepturi în sensul strict juridic; în-tr-adevăr, un cod de legi veritabil şi formal nu pare să fi existat vreodată pe malurile Nilului. De altfel, era oare
indispensabil?
Privind lucrurile din perspectiva egiptenilor - era de ajuns să „se urmeze calea Zeului" pentru a merita veşnicia D, reamintirea legii divine era cea mai bună călăuză pentru a dobândi beatitudinea. Cărţile de morală sau de înţelepciune dictau conduita de urmat, atât în familie, cât şi în exercitarea profesiunii. Poveştile şi romanele populare - amplificând la libera apreciere faptele lăudabile ce meritau o răsplată sau greşelile pasibile de pedeapsă -aveau drept scop să întărească atitudinile pozitive, sau să-i descurajeze pe cel - sau pe cea - care ar fi fost înclinaţi să şovăie sau să se lase ispitiţi. De altfel, încă din Imperiul Nou, „Confesiunea negativă" din *Cartea morţilor^* enumera lista impresionantă a „păcatelor" ce nu trebuiau comise, în realitate, totul era în mâna Zeului, Supremul Creator. Atunci, cum să i se conteste creaturile? Bărbatul şi femeia fuseseră modelaţi, la porunca sa, chiar de mâna olarului divin: sexele au fost diferenţiate, de asemenea, prin voinţa Atotputernicului, aşa cum voise şi pentru membrii „societăţii" divine. Fiecare trebuia să-şi accepte soarta; îi revenea misiunea de a o îmbunătăţi fără a o tulbura pe *Maat,* străduindu-se deci să rămână în curentul echilibru-

luj cosmic, simbolizat de această fiică iubită a lui Re, forţa Soarelui.
De fapt, constrângerea nu apasă mai mult asupra bărbatului decât asupra femeii, dar această totală egalitate nu se înfăptuieşte fără respectarea diversităţii ce veghease în momentul Creaţiunii. Fiecăruia rolul său, locul său, în spiritul unei echităţi absolute. Oricât de ideală poate părea concepţia acestei societăţi, ea nu a fost, în fapt, depăşită vreme de peste trei milenii.

Desigur, perioadele de dezastre, de invazii, de redresări viguroase au putut zdruncina temporar această civilizaţie profund legată de „ceea ce fusese stabilit încă din vremurile divine". Dar, îndată revenite zilele mai bune, o regăsim fidelă liniei trasate, în mod evident, o profundă evoluţie internă s-a manifestat în paralel cu pătrunderea influenţelor străine, dar principiile fundamentale au subzistat mereu.
Una din trăsăturile cele mai izbitoare ale Imperiului Vechi, cu formele sale armonioase şi cu rigoarea propor-ţiilor piramidelor sale ce ne uimesc încă în timpurile noastre moderne, este locul ocupat de femeie, începând din această epocă atât de îndepărtată. Dacă am fi cunoscut biografiile feminine din această perioadă, am fi aflat neîndoios multe detalii edificatoare despre contemporanii primei femei medic cunoscute a umanităţii, încă din dinastia a IV-a, doamna Peseşet.
Se poate vorbi oare de un anumit regres în prerogativele feminine în Imperiul Mijlociu, aşa cum s-a crezut a se decela? Sursele noastre nu sunt nici destul de abundente, nici destul de variate pentru a face o asemenea afirmaţie. Dar atunci când abordăm Imperiul Nou, o serie de informaţii mult mai bine păstrate şi mai numeroase ne fac să descoperim o femeie beneficiind de o libertate profund înrădăcinată şi nu resimţind nevoia de a trăi „eliberată".
Să nu ne înşelăm! Egalitatea incontestabilă dintre cele două sexe în Egipt nu era rezultatul unei lupte duse de fiica Nilului spre a obţine o „promovare" râvnită. Zeul o făcuse femeie, nu se punea chestiunea renegării acestui statut. A fi soţie, mamă, stăpână a casei alături de o fiinţă dragă care ştia să răspundă efortului consimţit: acesta era idealul. Dar instrucţia şi educaţia rămâneau esenţiale în formarea aceleia care - urmându-şi destinul - avea să se confrunte cu responsabilităţi. Nici un baraj nu pare să se fi opus efectiv indiferent cărui gen de ascensiune socială.
279
în măsura în care exemplele ne-au parvenit, de la cele mai joase categorii până la nivelul cel mai înalt al societăţii, s-a constatat acest fenomen.
Prin studierea a ceea ce cunoaştem despre femeia egipteană, ajungem, aşadar, să discernem într-un mod mai pă-trunzător şi mult mai real mentalitatea şi arta de a trăi a riveranilor Nilului.
A face faţă cu conştiinţă şi curaj îndatoririlor de stăpână a casei nu era deloc o existenţă trândavă; nici exercita-rea „meseriei" de Adoratoare Divină în vecinătatea unui ambiţios şi puternic pontif al lui Amon nu era o sinecu-ră. Marea Soţie Regală era învestită cu atâtea obligaţii aulice şi religioase încât nu se gândea să caute prerogati-ve mai ample. O Mamă regală, devenită regentă pe timp de criză, şi o regină încoronată faraon - tronul fiind atunci lipsit de un sceptru masculin „adult" —, şi-au asumat desigur funcţiile cu o competenţă şi o eficienţă cel puţin egale celor dovedite, în alte perioade, de omologii lor masculini.
De altfel, roaba avea mereu un cuvânt de spus şi adeseori o simplă formalitate îi permitea să întemeieze un cămin cu o rudă... a foştilor săi stăpâni!
în sfârşit, în această societate individualistă în care angajamentul moral ţine loc de agrement legal, sistemul prin care soţii îşi contractau unirea, fără a se considera obligaţi să solicite sancţiunea unui verdict uman sau divin - administrativ sau sacerdotal -, demonstrează întreaga pondere atribuită cuvântului şi încrederii acordate indivizilor de ambele sexe, călăuziţi de Zeu şi trăind în el. „Contractele" apărute destul de târziu - ele nu se referă decât la bunurile soţilor şi la moştenirea lor - ratificau desigur convenţiile verbale ce confirmaseră în epocile anterioare mijloacele utilizate pentru a o proteja, dacă era necesar, pe aceea fără de care viaţa nu s-ar fi putut perpetua şi care, în majoritatea cazurilor, inspira cel mai mare respect.
Locul femeii, în societatea egipteană de atunci, constituie, aşadar, una din cele mai frumoase demonstraţii ale modernităţii acestei civilizaţii care a ştiut să facă din mamă, din soţie sau din fiică, obiectul egalităţii perfecte în cea mai logică dintre diferenţe, statut pe care european-ca de la începutul secolului XX era, din multe puncte de vedere, departe de a-1 fi atins.
Pe scurt, în vremea faraonilor, egipteanca a fost o adevărată femeie, nici obiect, nici masculinizată şi desigur fericită şi satisfăcută să se identifice cu subiectul admirat al
28o
„Marii Bucurii a Inimii"[2]
„ Unica, preaiubita, cea fără pereche,
Cea mai frumoasă din lume,
Priveşte-o, e asemeni stelei scânteietoare a Anului Nou
In pragul unui an bun.
Cea strălucind de graţie, cu pielea lucind diafan.
Ea are ochi cu privire limpede
Şi buze cu glas blând.
Gura ei nu rosteşte nicicând cuvinte fără tâlc.
Ea, cea cu gâtul lung, cu pieptul luminos,
E înzestrată cu plete precum piatra de lapislazuli şlefuit.
Braţele ei întrec lucirea aurului, Degetele sale seamănă cu cupele de lotus, Cea cu şale molatice şi şolduri înguste, Cea cu picioare desăvârşite, Cea cu mersul plin de nobleţe Atunci când păşeşte pe pământ.

Sărutul ei îmi răpeşte inima!
Ea îi face pe toţi bărbaţii
Să-şi întoarcă gâtul spre a o privi,
Şi fiecare [din cei] cărora le dă bineţe este fericit:
El se simte, atunci, primul dintre tineri.
Atunci când ea iese din lăcaşul său,
Ai crede că o vezi pe Cea-care-este-Unică!"

NOTE

I. Femeia în lumea divină

t

1. Cf. *Textele piramidelor,* § l 466 b.
2. Cf. legenda *Nimicirii oamenilor.*
3. Ogdoada este reuniunea într-un singur corp a opt elemente.
4. O variantă substituie lotusului oul cosmic, din care a ieşit marele „glăsuitor" solar ce a rupt tăcerea.
5. în ciuda veto-ului demiurgului şi cu ajutorul lui Thot.
6. Abordăm aici o chestiune asupra căreia putem reflecta încă de pe acum, ca răspuns la afirmaţia lui Diodor din Sicilia (I, 27, 1-2). Acesta din urmă considera, într-adevăr, că femeia egipteană cunoscuse libertatea ce o caracteriza în amintirea lui Isis, a cărei activitate fusese decisivă şi plină de iniţiative după moartea lui Osiris. Să-i dăm mai curând dreptate lui Theodorides care se întreabă dacă, în realitate, nu se va fi exercitat o influenţă a instituţiilor umane asupra lumii zeilor. Aşa cum e descrisă, aceasta din urmă reaminteşte în primul rând instituţiile regale. Avem dovada acestui fapt dacă ne aplecăm asupra situaţiei femeii, într-adevăr, dacă egipteanca din toate epocile a fost înzestrată cu o capacitate juridică identică cu aceea a bărbaţilor - ceea ce se traduce în lumea divină prin degajarea totală cu care zeiţele acţionează în orice împrejurare —, legea incestului între frate şi soră, sau între tată şi unele din fiicele sale, care se afirmă ca o realitate esenţială în lumea zeilor, nu e valabilă pe Pământ decât pentru faraon. Era în orice caz un precedent judicios elaborat pe care stăpânitorii Egiptului îşi întemeiau comportarea, spre a atesta încă şi mai mult afinităţile coroanei cu societatea divină.
7. Extras din textul ce figurează în mormântul lui Seti I.
8. Re, Soarele, formă revelată a lui Atum.
9. *Textele piramidelor,* § 785.
10. Imaginea lui Nut-bolta cerului ocupă, de asemenea, tavanul templelor târzii sau interiorul anumitor sarcofage, îndeosebi începând din Imperiul Nou.
11. Vom reveni asupra diferitelor ipostaze ale zeiţei Hathor, atunci când vom trata despre femeia civilă.
12. în egipteană: *In-Heret.*
13. Această reconstituire este posibilă mai ales datorită aluziilor decelabile într-un papirus demotic şi în textele templelor ptolemaice şi romane din Egipt.

14. Templul din Dakka, în Nubia, ne-o înfăţişează pe zeiţă chiar sub forma mamei-leoaice cu mamelele atârnate.
15. îl vom prezenta pe Horus cel Tânăr în gesta lui Isis. Această renaştere era asimilată cu *Confirmarea* domniei faraonului, la începutul fiecărui an nou, pe 17 iulie după calendarul iulian.
16. *Sistrele* şi *menat-u* erau nişte obiecte simbolice al căror rol primordial în mâinile cântăreţelor va fi comentat mai departe, cu ocazia unei dezvoltări consacrate acţiunii egiptencei în cultul funerar.
17. în conceptul *ba* s-a recunoscut în mod impropriu noţiunea occidentală de suflet.
18. Aceste capiteluri încep să apară în arhitectură începând din Imperiul Mijlociu şi au două feţe.
19. Desigur, încă din epoca saită.
20. Atunci când se întoarce, ea îl aduce cu[1] sine pe micul duh diform Bes.
21. Hathor-Sekhmet evocă astfel moartea, căreia îi va urma supravieţuirea.
22. Principalul sanctuar al lui Bastet este situat în Egiptul de Mijloc.
23. în Deltă, Uadjet va fi asimilată cu mama noului zeu.
24. Cea mai bună şi mai recentă ediţie a acestor imnuri a fost îngrijită de Fr. Daumas.
25. Sunt cele care au fost descoperite în cavourile piramidelor şi care apar doar la sfârşitul dinastiei a V-a.
26. Aceste mărturii rezultă îndeosebi din imnurile Imperiului Mijlociu şi Nou, dintr-un papirus de la Berlin şi mai ales din consultarea scrierilor lui Herodot, Diodor şi Plutarh.
27. O anchetă la Filae va dezvălui ceea ce reliefurile din templul lui Seti I de la Abydos ne făcuseră să presimţim referitor la priveghiul zeului de către surorile lui. în sfârşit, datorită unei poveşti populare din epoca ramesidă, retrăim în domeniul divin toate elementele împrumutate lumii imperfecte a oamenilor în cursul perioadei în care zeiţa a luptat pentru a-i transmite fiului ei moştenirea de la soţul său asasinat, în iconografie, ea apare fie uneori aşezată printre zei, fie în picioare.
28. Această atitudine se regăseşte fie pe basoreliefuri, fie sub formă de statuete din bronz. Dar, pentru a o reconstitui, dispunem deja de numeroase aluzii în *Textele piramidelor,* pe care le vom utiliza, aşa cum am spus, amestecându-le cu celelalte surse, completate de relatările autorilor clasici şi îndeosebi ale lui Plutarh.
29. Această expresie este extrasă din *Textele sarcofagelor,* voi. II, 9.
30. O versiune mai veche face din el un războinic curajos.
31. PLUTARH, 14, 38, 59.
32. Acest text este extras din papirusul de la Berlin nr. 3 008.
33. Text după S. Schott, papirus de la Metropolitan Museum din New York.
34. Citatul provine din textul ce relatează *Nimicirea oamenilor.*
35. Să nu uităm că această versiune a povestirii datează din epoca ramesidă: este vorba de *Peripeţiile lui Horus şi ale lui Seth.*
36. Aceste pasaje sunt extrase din marele imn către Isis, pe un papirus de la Oxyrhinchos, nr. l 380, l 214-216, secolul II a. Chr.

•P"1' ^^^B"

II. Femeia în regalitate

Capitolul I

1. Aceste morminte sunt grupate la Abydos.
2. Este vorba, printre altele, de mormintele lui Neithhetep şi Merneith.

3. Soţia acestuia din urmă fusese probabil, dar nimic nu este sigur, o prinţesă înrudită de departe cu familia regală.
4. Aceste vestigii modeste au fost regăsite în ascunzătoarea regală de la Deir el-Bahari.
5. „Scarabeii istorici" pot fi comparaţi cu medaliile noastre comemorative.
6. S-a putut face aluzie chiar la raporturi analoage atribuite lui Snefru.
7. Mormântul acesteia din urmă a fost descoperit la Fayum în 1956.
8. Este vorba de Meryt-Aton-cea-Mică şi care s-ar fi putut căsători ulterior cu un prinţ contestat, Smenkhare.
9. Cunsocută sub numele de Ankhsepa-Iten-cea-Mică.
10. în momentul căsătoriei sale, ea şi-a luat numele de Ankhsenamon.
11. Aceste Mari Soţii Regale le-au adus pe lume pe prinţesele Bentanta şi Meryt-Amon.
12. Henut-mi-Re a fost considerată multă vreme sora sa.
13. Dăm aici excelenta traducere a lui G. Lefebvre.
14. Vom reveni asupra acestui subiect atunci când vor fi studiate localurile haremului.
15. Regatul Mitanni sau Naharina.
16. Deşi unii au avansat o asemenea afirmaţie, nici o dovadă nu ne autorizează să deducem că această prinţesă mitanniană a devenit regina Mutemuia, mama lui Amenofis al IlI-lea.
17. Mai mulţi autori contestă acest fapt care, pe de altă parte, nu este confirmat pe deplin de texte.
18. O inscripţie din regiunea Sinai, datată din anul 4 aldomniei lui Pepi I, îi menţionează într-adevăr numele alături de cel al mamei sale.
19. Un specialist al epocii, Claude Vandersleyen, se îndoieşte de această acţiune.
20. După Claude Vandersleyen.
21. Această curajoasă regină mamă Ahhotep nu trebuie confundată cu o altă regină Ahhotep, soţie probabilă a lui Kamose, ale cărei stranii bijuterii funerare îngropate lângă vestigiile mumiei sale au fost descoperite de Mariette Paşa la poalele falezei tebane: ele erau aproape toate masculine, într-adevăr, sarcofagul marii Ahhotep, soţia lui Sekenenre al 11-Iea, a fost regăsit, la rândul său, în ascunzătoarea regală de la Deir el-Bahari. S-ar putea totuşi ca în momentul reînhumării soţiei lui Kamose, celor câtorva bijuterii purtând numele defunctului ei soţ, care îi însoţeau mumia, să li se fi adăugat acelea ce putuseră fi salvate după jefuirea „mobilierului funerar" al marii Ahhotep, mama lui Ahmosis. Aceste obiecte poartă, de altfel, aproape toate numele Eliberatorului.
22. Ahmosis sau Ahmes.
23. Această tradiţie era foarte îndepărtată de noţiunea vreunui pretins matriarhat egiptean.
24. împotriva acestei opinii: Winlock.

25. încă nu se pune chestiunea aici de a sublinia acţiunea lui Tiy ca Mare Soţie Regală alături de Amenofis al IlI-lea. Vom face aluzie la ea mai târziu.
26. Dacă nu a existat un rol activ jucat de regina Tiy în reforma religioasă a fiului său, a existat cu certitudine cel puţin o complicitate din partea sa.
27. Acest loc care i-a fost rezervat pe majoritatea monumentelor păstrate până astăzi, dedicate de fiul său.
28. în aceasta scenă de teogamie - care era reprezentată pe zidurile templului consacrat de Ramses mamei sale, la Rameseum -, potrivit mitului, zeul s-a substituit regelui în cursul consumării uniunii regale.

Capitolul II

1. Acest grup este păstrat la Muzeul din Boston.
2. Regina Ahmes-Nefertari este evocată, sculptată alături de rege, pe o stelă de la Abydos, păstrată la Muzeul din Cairo.
3. Este vorba de studiile lui Gitton.
4. W. Hayes, care a făcut săpături în acest sit, remarcă faptul că în ruinele datând de la sfârşitul domniei (desigur până în anul 39) se regăseşte un număr important de citări ale lui Sat-Amon, în comparaţie cu o singură menţiune a mamei sale pentru aceeaşi epoca şi acelaşi loc.
5. Această scenă extrem de importantă este sculptată pe zidurile mormântului lui Kheruef.
6. Pe acelaşi zid, coregentul stă la balcon, tratat cu un naturalism aproape excesiv, însoţit pentru prima data de regina sa, Nefertiti.
7. Acest bust, ca şi alte câteva opere ale sculptorului Tutmes, este păstrat Ia Muzeul din Berlinul de Vest.
8. Constatăm acest fapt, extrem *de* vizibil, pe grupul colosal păstrat la Muzeul din Cairo.
9. Tutankhamon aparţinea desigur familiei regale, fie că a fost - ceea ce este mai verosimil - unul dintre ultimii copii ai lui Tiy, apropiat de Baketaton, sora sa mai mică sau, ceea ce este mult mai puţin sigur, fiul lui Kya, una din Soţiile Regale ale lui Akhenaton.
10. Puţin după moartea lui Nofretari, marea favorită, o vedem reapărând din nou pe această Primă Soţie, Isis-Nofret, pe stelele funerare de pe malul Nilului, la Gebel Silsileh de pildă, lângă unul din fiii săi,
, marele preot al lui Ptah, Khaemuaset.
11. Statueta doamnei limeret-Nebes se păstrează la Muzeul din Leyda.
12. Atunci când rolul „zeiţei" lusaas a fost lămurit.
13. Această regină mamă Ahhotep nu primeşte titlul de Soţie a Zeului j decât în inscripţiile ulterioare epocii sale, aşadar, cu titlu postum.
l, 14. Aceste pene înalte, cu suprafaţa striată extrem de regulat şi de uşor, i erau foarte diferite de penele cu şapte „rezerve" ce domină podoaba de cap a lui Amon.
15. Spre a face puţină lumină în succesiunea sarcinilor Soţiei Zeului, am putea indica mai întâi că teoretic transmiterea este matrilineară, iar apoi că titlul pare pierdut provizoriu pentru tron dacă nu are o moştenitoare; astfel după Tuy, mama lui Ramses al II-lea, învestită cu această sarcină, nici una dintre Marile Soţii ale acestuia nu a primit apelativul

^^^^^•F**'
de Soţie a Zeului (am putea deduce atunci că nici una dintre aceste soţii nu este fiica lui Tuy). Totuşi, în practică, Soţiile Zeului sunt inevitabil şi extrem de strâns legate de familia regală.
16. Akhet-Aton înseamnă: „Orizontul Globului".
17. Este cert că fără a accepta toate supoziţiile, suntem înclinaţi să nu respingem complet această sugestie.
18. Oraşul Buhen, în Antichitate.
19. în vremea lui Ramses, aceste două mameloane constituiau locurile numite Meha şi Ibşek.
20. Regăsim din nou cele două forme feminine care îl flancau pe Ame-nofis al IH-lea la ieşirea de la serbarea sa jubiliară şi, ceva mai târziu, alături de Ramses I în templul său de la Abydos.

Capitolul III

1. Text citat după traducerea lui G. Lefebvre.
2. Naharina sau Mitanni.
3. Fayum: *Mi-ur* sau *Mer-ur* a dat numele său lacului Moeris, denumit în zilele noastre lacul Karun.
4. Cunoscut în zilele noastre, în egipteana modernă, sub numele de Bahr Yussef.

5. Acest cap al reginei Tiy, în mod cert cel mai apropiat de fizionomia reală a suveranei, este păstrat la Muzeul din Berlin.
6. în egipteană: asa-numitele *khekerut-nesut.*
1. Aceste mici gazele din Siria, sau *gaiella dorcas,* posedă nişte coarne foarte drepte, curbate doar la vârfuri.
8. în egipteană: *Henut-per-Rhenere.*
9. Acest termen corespunde formulei egiptene: *Set aat Medjet.*
10. Acest titlu se pronunţă în egipteană: *Khered-en-Kep.*
11. Aniba era situată în faţa impozantei citadele de la Kasr Ibrim, dispărută complet actualmente sub lacul Nasser (numai vârful stâncii de la Kasr Ibrim mai domină încă întinderea apelor înconjurătoare).
12. Electrumul este un aliaj obţinut prin topirea unui mineral conţinând 75% aur, 22% argint şi 3% cupru.
13. Cercopitecii sunt maimuţe mici, cu coadă lungă, originare din Africa.
14. Inscripţia în piatră a fost transportată la Muzeul din Cairo.
15. Sinuhe, eroul acestei povestiri, a inspirat în zilele noastre romanul - de pură imaginaţie — al lui Mika Waltari.
16. Text citat după ediţia lui G. Lefebvre.
17. Papirusul Lee-Rollin, din care o parte este la Londra, cealaltă la Paris, ne informează în privinţa majorităţii detaliilor referitoare la acest proces istoric.
18. Pentru a urma reconstituirea lui De Buck şi Cern^.
19. Acest aspect îl sugerează De Buck şi Cern^ după un minuţios studiu al tuturor dovezilor existente.
20. Harem al Palatului sau: *„Casa asa-numitelor Rheneret".*
*1*1. Şambelani sau mai degrabă paharnici, aşa cum a fost losif, la curtea faraonului.
22. Nu se ştie ce pedeapsă au primit: decapitare, ardere pe rug?
23. Denumire arabă care înseamnă: „colina evreilor".
286

Capitolul IV

1. De la primii regi Sesostris până la ultimul Amenemhat, la Ittauy (Amenemhat I şi Sesostris I), la Dahşur (Amenemhat al H-lea şi Amenemhat al IH-lea), la Illahun (Sesostris al II-lea şi Sesostris al III-lea), la Hawara (Sesostris al II-lea şi a doua piramidă a lui Amenemhat al III-lea).
2. Aceste bijuterii au fost găsite îndeosebi în mormintele lui Iţa şi Khnumit la Dahşur, al lui Senebtisi la Illahun, al lui Neferuptah la Hawara.
3. Această coroană este expusă la Muzeul din Cairo.
4. Acest ansamblu va fi reunit, desigur, deopotrivă templul şi mormântul reginei.
5. Gazelele *dorcas,* siriene.
6. Ceea ce se cunoaşte din tezaurul acestor prinţese siriene este păstrat, în mare parte, la Metropolitan Museum din New York.
7. Coincidenţă - sau opţiune deliberată? -, ansamblul se învecinează cu acela, nu mai puţin frumos, al surorii mai mari şi al cumnatului viitorului Ramses al II-lea, ambii supranumiţi Thya, şi cu acela al lui Maya, ministrul său de finanţe - care şi-a început cariera sub Tutankhamon -şi al soţiei sale Meryt.
8. Majoritatea acestor Preanobile Doamne aparţineau familiei directe a primilor regi ai dinastiei a XlX-a. în dinastia XX-a unele regine ale lui Ramses al III-lea au fost îngropate lângă mormintele fiilor regelui care muriseră destul de tineri.
9. Unele texte ne-ar îndemna să datăm acest ritual încă din vremea domniei lui Amenofis I.
10. Anotimpul *Shemu* (de unde vine *hamam:* căldură) corespunde lunilor de vară, situându-se între jumătatea lui aprilie şi jumătatea lui iulie.
11. Aceste anale ne-au parvenit, în mare parte, datorită extrem de preţiosului papirus regal de la Torino, păstrat la Muzeul din acest oraş.
12. Un decret al lui Merenre, fratele său (?), se referă la construcţii pe care le-ar fi iniţiat aici. Newbwerry propusese chiar ca această regină să fi fost Neith, soţia lui Merenre.
13. Această suverană, cvasi „fantomă", a fost denumită îndelungă vreme în manualele de istorie Sobek-Neferu-Re.
14. La rândul său, R. Kraus *(Meritaten as Ruling Queen ofEgypt and SuccessorofherFatherNipkhururia—Akhenaton'.* 1-ul Congres Internaţional de Egiptologie, Cairo, 2-10 octombrie 1976, pp. 403-406) propune recunoaşterea, în persoana acestei efemere suverane-faraon, a lui Meryt-Aton, fiica mai mare a lui Akhenaton şi a lui Nefertiti.
15. După şir A. Gardiner, nu au existat doi regi purtând numele de Siptah, aşa cum au crezut unii, ci unul singur.
16. Păstrat la Muzeul din Cairo.
17. Acest calificativ este înţeles aici ca un nume propriu. El corespunde termenului egiptean: *Sat-Re* şi fusese purtat ca nume de naştere de către prima regină a dinastiei, soţia lui Ramses I.
18. Manethon îl citează în lista faraonilor, în locul pe care ea 1-ar fi putut ocupa, pe un rege Thuoris ce ar fi domnit şapte ani.
(19. Ceea ce mai există din aceste bijuterii se păstrează la Muzeul din Cairo.
'287

r

Capitolul V

1. Aspectul agresiv, cel puţin al celui practicat la Amarna.
2. Karnak, aşezare limitând la nord, cu ansamblul său considerabil de monumente religioase, vechea capitală Teba. Luxor constituie cartierul său cel mai sudic.
3. Această prinţesă, Soţie a lui Amon, nu trebuie confundată cu regina purtând acelaşi nume.
4. Numele de Piankhi, aşa cum era pronunţat până acum câţiva ani, trebuia vocalizat, în realitate, mai degrabă *Peye.*
5. Această stelă monumentală este expusă la Muzeul din Cairo.
6. Acest relief, pe care se pot vedea duhurile din nord şi din sud ale Inundaţiei, poartă numele lui Şapenipet şi este expus la Muzeul Luvru.

Capitolul VI

l. Această statuetă de un tip absolut original este păstrată la National History Museum din Chicago.

Capitolul VII

1. Această statuie atât de cunoscută a reginei „în maiestate" este expusă la Metropolitan Museum din New York. Recent, ea a fost eliberată de restaurările moderne care o desfigurau.

2. Aceşti cretani din vremea lui Hatşepsut trăiau în epoca minoică târzie.
3. Sau: Hafsun, *„Cornul Africii".*
4. Toate aceste scene figurează pe a doua terasă, colonada sudică.
5. Fratele lui Senenmut, numit Senmen, poartă chiar numele insulei Biggeh, în faţa insulei Filae.
6. Mormântul lui Imenhotep, din Teba de Vest, poartă numărul 73.
7. Substantivul harem în egipteană se pronunţă *ipet,* de unde numele sărbătorii Haremului (lui Amon): *ipet.*
8. W. Hayes cita şapte, dar acest număr este discutabil.
9. Acest cilindru se păstrează la Departamentul Antichităţilor Orientale de la Muzeul Luvru.
10. Acest „zeu al înţelepţilor" a fost evocat în mod strălucit de Etienne
Drioton.

III. Femeia din Egipt

Capitolul I

1. G. LEFEBVRE, *Contes,* p. 45, n. 15.
2. Un nomarh este guvernatorul unei nome sau provincii.
3. Până în prezent nu s-a descoperit nimic care să ne permită să stabilim cu exactitate vârsta majoratului la femeile din Egiptul antic.
4. Această poveste face parte din basmele adunate în papirusul Wes-, tcar, păstrat la Muzeul din Berlin.
5. Referitor la soarta soţului adulter v. capitolele: *Adulter* si *Divorţ.*
6. Această indicaţie a fost relevată de şir Alan Gardiner.
7. Printre aceşti istorici trebuie citat Jacques Pirenne.
8. Acest text este extras din papirusul aflat la Muzeul din Brooklyn, nr. 35 146.
9. Este vorba de stela nr. 42 208.
10. Acest lucrător trăia în satul artizanilor regali, la Deir el-Medineh, în cursul epocii rameside.
11. Constituirea „bunurilor inalienabile" este comparabilă cu aceea practicată la populaţia Uakfs din Egiptul musulman.
12. Este vorba de papirusul păstrat la Muzeul din Brooklyn sub nr. 35 146 şi datând de la sfârşitul Imperiului Mijociu.
13. Aceste captive puteau fi utilizate ca ţesătoare în haremul din Miur.
14. După papirusul de la Cairo nr. 65 739.
15. Papirusul de la Luvru poartă nr. 3 228 A.
16. Papirus de la British Museum înregistrat sub nr. 10 052, X.
17. Este vorba de prima maximă a culegerii.
18. Despre Copiii *Kep-ului,* v. capitolul: *Şcoala haremului.*
19. Aceste informaţii au fost preluate din papirusul Wilbour.

Capitolul II

1. Recensământul acestor titulaturi i se datorează lui H. Fischer, mai ales pentru Imperiul Vechi.
2. Aceste detalii destul de neaşteptate ne sunt oferite de papirusul de la Bologna, nr. l 084.
3. Aceste strofe poetice sunt extrase din papirusul Chester Beatty 1.
4. Texte extrase din ansamblul poetic reunit de S. Schott.
5. Citat extras din papirusul Ebers, nr. 468.
6. Această reţetă este indicată în papirusul Ebers, 474 şi 476 după G. Lefebvre.
7. Acest text a fost detectat şi publicat de E. Drioton.
8. Obiectul, textul vrăjii gravat pe o foaie dintr-un aliaj de argint şi plumb, ca şi vasul de teracotă ce le conţinea sunt păstrate la Muzeul Luvru.

Capitolul III

1. Aceste texte sunt trasate în hieratică anormală, şi, începând din secolul al VH-lea a. Chr., sunt scrise în dcmotică.
2. Aceste exigenţe apar clar formulate în povestea lui Khaemuas.
3. Acest *ostracon* (fragment de calcar sau de ceramică pe care se scriau de obicei mesaje sau texte care nu trebuiau să figureze în biblioteci) este păstrat la Muzeul din Praga.
4. El aparţine colecţiilor Muzeului din Berlin.
5. Mai multe *ostraca* ne-au păstrat texte citând această clauză, îndeosebi un *ostracon* de la Muzeul Luvru.
6. Un foarte respectabil istoric al dreptului egiptean, precum J. Pirenne, a sugerat acest fapt, însuşindu-şi opiniile lui M. Murray.
7. Sh. Allam consideră că a găsit doar două exemple de poligamie In toată istoria Egiptului antic, iar K. Simpson, analizând mărturiile re-perate îndeosebi în Imperiul Mijlociu, citează treisprezece exemple.

8. Stela nr.CI.
9. Stela nr.2.
10. *Maximului Ptahhotep m.* 19. ......
11. Expresii utilizată pentru a descrie aceasta coabitare este „a trai cu .
12. Termenul folosit pentru „a divorţa" este *khaa,* adică: o expulzare.
13. Termenul folosit pentru a exprima repudierea, în vechea egipteană, era verbul stern, care însemna: „a îndemna la plecare .
14. *Maximele lui Ptahhotep.* Originalul textului, dm care s-au găsit câteva copii ar putea data din vremea domniei regelui Isesi dm a V-a dinastie: Ptahhotep era vizirul său. Cel mai vechi manuscris cunoscut până astăzi datează din Imperiul Mijlociu şi este păstrat la Biblioteca Naţională din Paris. Este papirusul Prisse, după numele pnmului sau proprietar modern.
, , „ . , ,
15. *înţelepciunea lui Ani.* Textul pare să dateze de la începutul Imperiului Nou. Ani era un scrib în serviciul regine, Ahmes-Nefertan soţia regelui Ahmosis. Mai multe copii ale acestui text extrem de greu de tradus sunt cumocute, cea mai completă fiind aceea din tăbliţa nr. 8 934 de la Muzeul din Berlin.
16. *înţelepciunea lui Ani,* 8, 1-3. .
17. Acest lat este extras din papirusul Insiger, dm Epoca Târzie.
18. *înţelepciunea lui Ani,* 3, 15-19.
19. Pentru a exprima acest act de adulter, eg.pteanul foloseşte verbul *nek* însemnând „a copula".
20. DIODOR DIN SICILIA, I, 78.
21. Este ceea ce indică în mod just C. J. Eyre care a stud,at problema
cel mai recent. . , u •
22 Această scriere este cunoscută sub numele de papirusul Harris. 23. Potrivit lui Lane, care a studiat obiceiurile ţăranilor egipteni, îndeosebi din secolul al XlX-lea.

24 Această presupunere fusese propusă de P. Montet.
25. Apelativul de „înveşmântată" a fost conferit uneori statutului concubinei: ceea ce nu este absolut concludent.
.,,..,
26. Această precauţie avea oare drept scop sâ-1 asigure pe bărbat de fecunditatea consoartei alese sau acesta era prea lipsit de mijloace pentru a plăti o dată suma de bani necesară?
27. Este vorba de povestea lui Khaemuas.
28 Trebuie desigur să-1 urmăm pe Edgerton care bănuia că aceste aluzii la o sărbătoare de căsătorie constituiau o referire la evocarea unei cutume
mult mai vechi. • •«
29. în această privinţă se impune să ne referim la scena „teogamiei în care, spre a evoca întâlnirea trupească dintre Amon şi aleasa lui terestră, au fost reprezentaţi doar membrii cuplului aşezaţi faţă m faţă, cu genunchii de-abia atingându-se.
30. Crotalele sunt nişte mici castaniete rotunde dm aramă.
31. Pestman, care îşi pune problema, este cel care a studiat cel mai recent contractele de căsătorie în ansamblul lor.

Capitolul IV

\. *înţelepciunea lui Ani,* 6, l la 6, 10.
2. Rolul acestui portar corespunde exact cu acela al fooafc-ului din
Egiptul modern.
3. Corespondenţa exactă a termenului inventar este *imet-per,* adică: „ceea ce este în casă".
4. Acest text este citat după S. Schott.
5. Regăsim acelaşi detaliu în casele moderne din zonele rurale egiptene: sunt aşa-numiţii *mulqafs.*
6. Citat după G. LEFEBVRE, *Romans et Contes egyptiens.*
1. Acest text este citat după culegerea lui S. SCHOTT, *ChanU d'a-mour...*
8. Acest text a fost detectat, apoi studiat de Iversen, urmat de G. Le-febvre.
9. Textul este extras din papirusul de la Berlin nr. 199, verso, 2,2-5. în reţetă, nisipul trebuia foarte probabil să servească drept suport grăunţelor de orz şi grâu, iar curmalele puteau constitui îngrăşământul.
10. Acest text este extras din inscripţiile templului din Esna.
11. V. *supra* naşterea suveranei-faraon Hatşepsut.
12. Termenii citaţi sunt luaţi din studiul lui Goyon şi El Adly.
13. Acest pasaj din papirusul Westcar este citat după publicaţia lui G. Lefebvre.
14. Această reţetă este extrasă din papirusul medical Ebers.
15. Acest papirus privitor la protecţia magică a noului-născut a fost publicat cândva de A. Erman.
16. Muzeul Luvru posedă două exemplare ale acestei figurine care trebuie să fi fost utilizată destul de frecvent.-

Capitolul V

1. Aceste papirusuri medicale din Egiptul antic sunt cunoscute astăzi sub numele de papirusurile medicale de la „Kahun", sau pa-pirusul Ebers, după numele achizitorului său modern, sau papirusul de la Berlin etc.
2. Extras din papirusul Ebers, după G. LEFEBVRE, *Essais sur la medecine...*
3. Această *Carte de vise* este obiectul unuia din papirusurile Ches-ter Beatty, purtând numele colecţionarului englez care le achiziţionase.
4. Această aventură a fost reconstituită de W. A. Ward şi pare să corespundă într-adevăr realităţii faptelor. Şi cazul nu era unic!
5. Acest text este extras din povestea *Adevăr şi Minciună,* după publicaţia lui G. Lefebvre.
6. Traducerea acestui text a fost realizată de Spiegelberg.
7. Această frază este extrasă dintr-o stelă păstrată la Muzeul Fundaţiei Gulbenkian de la Lisabona.
8. Extras din capitolul 30 B al *Cărţii morţilor,* referitor la textul „Scarabeului inimii". Traducere de P. Barguet.
9. Aceste texte au fost traduse de Gardiner şi adunate de Schott.
10. Acest text şi cele două citate următoare sunt date după Schott.
11. Aici este vorba fără îndoială de salariul zilnic al învăţătorului. (A se vedea capitolul despre *Educaţia copilului.)*
12. Acest text provine din *înţelepciunea lui Ani, l,* 15-18, 1.
13. Este vorba despre papirusul de la „Kahun", nr. 1.

r

CapK^olul VI

1 *înţelepciunea lui Amenemope,* § 26, 10.
2 Această informaţie este furnizată de *ostracon-u* de la Tonno, nr.
57 3 Această reţetă este dată de papirusul de la „Kahun", nr. 3.
4. Autorii papirusului nr. 7 de la „Kahun" nu ştiau că acest leac avea -a f,e utilizat până în secolul XX.
5 Acest citat este preluat de la Sh. Allam.
6 Aceste scrisori, scrise în majoritatea cazurilor pe lemn, au fost consemnate, mai rar, pe papirus. Ele au fost detectate de către doi egip-?°logi celebri, Gardiner şi Sethe.
7 Textul cel mai important din această serie figurează pe papirusul j» ia Leiden I, 371.
, ,
8. Această ipoteză extrem de plauzibilă a fost avansată de Cerny, peet şi Theodorides.
9. *Scrisoarea U,* 1-42.
10. *Scrisoarea I,* 14-15.
11, *înţelepciunea lui Ani,* 14, 6-11.

12' Este vorba de papirusul Lansing 8, 4-7.
13! Este vorba de § 110 din *Codul lui Hammurabi.*
14 *Povestea lui Unatnon, 2,* 68-72.
15' Traducerea este dată după G. LEFEBVRE, *Romans et Contes.*
16. *înţelepciunea lui Ani* 8, 15.
17. *Maximă a lui Ptahhotep,* 18.
18 Text gravat pe statuia de la Cairo nr. 42 206.

SURSE

încheiere

l Capitolul CXXV.
2. Extras din poemele de dragoste cuprinse în papirusul Chester Beatty I, editat de şir Alan Gardiner.

A trata, în cadrul unei asemenea colecţii, istoria şi rolul femeii în timpul Egiptului faraonic, adică de-a lungul unei perioade de aproximativ treizeci de secole - din zorii Imperiului Vechi până la sfârşitul dinastiilor indigene -, se vădeşte o întreprindere anevoioasă, într-adevăr, natura şi diversitatea mereu fragmentare ale elementelor ce subzistă în acest domeniu nu ne permit să-i conferim acestei lucrări un caracter absolut exhaustiv, aşadar să-i stabilim un aspect definitiv.

Se impune să constatăm mai întâi că în ciuda apariţiei scrisului la începutul mileniului al Hl-lea a. Chr., încă din vremea primilor regi ai Egiptului de Sus şi de Jos, nu dispunem, până astăzi, de texte suficient de complete şi de coerente, indispensabile cunoaşterii integrale a societăţii din epocile cele mai vechi: numeroase cercetări, studii, lucrări, anchete specializate şi săpături arheologice fie în curs, fie viitoare, vor completa desigur în mod progresiv cunoştinţele noastre în acest domeniu, ca şi în multe altele.

O expoziţie organizată de colegul nostru, Dr. D. Wildung, din Miin-chen, a oferit, în linii foarte generale, străbătând câteva capitale europe-ne (Munchen, Berlin, Bruxelles, Barcelona, Madrid şi Geneva), o viziune corectă a locului ocupat de femeie pe malurile Nilului faraonic de-a lungul mileniilor.

Atunci când tema propusă, într-un registru mai complet, tinde să ia forma unui studiu, construit în mod necesar pe informaţii mai ample, această încercare de reconstituire trebuia să fie prezentată epocă cu epocă, aşa cum a procedat de pildă J. Vercoutter, după J. Pirenne, sau, dimpotrivă, să fie ordonată în funcţie de diferitele manifestări şi diversele concepte ale feminităţii, aşa cum am făcut noi?

O analiză rapidă a surselor care ne sunt accesibile va justifica direcţia luată de demersul nostru.

Templele

Desigur, nici o altă ţară din Antichitatea timpurie nu ne-a lăsat mai multe mărturii despre o civilizaţie prodigioasă. Totuşi, pe o parte, templele cele mai vechi au dispărut aproape în întregime, iar majoritatea celor care mai subzistă corespund perioadei Imperiului Nou şi epocii greco-romane,
ceea ce restrânge, *a priori,* câmpul investigaţiilor. Pe de altă parte, şi mai ales, aceste monumente sunt practic toate cu vocaţie religioasă şi funerară.

în situaţia dată, această moştenire a Epocilor Timpurii ne permite fireşte să evocăm semnificaţia sacră a instituţiei faraonice, gloria care îi este conferită şi rolul atotputernic al clerului. Din fericire, descoperirea câtorva texte rare şi a unor papirusuri scăpate din naufragiul secolelor — şi furnizând câteva aluzii la desfăşurarea cultului sau la celebrarea sărbătorilor - ne oferă o perspectivă preţioasă asupra acestor reprezentări.

în schimb, pe zidurile sanctuarelor „tapisate cu zei", într-adevăr nimic nu se precizează referitor la viaţa supuşilor regelui, în majoritatea ca-zurilor, suntem confruntaţi cu efigia suveranului având dinainte o imagine a divinităţii, reprezentarea unei reciprocităţi rituale de ofrande şi libe-ralităţi. Atunci, oare ce putem extrage din aceste monumente spre a reconstitui istoria femeii în Egiptul antic? Investigaţia trebuie întreprinsă atunci prin deducţie şi întemeindu-ne mai întâi pe ceea ce se vede. O remarcă preliminară e necesară: formele feminine ale divinităţii apar, încă din epocile timpurii, ca entităţi protectoare şi titulare ale regalităţii. Vulturul femelă şi cobra femelă, Nekhabit şi Uadjet, personifică regiunile în care regele îşi va putea extinde puterea şi în acelaşi timp veghează asupra acestora din urmă. Prin jocul limbajului simbolic dominant, ele vor fi asimilate mitrei albe a Egiptului de Sus *(hedjet)* şi tiarei roşii a Egiptului de Jos *(desheret).* Aceste două coroane reunite au format „Puternicul" *(Pa-Sekhenm)* faraonului, pe care grecii 1-au denumit *Pşent.*

Pretutindeni, pe fragmentele de ziduri datând din Imperiul Vechi şi Mijlociu, regăsim prezenţa zeiţelor ce atestă faptul că expresia feminină a divinului nu este exclusă, aşa cum o evocă fireşte textele religioase extrem de vechi, menţionate pentru prima oară în cavourile piramide-lor, încă din vremea lui Unas, ultimul rege al dinastiei a V-a. Mai târziu, *Textele sarcofagelor,* în momentul în care se formează Imperiul Mijlociu, vor furniza o versiune nouă şi adaptată de „glose". (Aceste texte vor fi înlocuite atunci, în domeniul funerar, începând cu Imperiul Nou, de *Cartea ieşirii la lumina zilei* pe care egiptologii au denumit-o *Cartea morţilor.)*

^^^^^^^^^HHPflHnj^^^^^^^^^^HlPrffF ^^^^•^ f^^^^BfF

Ce să mai spunem despre reprezentările vizibile în sanctuarele gloriosului Imperiu Nou? Ca şi în epocile timpurii, zeiţele sunt înfăţişate singure, uneori primind omagiul regal, sau escortându-1 pe zeu: imaginea femeii libere şi aceea a cuplului. Survine, de asemenea, şi triada, evocare perfectă a familiei rezumate de bărbat şi femeie perpetuându-se prin moştenitor. Aceste grupări se repetă astfel de-a lungul epocilor, până pe zidurile epocii ptolemaice şi romane, care au urmat tradiţia faraonică. Regina, înconjurată cu cel mai mare respect, este prezentă şi pe pereţii templelor alături de soţul său, dar, cu certitudine, mult mai frecvent începând din momentul în care, sub Amenofis al IH-lea, expresia religiozităţii şi a conceptului divin suferă o mutaţie profundă până la „dezintegrarea" din epoca faimosului Amenofis al IV-lea, cunoscut sub numele de Akhenaton Ereticul. De atunci, rolul suveranei, în religie şi în istorie, apare într-o lumină nouă... sau cel puţin într-o perspectivă diferită. Totuşi, alte mărturii furnizate de statui, de stele funerare subliniază locul eminent deţinut de primele suverane de la începutul dinastiei. Dacă monumente de aceeaşi importanţă, pentru epocile precedente s-ar fi păstrat, poate că am fi avut posibilitatea să întrevedem fondul esenţial printr-o evoluţie a formei. Aceste verigi lipsindu-ne pentru moment, un studiu pur cronologic se vădeşte, aşadar, extrem de anevoios, în Imperiul Nou, templele sunt nu numai accesibile în parte, dar pe pereţii lor subzistenţi apare un fenomen de naraţiune istorică comentată prin imagine: expediţii în afara frontierelor, războaie susţinute pentru apărarea ţării, desfăşurarea unor mari sărbători. Scopul rămâne Ia nivelul intenţiei religioase, dar subiectul evocă o realitate terestră. Astfel putem urmări încă, pe pereţii descoperiţi la Deir el-Bahari, rememorarea parţială a evenimentelor pe care regina Hatşepsut dorise să le eternizeze.

Desigur, instituţiile vor evolua de-a lungul secolelor, noi funcţii vor fi create urmând necesităţile epocii: fără capelele ridicate de Divinele Adoratoare, nu am fi ştiut decât foarte puţin despre aceste regine-preotese al căror sacerdoţiu consacră realizarea prerogativelor devenite instituţie pentru a proteja o monarhie deja şovăitoare începând din anul 1000 a. Chr. Atunci când abordăm templele din epoca ptolemaică, orice anecdotă ce se abate de la mitologia pură este izgonită din nou de pe reliefuri în care majoritatea scenelor se reduc la tablourile clasice reproducând dispunerea faţă în faţă a imaginilor divine cu acelea ale suveranului, repetate la infinit, în schimb, textele în hieroglife cu forme îmbogăţite şi derutante abundă, iar scribii ne permit să le decelăm atunci, ca pentru a confirma caracterul imuabil al adevărurilor exprimate odinioară într-un stil voit obscur, comentate din belşug la sfârşitul acestei îndelungate aventuri faraonice.

Arta statuară

încă din epoca piramidelor, arta statuară regală ne dezvăluie extrem de timpuriu prin grupurile lui Mykerinos şi ale soţiei sale, sau prin triadele formate din imaginea regelui sculptată la aceleaşi proporţii cu cele ale zeiţelor ce-1 încadrează, o preocupare pentru paritatea

necontestată - nici măcar discutată - între cele două sexe din zonele divine sau din lumea regală.
295
Arta statuară civilă ne permite, în acest domeniu, să constatăm trăsături analoage: reala egalitate între cei doi membri ai cuplului, înfăţişaţi adesea în lucrările în *ronde bosse.* Este într-adevăr o apologie a căsniciei; dimensiunile şi poziţia protagoniştilor nu pot dezvălui vreo inferioritate sau vreo superioritate oarecare. Bărbatul stă în picioare, iar femeia stă aşezată, sau invers. Dimensiunile pot fi egale, sau femeia poate fi mai mică decât soţul ei, dar în majoritatea cazurilor ea îmbrăţişează torsul soţului său sau îi pune mâna pe umăr. Uneori ei sunt reprezentaţi în picioare, ţinându-se de mână: asistăm aici la simbolizarea egalităţii şi armoniei perfecte, completate, împrejurul lor, de imaginea copiilor pe care i-au procreat.

Mormintele

îndată ce mormântul şi capela funerară regale poartă pe zidurile lor un mesaj gravat şi pictat, suntem în prezenţa unor reprezentări şi a unor texte rezervate în mod special transformărilor suveranului; acest subiect iese din cadrul temei noastre, în schimb, o exegeză a inscripţiilor mai mult sau mai puţin riguroasă, în funcţie de epocile din care datează, face să apară texte mitologice extrem de originale în care lumea zeilor ne dezvăluie din nou locul şi acţiunea conferite diferitelor aspecte ale „panteonului" feminin, precum şi simbolurile sale majore,
Cât despre capelele civile unde era celebrat cultul morţilor, ele constituiau elementul de legătură între defuncţi şi cei „care rămăseseră pe Pământ"; zidurile lor au fost dintotdeauna, şi în ciuda secolelor care s-au succedat, ornate în majoritatea lor cu scene din viaţa zilnică, artizanală şi agricolă din perioadele respective. Desigur, şi în acest domeniu, formele au evoluat, modele s-au impus, coafurile şi vestimentaţiile au suferit transformări, dar rămânem încă impresionaţi de fidelitatea faţă de temele alese şi tratate. Atunci suntem nevoiţi să admitem noţiunea unui ritual pentru selecţia evocărilor al căror caracter civil trebuia să mascheze un simbol magico-religios, unicul scop fiind să-1 protejeze şi să-1 ajute pe cel fără trup să-şi dobândească eternitatea scăpând de primejdiile întâlnite în calea sa.
Dar aceste reprezentări erau totodată şi imagini ale vieţii reale, chiar dacă nu reproduceau tabloul precis al existenţei trăite pe Pământ de posesorul mormântului. Ele recreau atmosfera generală a vieţii unui agent al statului sau a unui proprietar de terenuri, adăugând totuşi câteva nuanţe bine determinate relative la poziţia personalităţii respective.
Cu toate acestea, fie că mormântul era dedicat unui înalt funcţionar sau unui simplu burghez, femeia alături de soţul său beneficiază, ca şi el, de ofranda esenţială şi de numeroasele sale pregătiri; pâinea prezentată este sugerată de altfel ca fiind rezultatul semănatului, al recoltei, al „tre-ierătoarei" primitive ce precede zdrobirea grăunţelor a căror făină, frământată, va fi pregătită prin grija femeilor sub toate formele date aluatului, pentru coacere.
Stăpânul casei le răsplăteşte uneori pe lucrătoarele care ştiau atât de bine să ţească cele mai fine pânze de in. Dansatoarele şi muzicienele ce înveseleau ospeţele funerare la care participau bărbaţi şi femei sunt aici pentru a ne reaminti una dintre ocupaţiile de predilecţie ale neamului
296
femeiesc. Dar nimic în toate aceste reliefuri şi aceste picturi nu ne informează în mod special asupra vieţii private şi a evenimentelor cută-rei sau cutărei existenţe feminine, şi încă mai puţin asupra aspiraţiilor particulare ale unui grup anume de doamne sau orăşence. Pe aceste mo-numente deosebim slujnica de stăpână; desigur, putem distinge ţăranca de soţia nobilului, dar încă nu s-a exhumat nici o biografie a doamnei, oricât de embrionară ar fi ea (în schimb, aşa cum va rezulta mai departe, prin texte juridice regăsite, începem să fim destul de informaţi în privinţa statutului femeii).

Anchete întreprinse
datorită săpăturilor arheologice

Informaţiile provin, aşadar, din anchetele ce se desfăşoară neîncetat interogând nu numai monumentele religioase şi funerare cărora le dato-răm doar o viziune generală, dar mai ales din săpăturile executate în solul acestor ansambluri monumentale şi în ruinele rarelor aglomeraţii urbane în care au putut fi întreprinse cercetările: obiecte din viaţa cotidiană şi documente scrise ale căror fragmente s-au păstrat în mod miraculos: arhive de palat, corespondenţe diplomatice, piese administrative, povestiri populare redactate pentru învăţarea literaturii clasice în şcoli, cărţi de înţelepciune şi de maxime, de medicină şi de farmacopee, de poeme, de vise, vestigii de rapoarte de procese, contracte juridice, misive între cei vii şi chiar... scrisori adresate morţilor etc. Aceste elemente ne-au parvenit rareori complete, dar fragmentele confruntate cu mărturiile arheologice ne permit să ordonăm acest *puzzle* în vederea unei încercări de reconstituire a obiceiurilor ce predominau în viaţa femeilor din Egiptul antic şi, de asemenea, să urmărim sublinierea anumitor trăsături ale caracterului lor, la peste trei sau patru milenii distanţă.

CRONOLOGIE

c. 1554-1080
Aceste date nu sunt decât aproximative întrucât, până astăzi, cronologia nu a putut fi încă stabilită în mod absolut. Există teze opuse, care prezintă variante sensibile până la sfârşitul Imperiului Nou. Dăm aici un tabel ce ţine seama de principalele studii general admise.
c. 6000 Neolitic,
c. 5000 Badarian.
c. 4000 Amraţian.
c. 3500 Gherzeean.
c. 3100 începutul istoriei; unificarea Egiptului; apariţia
scrierii, c. 3100-2700 *Epoca tinită:* dinastiile I si a 11-a.
c. 2700-2200 *Imperiul Vechi:* dinastiile III-VI, de la Snefru la
Pepi al II-lea (cea mai lungă domnie din istorie), dinastia a IV-a: epoca marilor piramide (Kheops, Khefren şi Mykerinos). *c. 2150?: regina Nitokris.*
c. 2200-2060 *Prima perioadă intermediară:* dinastiile VII-X.
Perioadă tulbure, regalităţi multiple, puterea no-marhilor. Heracleopolis împotriva Tebei victorioasă în final.
c. 2060-1785 *Imperiul Mijlociu:* dinastiile XI-XII. Domniile fa-
raonilor Montuhotep, Amenemhat (1-IV) si Sesos-tris (MII). *c. 1789-1785?: regina Neferu-Sobek.*
c. 1785-1554 *A doua perioadă intermediară:* dinastiile XIII-
XVII. Dezordini. Infiltrarea, apoi domnia hicso-şilor. Prinţii tebani Sekenenre Tao, Kamosis, apoi Ahmosis Eliberatorul îi izgonesc pe hicsosi.
298
1080-332
333-332 332-305 305-30
30 a. Chr.-640 p. Chr.
Imperiul Nou:
• *c.* 1554 la 1305: dinastia a XVIII-a: domniile faraonilor Amenofis (I-IV) şi Tumosis (I-IV). *c. 1504-1483: Hatşepsut, regenţă şi autoritate regală.* „Reforma" lui Amenofis al IV-lea-Akhe-naton/Nefertiti?, Smenkhare), Tutankhamon, Ay, Horemheb.
• c. 1305-1196: dinastia a XlX-a: Ramses I, Seti I, Ramses al II-lea (1290-1224), Mineptah, Amen-mes, Seti al II-lea, Siptah şi regina

Tausert (1204-1196).
• *c.* 1196-1080: dinastia XX-a: Sethnakht, Ramses al IlI-lea, Ramses al IV-lea până la Ramses al Xl-lea.
Epoca Târzie: dinastiile XXI-XXX.
• 1080-946: domniile îngemănate ale regilor din Tanis (Smendes, Psusennes, Siamon etc.) şi ale Marilor Preoţi ai lui Amon (Herihor, Piankhi, Pi-nedjem etc.) la Teba, cu Adoratoarele Divine.
• 946-664: invazii străine, libiene, „etiopiene" (= sudaneze).
• 664-525: dinastia XXVI-a: renaşterea saită (Psam-metic, Neşao, Amasis etc.).
• 525-332: dinastiile XXVII-XXX. Cambyses cucereşte Egiptul. Două perioade de dominaţie persană de la Darius I Ia Darius al IH-lea Codoman (Aryandes, satrapul Egiptului). Ultimii faraoni: Neferites şi Hakoris (dinastia XXIX-a), Nectane-bo I şi al II-lea (dinastia XXX-a)
Bătălia de la Issos: cucerirea Egiptului de Alexandru cel Mare.
Regi macedoneni (Alexandru cel Mare, Filip Ar-rhidaios, Alexandru al IV-lea).
Faraonii ptolemaici: Ptolemeu I până la al Xll-lea, Clebpatra I până la a VH-a (numai *Cleopatra a VH-a* a domnit).
Egiptul roman.

BIBLIOGRAFIE

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ SUMARĂ

Abrevieri

Ă.A: A.D.A.I.K.:
A.S.A.E.:
B.S.F.E.:
B.d.E.:
B.I.F.A.O.:
Bi.or.:
C.A.H.:
C.E.D.A.E.:
C.d.E.:
C.G.C.:
C.N.R.S.:
E.E.S.:
G.M.:
I.F.A.O.:
J.A.R.C.E.:
J.E.A.: J.N.E.S.: L.Ă.: M.D.A.I.K.:
M.Ă.S.:
M.I.F.A.O.:
M.P.:
R.d.E.: S.A.K.: S.A.: Z.Ă.S.:
Ăgyptologische Abhandlungen, Wiesbaden.
Abhandlungen des Deutschen Archaologischen Instituiş Kairo, Ăgyptologische Reihe, Gliickstadt.
Annales du Service des antiquites de l'Egypte, Cairo.
Bulletin de la Societe franţaise d'egyptologie, Paris.
Bibliotheque d'etude de l'I.F.A.O., Cairo.
Bulletin de l'I.F.A.O., Cairo.
Bibliotheca orientalis, Leiden.
Cambridge Ancient History.
Centre de documentation et d'etudes sur l'Ancienne Egypte, Cairo.
Chronique d'Egypte, Bruxelles. '
Catalogue g6n6ral du muşte du Caire, Cairo.
Centre naţional de la recherche scientifique, Paris.
Egypt Exploration Society, Londra. ';•
Gottingen Mizellen, Gottingen.
Institut fran9ais d'archeologie orientale du Caire, Cairo.
Journal ofthe American Research Center in Egypt, Princeton.
Journal ofEgyptian Archeology, Londra.
Journal of Near-Eastern Studies.
Lexikon derAegyptologie, Wiesbaden (începând din 1975).
Mitteilungen des Deutschen Archăologischen Instituts, Abteilung Kairo, Wiesbaden.
Miinchen Ăgyptologischen Studien.
Memoires de l'I.F.A.O., Cairo.
Fondation Eugene Piot. Monuments et Memoires publies par l 'Academie des inscriptions et belles-lettres, P.U.F., Paris.
Revue d'egyptologie, Paris-Louvain.
Studien zur Altagyptischen Kultur, Hamburg.
Service des antiquites, Cairo.
Zeitschrift fur Ăgyptische Sprache und Alterumskunde, Berlin-Leipzig.

DRIOTON E. şi VANDIER J., *Leş Peuples de l'Orient mediteraneen,* voi. II, *L'Egipte,* P.U.F., Paris, 1938 (reeditare începând din 1946). STEINDORFF G. şi SEELE K., *When Egypt mied the East,* Chicago, ed. a 2-a, 1957. HAYES W.C., *The Scepter of Egypt.*
I - *From the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom,* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1960.

II - *The Hyksos Period and the New Kingdom (1875-1080 B.C.),* Cambridge, Mass., 1959. PIRENNE J., *Histoire de la civilisation egyptienne* (â La Baconniere,
Neuchâtel; La Renaissance du Livre, Bruxelles). Premier cycle, 1961.
Deuxieme cycle, 1962. Troisieme cycle, 1963. GARDINER A.H., *Egypt ofthe Pharaohs,* Oxford, 1962. *The Cambridge Ancient History:*
SMITH W.S., *The Old Kingdom in Egypt,* 1962.
HAYES W.C., *The Middle Kingdom in Egypt,* 1964.
JAMES T.H.G., *From the Expulsion ofthe Hyksos to Amenophis l,* 1965.
FAULKNER R.O., *Egypt, Internai Affairsfrom Thoutmosis I to the Death of Amenophis III,* 1966.
CERNY J., *Egypt from the Death ofRamesses III to the End ofthe Twenty-First Dynasty,* 1965. HELCK W. (Ed.), *Lexikon der Aegyptologie,* Harrasowitz, Wiesbaden, începând din 1975. BLACKMANN A.M., „On the Position of Women in the Ancient Egyptian Hierarchy", în *J.E.A.,Vll,* 1921, pp. 8 şi urm. HOHENWART-GERLACHSTEIN A., „The Legal Position of Women in Ancient Egypt", în *Wiener Volkerkundelische Mitteilungen,* 3. Jahrgang, nr. l, Viena, 1955, pp. 55 şi urm.
VERCOUTTER J., „La femme dans l'Egypte ancienne", in *Histoire Mondiale de la Femme,* Nouvelle Librairie de France, 1965, cartea a doua. WENIG S., *Die Frâu in Aegypten,* Leipzig, 1967. LESKO B., *The Remarkable Women of Ancient Egypt,* Berkeley, California, 1978. WILDUNG D.-SCHOSKE S., *Nofret, die Schdne.* Catalog al expoziţiei organizate la Miinchen pe tema: *Femeia* (1984-1985), Berlin (1985), Hildesheim (1985), Bruxelles (1985-1986) etc.

CULEGERI GENERALE DE TEXTE

BREASTED J.H., *Ancient Records, Historical Documents.*
Voi. I: *The First to the Seventeenth Dynasties,* Chicago, 1906. Vol.-II: *The Eighteenth Dynasty,* Chicago, 1906-1923. Voi. III: *The Nineteenth Dynasty,* Chicago, 1906-1923. Voi. IV: *The Twentieth to the Twenty-Sixth Dynasties,* Chicago, 1906-1923.
Voi. V: *Indices,* Chicago, 1907. LICHTHEIM M., *Ancient Egyptian Literature.*
301
Voi. I: *The Old and Middle Kingdoms,* Londra, 1975.
Voi. II: *The New Kingdom,* Londra, 1976.
Voi. III: *The Late Period,* Londra, 1980. SIMPSON W.K. (ed.), *The Literature ofAncient Egypt,* New Haven, 1972. GOYON J.-CL., *Rituels funeraires de l'Ancienne Egypte,* îiditions du Cerf, Paris, 1972. LALOUETTE CL., *Textes sacres et textes profanes de l 'Ancienne Egypte,* Gallimard (collection U.N.E.S.C.O.), Paris, 1984. ROCCATI A., *La Litterature historique sous l'Ancien Empire egyptien,* Editions du Cerf, Paris, 1982.
ii

Poezia de dragoste ,

GILBERT P., *La Poesie egyptienne,* Bruxelles, ed. a 2-a, 1949. '$.
SCHOTT S., *Leş Chants d'amourdans l'Egypte ancienne* (trad. din gej[1]!' mană de P. Krieger), Maisonneuve, Paris, 1956. ' i;

BIBLIOGRAFIE DETALIATĂ SUMARĂ

I. Femeia în lumea divină

KESS H., *Der Gotterglaube im alten Aegypten,* Leipzig, 1941. ',;'; VANDIER J., *La Religion egyptienne,* P.U.F., Paris, 1949. DESROCHES NOBLECOURT CH., „La Religion 6gyptienne", în *Histoire generale des religions,* Quillet, ed. a 2-a, 1960. MORENZ S., *Aegyptische Religion,* Stuttgart, 1960.
- despre mitologie ca temă de reprezentare teatrală:
DRIOTON E., *Le Theătre egyptien,* fid. Revue du Caire, Cairo, 1942.
- despre legenda Zeiţei îndepărtate:
JUNKER H„ *Ausmg der Hathor-Tefnut aus Nubien,* Abh. Beri. Akad., 1911. VANDIER J., „lousaâs et (Hathor)-Nebet. Hetepet" în *R.d.E.,* Klincksiek,
1964-1965-1966. DESROCHES NOBLECOURT CH. si KUENTZ CH., *Le Petit Temple d'Abou Simbel,* Mâmoires du C.E.D.A.E. I si II, Cairo, 1968.
- despre zeiţa Hathor:
ALLAM SH., „Beitrage zum Hathorkult", în *M.Ă.S.,* Berlin, 1963. DAUMAS FR., *Leş Mammisis des temples egyptiens,* Annales de l'Uni-versit6 de Lyon, Paris, 1965.
— despre zeiţa Isis:
MUNSTER M., „Untersuchungen zur Gottin Isis", în *M.Ă.S.,* Berlin, 1968. A se consulta, de asemenea, completările oferite de PH. DER-CHAIN în *Bi. or.* XXVII, 1/2 (1970), pp. 21-23.
BERGMAN J., *Ich bin Isis,* Acta Universitatis Uppsaliensis, Uppsala, 1968.
— despre primele imnuri către Isis:
ZABKAR L.V., „Six Hymns to Isis in the Sanctuary of her Temple at Philae", în *J.E.A.* 69, 1983, pp. 115-137.
302

II. Femeia în regalitate

Capitolul l

BUTTLES T.R., *The Queens of Egypt,* 1908. (Lucrare citată cu titlu informativ.)
— incesturi:
HAYES W.C., „Inscriptions from the Palace of Anîenophis III", în *J.N.E.S.,* ian. 1951, nr. 95 şi 97. GRIFFITHS G., „The Origins of Osiris and his Cult", în MAS. 9, Leiden, 1980, pp. 136 şi urm. VAN DER WALLE B., „La Princesse Isis, fille et epouse d'Amenophis III", în *C.d.E.,* XLIII, 85, 1968, pp. 36-54.
DESROCHES NOBLECOURT CH., în *B.S.F.E.* 23, 1957, pp. 19-22. DONADONI S., „Testi geroglifici di Madinet Madi", în *Orientalia,* voi.
XVI.fasc. 4(1947), p. 508. WENTE E., în *J.N.E.S.,* XLII, nr. 4, oct. 1983, p. 316.
— numele egiptean al reginei hitite a lui Ramses:
DESROCHES NOBLECOURT CH., „Hommage d'un poete â la prin-cesse lointaine", în revista *Kemi,* XII (1952), pp. 34-45.

- teogamie:
BRUNNER H., „Die Geburt des Gottkonigs", în *Ă.A.,* Bând 10, Wies-baden, 1964.
- mama regală:
VAN DER SLEYEN CL., *Leş Guerres d'Ahmosis.fondateurde la XVIII' dynastie,* Fondation Reine-Elisabeth, Bruxelles, 1971.
HABACHI L., „La Reine Toul, femme de S6thi Ier, et şes parents inconnus", în *R. d'E.,* 21, pp. 27-47. A se completa cu:
DESROCHES NOBLECOURT CH., *Courrierdu C.N.R.S.,* nr. 9, hors serie, 1975.

Capitolul II

- Marea Soţie Regală:
WILSON J.A., „Akh-en-Aton and Nefert-iti", în *J.N.E.S.,* XXXII, nr.
1-2, 1973, pp. 235 şi urm. SE1PEL W., *Untersuchungen zu den Ăgyptischen Koniginnen der Friihzeit und des Alten Reiches,* Hamburg, 1980.
- regine amarniene, Nefertiti etc.:
HARRIS J.R., „Nefertiti and Kia", în *C.d.E.,* XLIX, nr. 97, 1974, pp. 75 şi urm.
HARRIS J.R., „NeTerneTruaten Regnans", în *Acta Orienta/ia,* 36, 1974, pp. 11-21.
SAMSON J., *Nefertiti and Cleopatra,* Londra, 1985.
DESROCHES NOBLECOURT CH., *L''Extraordinaire Aventure amarnienne,* fid. des Deux Mondes, Paris, 1960.
KRAUSS R., „Meritaten as Ruling Queen of Egypt and Successor of ther Father Nipkhururia-Akhenaten", în *Actes du I'' Congres inter-naţional d'egyptologie* (Cairo, 2-10 oct.1976), Berlin, 1979, pp. 403-406.

303

- reginele rameside: Rolul lui Nofretari în:
DESROCHES NOBLECOURT CH., în *Ramses le Grand,* catalogue de. l'exposition, Paris, 1976, pp. XVII-XXXIV.
- Tuy, mama lui Ramses al H-lea etc. în:
DESROCHES NOBLECOURT CH., în *L'Egyptologie en 1979,* C.N.R.S.,
1982, pp. 227-243. VAN DE WALLE B., în *Bi. or.,* XXX, 1-2 ian.-martie 1973, p. 40.
— soţii regale secundare:
WINLOCK H., *The Treasure ofthree Princesses,* New York, 1948. SCHULMAN A.R., „Diplomatic Marriage in the Egyptian New King-dom", în *J.N.E.S.,* XXXVIII, nr. 3, iul. 1979, pp. 177-193.
— rolul religios al reginei:
GITTON M., *L'Epouse du dieu Ahmes-Nefertari,* Leş Belles Lettres, Paris, 1975. (Pentru studiul său critic: GRAEFE E., în *Bi. or.,* XXXII, 5/6, 1976, pp. 316-320.)
— *Leş Divines Epouses de la XVIII' dynastie.* Annales litteYaires de l'universite de Besanţon, Centre de recherches d'histoire ancienne, voi. LXI, 1984.
DESROCHES NOBLECOURT CH. şi KUENTZ CH., *Le Petit Temple d'Abou Simbel,* Memoires du C.E.D.A.E. I şi II, Cairo, 1968.
- rolul funerar ai reginei:
DESROCHES NOBLECOURT CH., *Toutankhamon, vie et mort d'un pharaon,* Hachette, Paris, 1963, cap. VIII, pp. 245 şi urm.
WESTENDORFF W., „Bemerkungen zur «Kammer der Wiedergeburt» in Tutanchamungrab", în *Z.Ă.S.,* 94, Berlin, 1967.
DESROCHES NOBLECOURT CH., „Isis, Sothis, etc.", în *M.I.F.A.O.,* CIV, Cairo, 1980, pp. 15-24.

Capitolul III

- harem:
GARDINER A.H., „The Harem at Miwer", în *J.N.E.S.,* XII, nr. 3,1953,
pp. 145-149. REISER E., *Der Konigliche Harim im Alten Ăgypten und seine Ver-waltung,* Viena, 1972. DESROCHES NOBLECOURT CH., „Leş Enfants du Kep", în *Actes du XXI' Congres des orientalistes,* Paris, 1847, pp. 68-70.
— harem de însoţire:
GARDINER A.H., *Egypt of the Pharaohs,* p. 200.
- favorite:
DESROCHES NOBLECOURT CH., „Interpretation et datation d'une scene gravee du palais d'Ugarit", în *Ugaritica III,* îndeosebi pp. 197-205, Geuthner, Paris, 1956.
GARIS DAVIES (N. DE) şi GARDINER A.H., *The Tomb ofHuy,* E.E.S., 1926, p. 24 şi pi. XXVIII.
— comploturi de harem:
ROCCATTI A., *La Litterature historique...,* p. 192, § 180.

304

POSTER J., „The Conclusion of the Testament of Amenemes", în *J.E.A.,*
67, 1981, p. 46.
PARANT R., *L'Affaire Sinuhe,* Aurillac, 1982. DEVERIA TH.., *Leş Papyrus judiciaires de Turin et Ies papyrus Lee et Rotlin^ \S68.* LOYRETTE A.-M., „Complot dans un harem", în *Histoire (informations et documents),* 3, martie 1970, Paris.

Capitolul IV

- necropole de regine:
SMITH W., *The Old Kingdom,* C.A.H., pp. 9, 10, 16, 22, 23, 26... DESROCHES NOBLECOURT CH., „La vallee des Reines retrouve-ra-t-elle sa splendeur passiSe?" , în *Archeologia,* nr. 209, ian. 1986,
pp. 22-37. GARDINER A.H., „The Tomb of Queen Twosre", în *J.E.A.,* 40, 1954,
pp. 40-44. CERNI? J., *Egyptfrom the Death ofRamesses 111...,* C.A.H., 1965, p. 51.
- regina divinizată:
GITTON M., *L'Epouse du Dieu, Ahmes-Nefertari. Documents sur sa vie et son culte posthume,* Universit6 de Besanţon, Paris, 1981.
- suverane-faraoni:
NEWBERRY P., „Queen Nitocris of the Sixth Dynasty", în *J.E.A.,* 29,
dec. 1943, pp. 51-54. COCHE ZIVIE CH., „Nitocris, Rhodopis et la troisieme pyramide de Giza", în *B.I.F.A.O.,* 72, Cairo, 1972, pp. 115-138. NEWBERRY P., „Co-regencies of Ammenemes III, IV and f Sebeknofrw", în *J.E.A.,* 29, dec. 1943, pp. 74-75. VALLOGIA M., „Amenemhat IV et sa coregence avec Amenemhat III",
în *R.d.E.,* 21, 1969, pp. 112,122,131. FAULKNER R.O., *Egypt from the Inception of the Nineteenth Dynasty...,* C.A.H., 1966, pp. 23-24.
GARDINER A.H., *Egypt of the Pharaohs,* Taouseret, pp. 277-279. LEFEBVRE G., „Â propos de la reine Taousert", în *Museon,* LIX, 1-4, Louvain, 1946, pp. 215-221.

Capitolul V

GARDINER A.H., *Egypt of the Pharaohs,* pp. 343 şi urm. YOYOTTE J., „Harem virginal de Ia Divine Adoratrice"..., compte-rendu de I'Academie des inscriptions et belles-lettres, 1961-1962, pp. 43-52. SANDER HANSEN C.E., *Dos Gottesweib des Amun,* Copenhaga, 1940. CERNY J., *Egypt from the Death ofRamesses III...,* C.A.H., 1965, pp.
32 şi urm. LECLANT J., *Recherches sur Ies monuments thebains de la XX' dynastie...,* Cairo, 1965, pp. 353-386. CAMINOS R., „The Nitocris Adoption Stela", în *J.E.A.,* 50, 1964, pp.
51-101. GITTON M. şi LECLANT J., „Gottesgemahlin", în *LA,* II, Wiesbaden,
1977, col. 792-812.

GRAEFE E., *Untersuchungen zur Verwaltung und Geschichte der Insti-tution der Gottesgemahlin des Amun von Beginn des Neuen Reiches bis zur Spätzeit,* Wiesbaden, 1981.

Capitolul VI

— singura biografie valabilă până astăzi a fost scrisă de S.Rati6: RAŢIE S., *La Reine-Pharaon,* Paris, 1972.
— completat de un ansamblu extrem de important de referinţe: RAŢIE S., *La Reine Hatshepsout, sources et problemes,* Orientalis Monpeliensia I, Lugdunum Batavorum, Brill, 1979.
- câteva inexactităţi sau omisiuni şi completări merită să fie indicate pentru acest capitol şi capitolul 7:
MURNAME W.J., în *Bi. or.,* XXXIX, 1-2, 1982, p. 56: *astfel Merytre-Hatsepsut care se căsătoreşte până la urmă cu Tutmosis al III-lea, nu era fiica lui Hatsepsut. Titlul de Mare Soţie Regală nu i-a fost atribuit niciodată lui Neferure, unica fiică a lui Hatsepsut.*

Capitolul VII

NIMS CH., La *Thebes des pharaons,* Albin Michel, Paris, 1965, p. 205.
SCHULMAN A.R., în *J.A.R.C.E.,* VIII, pp. 29-48.
— Senenmut i-ar fi putut supravieţui reginei şi beneficia de favorurile lui Tutmosis al III-lea: MEYER CH., *Senenmut, eine Prosopografische Untersuchung,* Hamburg, 1982
- referitor la expediţia în Ţara Punt: HERZOG R., *Punt,* A.D.A.I.K., Bând 6, Gliickstadt, 1968. DESROCHES NOBLECOURT CH., „Aspects de la marine au temps des Pharaons", în *La Revue maritime,* nr. 84, Paris, aprilie 1953, pp.
437-460. POSENER G., „Le Canal du Nil â la mer Rouge avânt Ies Ptolemees",
în *C.d.E.,* XXVI, iulie 1938, pp. 259-273. MORGAN J., DE *(et alii), Catalogue des inscriptions de l 'Egypte antiqueI,delafrontieredelaNubieăKomOmbos,VKi\a,* 1984,pp. 126-127:
stânca de la Tingar.
- despre scrierea presinaitică:
GARDINER A.M., „The Egyptian Origin of the Semitic Alphabet", în *J.E.A.,* 3, 1916, pp. 1-16.
- despre avantajele atribuite unor funcţionari ai reginei şi a căror memorie a fost persecutată de detractorii lui Hatsepsut:
CAMINOS R. şi JAMES T.G.H., *Gebel-el-Silsileh, I. The Shrines,* E.E.S., Londra, 1963.
- despre însemnele lui Osiris şi Re ţinute în mână de Hatsepsut: DESROCHES NOBLECOURT CH., „La Statue colossale fragmentaire d'Amenophis IV offerte par l'Egypte a la France", în *M.P.,* 59,1973-1974, pp. 6-8, nota 3. — vestigiile triplului sanctuar al bărcilor, construit de Hatsepsut la Luxoi:
MURNAME W.J., în *Bi. or.,* XXXIX, 1-2, 1982, p. 54.
- celebrarea sărbătorii Şed şi a jubileului lui Hatsepsut: BERLANDINI J., „Senenmout, stoliste royal sur une statue-cube avec Neferoure", în *B.I.F.A.O.,* 76, Cairo, 1976, în special p. 131, nota 3. HORNUNG E. şi STAEHLIN E., „Studien zum Sedfest", *înAegyptiaca Helvetica J,* 1974, pp. 31, 54, 86. BELL L„ „Luxor Temple and the Cult of the Royal Ka", în *J.N.E.S.,*
XLIV, oct. 1985, nr. 4, pp. 251-294.
- despre cele şapte staţionări ale bărcii (şi nu şase):
HAYES W., *Internai Affairs...,* C.A.H., pp. 34-35, *contra* CH. NIMS în *J.N.E.S.,* XIV, 1958, p. 114.
- despre obeliscurile din electrum:
DESROCHES NOBLECOURT CH., „Deux Grands Obelisques precieux d'un sanctuaire â Karnak: Ies Egyptiens ont-ils erige des Obelisques d'electrum?", în *R.d.E.,* 8, 1951, pp. 47-61.
- despre Ma(i)herpera:
DARESSY G., *Fouilles de la Vallee des Rois,* C.G.C., Cairo, 1902, nr.
25099, referitor la mormântul „Copilului *Kep-u\ui"* Ma(i)herpera,
descoperit de V. Loret. POMORSKA J., „Leş Flabelliferes dans l'Egypte ancienne", în *l'Egyptologie en 1979,* C.N.R.S., t. II, Paris, 1982, pp. 155-158.
- autorii persecuţiilor:
HARI R., „La Persecution des heretiques", în *l'Egyptologie en 1979,* C.N.R.S., Paris, 1982, pp. 260-269.
- referitor la satira politică şi sexuală împotriva reginei:
WENTE E., „Some Grafitti from the Reign of Hatshepsut", în *J.N.E.S.,* XLIII, ian. 1964, nr. 9, pp. 47-54.

III. Femeia în domeniul civil

Capitolul I

PATURET G., *La Condition juridique de la femme dans L'Egypte ancienne,* Leroux, Paris, 1886. PIRENNE J., *Le Statut de la femme dans l'ancienne Egypte,* Rec. de la Societe' J. Bodin XI, *La Femme,* Bruxelles, 1959, pp. 63-67. ALLAM SH., „Die Stellung der Frâu im Alten Aegypten (in der Zeit des Neuen Reiches)", în *Bi. or.,* XXVI, 1969, pp. 15 şi urm. THEODORIDES A., „Frâu", în *L. Ă.,* II, 1977, col. 280-295.
- exemplul unui proces interminabil intentat de o femeie (procesul lui Mes):
GARDINER A.H., *Egypt of the Pharaohs,* pp. 268 şi urm. THEODORIDES A., *The Legacy of Egypt,* Oxford, 1971, pp. 310 şi urm.
- testamentul unei femei:
CERNt J., „The Will of Naunakhte and the Related Documents", în *J.E.A.,* 31, 1945, pp. 29 ş. urm.

- protecţia şi securitatea femeilor:
WILSON J., în *Z.Ă.S.,* 65, 1930, p. 60. ;
- despre „sclavie":
BAKIR A.M., „Slavery in Pharaonic Egypt", suppleinent des *A.S.A.E.,* cahier nr. 18, Cairo, 1952.
— „sclavi", proprietatea unui oraş:
THEODOR1DES A., *Legacy of Egypt,* Oxford, 1971, p. 314.
— diferite grade de servitute:

F1SCHER H.G., „Administrative Titles of Women", în *Varia I, Egyptian Studies l,* New York, 1976, pp.76 şi urm.
— Marea Temniţă:
HAYES W.C., A *Papyrus ofthe Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum,* New York, 1955.
— „roabe" (regale) folosite pentru lucrătorii regali:
CERNY J., „Workmen at Thebes in the Ramesside Period", în *B.I.F.A.O.,* L, Cairo, 1973. Capitolul: „The Women «slaves»", pp. 175-181.
- prizoniera siriană:
GRDSELOFF G., „Un emprunt au s6mitique pour dăsigner la femme captive de guerre", în *A.S.A.E.,* LI, 1951, pp. 163-166.
- eliberarea si căsătoria unui prizonier:
L1NAGE J. DE, „L" Acte d'dtablissement et le contrat de mariage d'un «esclave» de Thoutmosis III", în *B.I.F.A.O.,* XXXVII, pp. 217-234.
- adopţiune:
GARDINER A.H., „Adoption Extraordinary", în *J.E.A.,* 26, 1940, pp.
23-29.

Capitolul II

DESROCHES NOBLECOURT CH., „La vie de l'ecolier figyptien", în
Le Jardin des am, nr. 2, Paris, 1954, Ed. Tallandier, pp. 73-80. BRUNNER H., „L'Education en Ancienne Egypte", în *Histoire mondiale de l'education,* P.U.F., Paris, 1981, pp. 65-86. TOUNY A. si SWENIG S., *Der Sport im Alten Ăgypten,* Leipzig, 1969. MACRAMALLAH B., *Le Mastaba d'Idout,* S.A., Cairo, 1935, pi. VII. — excizie?:
în *L. Ă., \,* 1975, col. 728-729. - influenţa doicilor regale la Curte:
DESROCHES NOBLECOURT CH., „Une exceptionnelle d6coration pour la nourrice qui devint reine", în *Revue du Louvre,* nr. l, XXVIII, Paris, 1978, pp. 20-27. HELCK H., *Der Einfluss der Militărfiihrer in aer 18. Agyptischen Dy-*
nastie, Leipzig, 1939, p. 66-70. — meserii feminine:
BLACKMAN A., „Position of Women...", în/E.A., 7,1921, pp. 8-30. FISCHER H., în *Varia l, Egyptian Studies l,* New York, 1976, pp. 69-76. LUTZ H.F., *Textile and Costume among the People ofAncient Near East,* Leipzig, 1923.
308
- doamna Nebet, vizir?:
KANAWATY N., „Deux conspiratrices contre P<5pi I", în *C.d.E.,* LVI,
1981, pp. 211-212. DESROCHES NOBLECOURT CH., „La Cueillette du raisin dans la tom-
be d'une musicienne de Neith â Sai's", în *Revue des arts asiatiques,*
I, Paris, 1954, pp. 40-60.
BRUNNER-TRAUT E., *Der Tanz im alten Ăgypten,* Gluckstadt, 1938. WILD H., *Leş Danses sacreesdeL'Egypte ancienne,* Sources orientales
6, Paris, 1963. RIEFSTAHL E., „Two Hairdressers of the Eleventh Dynasty", în
J.N.E.S., XV, nr. l, 1956, pp. 10-17.
- o femeie de afaceri, Nenufar: în LA'., II, col. 290.
- femei în tribunalele rurale:
CERNY J., *C.A.H.,* II, cap. 35, 1975, p. 624.
GITTON A., „Le Clerge' fe'minin au Nouvel Empire", în *Actes du I"*
Congres internaţional d egyptologie, oct. 1976, Cairo, Berlin, 1979,
pp. 225 şi urm. „Le Role de Ia femme dans le clergă d'Amon", în *B.S.F.E.,* 75, pp. 131 -146.
— erotism şi relaţii sexuale:
DERCHAIN PH„ „La Perruque et le cristal", în *S.A.K., 2,*1975, pp. 55-74. MANNICHE L., „Some Aspects of Ancient Egyptian Sexual Life", în *Acta Orientalia,* 38, Copenhaga, 1977, pp. 11-24.
— inima şi inelarul:
SAUNERON S., „Une conception anatomique tardive", în *B.I.F.A.O.,*
LI, Cairo, 1952, pp. 61-62. AUFRERE S., „Le Coeur, l'annulaire gauche, Sekhmet et Ies maladies
cardiaques", în *R.d.E.,* nr. 36, 1985, pp. 21-34.
- vrăji de dragoste şi descântece:
SMITHER P., „A Ramesside Love Charm", în *J.E.A.,* 27,1941, pp. 131
şi urm. BOURGUET (P. DU), „Ensemble magique de la periode romaine
d'Egypte", în *M.l.F.A.O.* (Livre du Centenaire), CIV, Cairo, 1981,
pp. 225-238.

Capitolul III

EDGERTON W., „Notes on Egyptian Marriage chiefly in the Ptolemaic
Period", în *Studies in Ancient Oriental Civilization,* Part I, Chicago,
1931, pp. 5-20. CERNY J., „Consanguineous Marriage in Pharaonic Egypt", în *J.E.A.,*
40, 1954, pp. 23-29. „La Constitution d'un avoir conjugal en Egypte", în *B.I.F.A.O.,* XXXVII,
1937, pp. 41-48. PESTMAN P., *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt,*
Papyrologica Lugduno Batava, Brill, 1961. ALLAM SH., „Quelques Aspects du marriage dans PEgypte ancienne",
în *J.E.A.,* 67, 1981, pp. 116-135.
309
EYREC.J., „Crime and Adultery in Ancient Egypt", în ZE.A.,70,1984,
în special pp. 92-105. ALLAM SH., „Un droit penal...en Egypte pharaonique", în *J.E.A.,* 64,
1978, p. 67.
- moştenirea obiceiurilor faraonice în Egiptul musulman: ABD-AR-RAZIG AH., *La Femme au teinps des Mamelouks en Egypte,*
în B.I.F.A.O., Textes arabes et Etudes islamiques V, 1973, p. 140 (tru-soul).
DESROCHES NOBLECOURT CH., „Concubines du mort et meres de familie", în *B.I.F.A.O.,* 53,1953, pp. 7-47.
- poligamie? poliandrie?:
KANAWATY N., în *S.A.K.,* 4,1976, p. 149 şi urm.; în *S.A.K.,* 5,1977, p. 123 şi urm.; în *C.d.E.,* nr.102,1976, pp. 235 şi urm.; în *J.E.A.,* 63, 1977, pp. 59 şi urm.
SIMPSON W.K.. „Polygamy in Egypt in the Middle Kingdom", în *J.E.A.,*
60, 1974, pp. 100 şi urm. GABALLA G., „Three Funerary Stelae from the New Kingdom", în
M.D.A.I.K., 35, 1979, pp. 75-85. DEMAREE R.J. şi JANSSEN JAC.J., *Gleamingsfrom Deir el Medineh,*
Leiden, 1982, pp.l 14-115.

Capitolul IV

— locuinţa egipteană:

DESROCHES NOBLECOURT CH., *L'Art egyptien,* P.U.F. (Leş Neuf
Muses), Paris, 1962, pp. 82-84 şi 110-114. GARDINER A.H., *Hieratic papyri in the British Museum,* text, voi. I,
Londra, MCMXXXV. Formule pentru protejarea casei, pp. 71-72.
— naşterea unui copil:
P1LLET M., „Leş Scenes de naissance et de circoncision...", în *A.S.A.E.,*
LII, 1952, pp. 77-104. POSENER G., „Sur l'attribution d'un nom a un enfant", în *R.d.E.,* 22,
1970, pp. 204-205.
ERMAN A., *ZaubersprUche fur Mutter und Kind,* Berlin, 1901. BRUNNER H., *Die Geburt des Gottkdnigs,* Hamburg, 1962. GOYON J.-CL., în *BL or.,* XL, 3-4, mai-iunie 1964, p. 154. - cele şapte zâne Hathor: DESROCHES NOBLECOURT CH., „Un lac de turquoise...", în *M. P.,*
47, 1953, pp. 23-50.

Capitolul V

— despre ginecologie:
LEFEBVRE G., *Essai sur la medecine e'gyptienne ă l'epoque pharaonique,* P.U.F., Paris, 1956, pp. 88-115.
DESROCHES NOBLECOURT CH., „Pots anthropomorphes et recettes magico-me'dicales dans l'Egypte ancienne",în *R.d.E.,* 9, Paris, 1952, pp. 49-67.

310

- mobilier şi obiecte casnice:
DESROCHES NOBLECOURT CH., în *Univers desformes,* N.R.F., *Leş Arts de metamorphose.* T. I: *Ancien et Moyen Empire,* \ 978, pp. 227-271.
T. II.: *Nouvel Empire,* 1979, cap. IV, pp. 206-269. T. III: *Basse-Epoque,* 1980, cap. III, pp. 169-223. FISCHER H.G., „Leş Meubles egyptiens", în *L'Ecriture et l'art de l'Egypte ancienne: Essais et conferences,* College de France, P.U.F.,
Paris, 1986, pp. 169-240. — despre concubine:
WARD W., „The Case of Mrs. Tchat and her Sons at Beni Hassan", în
G.M.,1\, 1984, pp. 51-59.
CERNY J., „Papyrus Salt 124", în *J.E.A.,* 15, 1923, pp. 243-258. SAUNERON S., *Leş Pretres de l'Ancienne Egypte,* SeuiI, Paris, 1963 ()967).
- carte de vise:
GARDINER A.H., *Hieratic Papyri in the British Museum,* text, voi. I, Londra, MCMXXXV, pp. 9-23.
- despre copiii cu tată necunsocut:
LEFEBVRE G., „Un conte Egyptien: «Verile" et Mensonge»", în *R.d.E., 4,* 1940, pp. 17-18.
EYRE E.J., „Crime and Adultery in Ancient Egypt", în *J.E.A.,* 70,1984, p. 96, nota 40.
- îmbălsămare, funeralii şi banchet funerar:
DESROCHES NOBLECOURT CH., *Toutankhamon, vie et mort d'un pharaon,* Hachette, Paris, 1963, pp. 59-101. NELSON M. şi HASSANEIN F., *La Tombe aux vignes,* Fondation
Kodak-Pathe\ Paris, 1985, pp. 27-77. DESROCHES NOBLECOURT CH., „Une coutume egyptienne m&onnue", în *B.I.F.A.O.,* 45, 1947, pp. 185-232. WERBROUK M. şi BAUD M., *Leş Pleureuses dans L'Egypte ancienne,*
Bruxelles, 1938.

Capitolul VI

- despre localul sanitar rezervat femeilor:
GLANVILLE S., „Notes on a Demotic Papyrus from Thebes", în *Essays and Studies presented to S. A. Cook,* Cambridge, 1950, p. 5.
- referitor Ia o soţie abuzivă:
GARDINER A.H. şi SEELE K., *Letters to the Dead maintyfrom the Old and the Middle Kingdom,* Londra, 1928.
— referitor la *hebesut,* „mama vitregă":
JAMES T.G.H., *The Hekanakhte Papers and other Early Middle Kingdom Documents,* M.M. of A. Eg. Exp. Publ., voi. XIX, New York, 1962.
DEMAREE J.R. şi JANSSEN JAC.J., *Gleamingsfrom Deir el Medineh,* Leiden, 1982, îndeosebi p. 127.
THEODORIDES A., „Compte-rendu", în *C.d.E.,* XLI, 82, 1966, îndeosebi p. 298.

311

- prostituata:
OMLIN JOS.A., *Der Papyrus 5501 und seine satirischerotischen Zeichnungen und Inschriften,* Torino, 1973. (Partenerul reprezentat este
evident sirian.) KEIMER L., „Remarques sur Ies tatouages de l'ancienne Egypte", în
Memoires de l'Institut d'Egypte, nr. 53, Cairo, 1948. EYRE C.J., „Crime and Adultery in Ancient Egypt", în *J.E.A.,* 70,1948, p. 96.

SURSELE DESENELOR

P. 17: după MARIETTE, *Monuments divers recueillis en Egypte et en Nubie,* Paris, 1889, planşa XLVI. *P.* 19: Ogoada hermopolitană, PIANKOFF, „Le Naos D 29 du Musee du
Louvre", în *R.d.E.,* tome I, Paris, 1933, p. 167. *P.* 21: principalele Zeiţe, *ibid.,* pp. 104, 106, 107, 108, 110 şi 111. *P. 22:* după un sarcofag de la Rijksmuseum, Leiden, în PIANKOFF şi RAMBOVA, *Mythological Papyrus,* Bollingen Series XL 3, New York, 1959, texte p. 48.
P. 24: ochi *udjat,* după o stelă de la British Museum. *P.* 38: după DAUMAS, *Leş Mammisis de Dandera,* B.I.F.A.O., Cairo,
1959, frontispiciu.
P. 52: desen DH după colierul lui Ahhotep, Muzeul din Cairo. *P.* 53: după NORMAN DE G. DAVIES, *The Rock Tombs ofElAmarna,* 1.1, Londra, 1905, planşa IV. *P.* 54: *ibid.,* planşa VI.
P. 60: după FAKHRY, *A.S.A.E.,* XLII, Cairo, 1943, planşa XL. *P.* 61: după NORMAN DE G. DAVIES, op. *cit.,* planşa XXXII A. *P.* 64: desen C.E.D.A.E., mormântul nr. 71 al lui Bentanta, Valea Reginelor.
P. 73: desen C.E.D.A.E., micul templu al reginei la Abu Simbel.
P. 75: desen C.E.D.A.E., naosul de aur al lui Tutankhamon, Muzeul din
Cairo.
P. 80: după un papirus de la British Museum. *P.* 82: după NORMAN DE G. DAVIES, *op. cit.,* t. VI, planşa XXVIII,
Londra, 1908.
P. 86: după DAVIES şi GARDINER, *The Tomb ofHuy,* Londra, 1926, planşa XXVII.
P. 105: după FOUCART, *Le Tombeau d'Amonmos,* M.I.F.A.O., LVII,
Cairo, 1932, planşa IV.

P. 110: desen C.E.D.A.E., templul din Amada. *P.* 121: desen GL: Şapenipet şi Amon, în capela lui Osiris-Onofris de la Karnak.
P. 126: după GAYET, *Le Temple de Louxor,* M.I.F.A.O., t. XV, Paris, 1894, planşa LXIII.

P. 128: după HELLMUT BRUNNER, *Die Geburt des Gottkonigs,* Ăg. Abhandlungen, Bând 10, Wiesbaden, 1964, planşa IX. *P.* 138: desen NP după un relief al lui Hatşepsut de la Karnak. *P.* 139: după LAC AU, *Sur un des blocs de la reine Maâkare provenant du 3'pylone de Karnak,* A.S.A.E., XXVI, Cairo, 1926. *P.* 142: desen DH: Hatşepsut, în chip de pilastru osiriac, Metropolitan Museum.
P. 148: desen DH: regele şi regina Ţării Punt, Muzeul din Cairo. *P.* 149: după LANSTROM, *Shlps ofthe Pharaohs,* New York, 1970, p. 122.
P. 152: desen DH, Senenmut în mormântul său, Deir el-Bahari. *P.* 168: brăţara lui Heteferes după WILKINSON, *Ancient Esyptian Je-wellery,* Londra, 1971, p. 29, şi diadema lui Nofret după JEQUIER, *Leş Frises d'objets des sarcophages du Moyen Empire,* M.I.F.A.O., XLVII, Cairo, 1921, p. 46, figura 110. *P.* 180: după JUNKER, *Giza VI,* Viena, 1943, p. 110, Abb. 32. *P.* 188: după JEQUIER, *Leş Frises d'objets des sarcophages du Moyen Empire,* M.I.F.A.O., XLVII, Cairo, 1921, p. 67, figura 176. P. 190: după WENIG, *Der Sport im Alten Ăgypten,* Leipzig, 1969, p. 51. , P. 192: după MACRAMALLAH, *Le Mastaba d'Idout,* Cairo, 1935, planşa VII. P. 223: după NORMAN DE G. DAVIES, *The Tomb ofTwo Sculptors at Thebes,* New York, 1925, planşa XXIV. P. 227: dupăFRANKFORT şi PENDLEBURY, *The CityofAkhenaten,* t. II, Londra, 1933, planşa XII. P. 233: după NORMAN DE G. DAVIES, *The Tomb ofRekh-mi-re,* t. II, New York, 1943, planşa LXIV. P. 234: după NINA DE G. DAVIES, *The Town House in Ancient Egypt,* Metropolitan Series,1929, figura 7. P. 235: după NINA DE G. DAVIES, *op. cit.,* figura IA. P. 237: după NINA DE G. DAVIES, op. *cit.,* figura 10, p. 246. *P.* 238: după NORMAN DE G. DAVIES, *The Tomb of Nefer-Hotep,* voi. I, New York, 1933, planşa XLI. P. 252: după NORMAN DE G. DAVIES, *Two Ramesside Tombs,* New York, 1927, planşa XXX. *P.* 253: după NORMAN DE G. DAVIES, *The Tomb ofthe Vizier Ra-mose,* Londra, 1941, planşa XVIII. P. 256: după NORMAN DE G. DAVIES, *The Tomb of Two Sculptors at Thebes,* planşa XIX.
P. 259: după NORMAN DE G. DAVIES, *Two Ramesside Tombs,* planşa IX. P. 273: după NORMAN DE G. DAVIES, *Seven Private Tombs at Kur-nah,* Londra, 1948, planşa XXVIII.
P. 281: desen C.E.D.A.E., stela lui Sathor-Khenom, Muzeul de la Luxor.
P. 294: Uadjet (la stânga); Nekhbet (la dreapta): *Ăgypten* (EMMA BRUNNER TRAUT şi VERA HELLE), Stuttgart, 1966, p. 113.

CUPRINS

Ţara faraonilor.

316
317

Redactor: GHEORGHE BALA Tehnoredactare computerizată: VASILE ARDELEANU